

Ба
10 126

Лев Турски

**Л Я С Н Ы Я
С А Л Д А Т Ы**

*Дзяржаўнае Выдавецтва БССР
Мінск 1945*

Ба 10126

ІЛЬЯ ГУРСКИ

ЛЯСНЫЯ
САЛДАТЫ

Аповесць

1933 г. Ба 10126

1994 г.

Дзяржаўнае Выдавецтва БССР
МІНСК 1945

4976

ББК 10126

INSTITUTION

RESEARCH

LIBRARY

UNIVERSITY

OF

INDIA

DELHI

1950

100

100

25.04.2009

100

100

100

I

Батальённы камісар Рыгор Гарашчэня і маёр Сымон Дубраво,—ваенком з Палесся, а камандзір з Віцебшчыны,—яшчэ да вайны служылі ў адным палку і моцна паміж сабою здружыліся. Пасля бою пад Мінскам, дзе іх дывізія падбіла больш за чатырыста танкаў з корпуса Гудэрыяна і адступіла толькі па загаду камандавання, наглядзеўшыся як мучацца параненыя, яны далі адзін другому слова, што калі адзін з іх будзе цяжка паранены і не будзе ніякай надзеі на выздараўленне, каб другі яго прыстрэліў.

На Іваноўшчыне, што недалёка ад ракі Бярозы, разгарнуўся гарачы бой з немцамі, у якім быў цяжка паранены Рыгор Гарашчэня. Ён быў на самым небяспечным участку, з першым батальёнам, на ўскраіне дрымучага лесу, які цягнуўся на дзесяткі кілометраў, і стрымліваў націск цэлага палка, узмоцненага танкамі і дывізіённай артылерыяй. Даведаўшыся, што камісар сцякае крывёю, — Рыгор Гарашчэня быў паранены ў грудзі, — маёр падпоўз да яго, каб аказаць дапамогу, а калі трэба будзе, то і выканаць сваё слова, хоць у яго і не паднімалася рука на зусім абяссілеўшага блізкага і дарагога яму чалавека, з якім прыняў усю сілу першага ўдару немцаў і адказаў ударам на ўдар.

Рыгор Гарашчэня ў гарачцы біўся, як падстрэленая птушка, змагаючыся за жыццё. Ён то адкрываў павекі,

то закрываў, кривячыся ад болю. Рука сударгава цягнулася да акрываўленай гімнасцёркі. Яго душыла смага.

Маёр напаіў з флягі камісара, а потым спытаўся:

— Ну як, браток, справы?

— Дрэнь.

Сэрца ў Сымона Дубраво заняла, стала паскорана біцца. Ён бачыў, як камісар прагнуў жыцця. «Няўжо прыдзецца падняць руку на свайго лепшага друга, — думаў сам сабе маёр, — каб выканаць дадзенае калісьці слова. Я не магу гэтага зрабіць, не магу!» Ён разарваў гімнасцёрку і стаў перавязваць камісара.

Рыгор Гарашчэня адкрыў павекі і, нібы зразумеўшы думку маёра, сказаў:

— Не трэба, а можа выжыву...

Сымон свабадней уздыхнуў, у яго як гара з плеч звалілася. Жылістаю рукою Сымон украдкам зняў з загарэлага салдацкага твару слязу. Зрабіўшы перавязку камісару (несці з поля бою камісара не было каму), камандзір палка па-пластунску папоўз і, вырваўшыся з зоны артылерыйскага агню, прыгінаючыся паміж дрэвамі, пайшоў на камандны пункт. Немцы, перагрупіраваўшы сілы пасля інтэнсіўнай артылерыйскай падрыхтоўкі і апрацоўкі пярэдняй лініі з паветра, з новай сілай аднавілі атаку. Сляпцом лезлі п'яныя немцы, усцілаючы трупамі прасторы параненай зямлі.

Тры дні абараняў гэты рубеж полк, што дало магчымасць адступаючым частям Чырвонага войска адарвацца ад праціўніка. Стаяла неймаверная гарачыня. Людзі, якія ўцякалі ад напасці, што так раптоўна нахлынула, абліваліся потам і крывёю. Іх увесь час бамбілі і абстрэльвалі з самалётаў. Яны ішлі па пыльных дарогах вайны, са скарбам за плячыма і ішлі на ўсход, не ведаючы, дзе застановяцца і што іх чакае наперадзе.

Абাপал дарог гналі жывёлу, — кароў і авечак, свіней, коней; стаяў такі пыл, што нельга было дыхнуць. У часе папаскі людзі даілі кароў, частавалі малаком параненых чырвонаармейцаў, здойвалі малако на зямлю. А ў некаторых кароў вымя да таго параспірала, што яны не

маглі ісці, адставалі; па дарозе іх даразалі, а то і зусім кідалі.

Покатам ляжаў на Іваноўшчыне лес. Шугалі чародамі напалоханыя птушкі. Тырчэлі напалам перацяття меднастволья хвоі, кашлатя елкі, хіліліся да долу ўбраныя ў белае белле, як маладзіцы, бярозы і нават купчасты дуб не ўстаяў супроць бога вайны—цяжкай артылерыі. З пашчапаных соснаў слязілася смала, павяла лісце на бярэзінах, расплатаўся магутны дуб, урэзаўшыся каржакаватымі сукамі ў зямлю, абламаўшы сваю маладзецкую чупрыну,

Яшчэ раніцаю тут ішоў бой. Сутыкнуліся дзве сілы. Гулі маторы. Самалёты апускалі бомбавы груз. З карэннямі выварочвала дрэвы, высока ляцела ўгару зямля, засыпала людзей. Праз гушчар прайшлі танкі, падмяўшы пад сябе маладзья сосны і ёлкі. Але людзі стаялі, стаялі насмерць. Немцы прайшлі гэты рубеж цаною вялікіх страт, іх было навалена горы.

Кананада пад поўдзень крыху аддалілася, але выразна чутны былі раскаты гармат. Бітва ішла жорсткая, крывепралітная. Немцы, не лічачыся са стратамі, ірваліся ў глыбіню нашай абароны, на ўсход.

На полі нядаўнага бою чутны былі людскія энкі і стогны, пахла чалавечым потам і крывёю, мерцвякамі. Дзіка іржалі коні, носячыся з сёдламі, без ездакоў, па скалечанаму полю. Недаспелае жыта было збіта дашчэнту, змешана з зямлёю.

У невялічкім акопе, каля кудравага дуба, на камандным пункце першага батальёна, раскінуўшы рукі, гледзячы памутнелымі вачыма ў блакітнае неба, ляжаў тэлефаніст Дуброўскі са сціснутымі ў зубах канцамі правадоў. Ён да канца выканаў свой доўг, і, нават будучы мёртвым, сваім цэлам змагаўся за радзіму. Дуброўскі загінуў, як салдат. Пажаўцелы, як воск, яго твар быў спакойны.

Увесь скрамсаны, расціснуты, умяты ў зямлю ляжаў камандзір палка Сымон Дубраво, а недалёка ад яго стаяла застыўшае чорнае страшыдла, абгарэлы нямец

кі танк з парванымі гусеніцамі. Цела Сымона нельга было сабраць, яно было параскідана па акопе. Сымонава смерць дорага абышлася немцам. Перад яго акопам, як снапы, валяліся трупы забітых немцаў.

На крушні ля дзікай ігрушы, якая сіратліва стаяла на полі, уверх тварам, ляжаў рыжы прусак, у чыне обер-лейтэнанта. Крумкач выдзёўбаў яму вочы.

Увесь палетак, адкуль немцы вялі наступленне, быў стаптаны, поле ўслана забітымі салдатамі і афіцэрамі. Над месцам бою кружыла груганне.

У вёсцы Падцацкія, якая стаяла недалёка ад лесу, нікога не было, людзі пахаваліся ў суседніх вёсках. Сляпы лірнік, якога за руку вадзіў хлопчык увесь з'ездзены чорнаю воспаю, іграў псальмы, але яму ніхто нічога не выносіў. Стаміўшыся іграючы, старцы селі на прызбу адной з хат і, сагрэўшыся на сонцы, захрапілі, прысвітваючы.

Ляснік Мірон Грыневіч і калгасны пастух Ігнат Шпакоўскі з болам у сэрцы аглядалі месца пабоішча, забітых людзей, пакалечаныя дрэвы. У лесе параскіданыя ляжалі гранаты, вінтоўкі, нават кулямёт стаяў, а поруч з ім ляжаў малады кулямётчык. Мірон цярэць не мог, калі галлё ў лесе валялася, не тое што каб зброя была непрыбранай. Ён сцягваў яе ў адно месца. А Ігнат усё бедаваў па жывёле, прыстым племянным быку, што не ў час будзе напоены, альбо абкормяць канюшынаю, ці страцяць быка ў дарозе. Калгасны статак быў эвакуіраваны на ўсход.

Мужчыны былі ашаломлены сілай удару немцаў, але не гублялі галавы, чамусьці былі ўпэўнены, што немцы вайны не выйграюць. «Яны могуць далёка зайсці,—сам сабе сказаў Мірон,—але назад не вернуцца». «Лезе прусак на палаці,—падумаў уголас Ігнат,—ды ў начоўках утопіцца».

Кананада сціхла.

— Дзе я?—пытаўся Рыгор.—У лесе? Прапаў чалавек. Эй, хто там?

— Мы, беларусы,—адказаў Ігнат.

— Хоць і палешукі мы, але чалавекі, — пады-

ходзячы, гаварыў Мірон. — У бядзе салдата не пакінем.
Не такі мы народ.

— Што вы тут робіце?

— Цябе сцерагом.

— А дзе мае людзі?

— Шмат іх тут засталася. А астатнія... нічога не скажаш, добра біліся. Што-ж, другія абвернуць. А ты, чалавеча, жыві!

— А чым, дзядзька, сябе абкруцілі?— падняўшы галаву, звяртаючыся да Ігната Шпакоўскага, запытаўся Рыгор.

— Сцягам вашага палка,— расшпілюшы палітон, сказаў Ігнат.— Сцяганосец прашыты з аўтамата.

— Пі-і-іць!

Рыгор зноў страціў прытомнасць. На яго гімнасцёрцы замякнулася кроў. Мужчыны напайлі камісара крынічнаю вадою. Рыгор паварушыў галавою, праліў ваду, кроплі якой каціліся па яго твары.

Пахла смалою. Вавёрка, пераскокваючы з дрэва на дрэва, абламала галінку, якая ўпала на Міронаву шапку. Мірон, падняўшы галаву, патрос кулаком. «Шкада, што нельга страляць,— падумаў сам сабе Мірон,— а то быў-бы табе халэмус». У яго за плячыма вісела тульская дубальтоўка, з якою ён ніколі не разлучаўся. Часам жонка жартавала, што ён стрэльбе, як палубоўніцы, больш аддае ўвагі, чымся ёй, старой, з якою век пражыў.

Напайўшы камісара, Мірон з Ігнатам скруцілі цыгаркі, адышліся, селі на пнях, закурылі. Яны заўважылі барацьбу мурашак з гадзюкай. Мужчыны здзівіліся, сваім вачам не верачы. Мурашкі так абляпілі гадзюку, што яна круцілася, як шкурат на агні, але ніяк не магла ад іх вылузацца.

— Скажы ты, — загаварыў Мірон, — якая сіла! От каб людзі, што жывуць на свеце, гэтак дружна ўзяліся, то яны-ж у парашок сцерлі-б германца.

Хруснула суччо. «Каго там можа насіць?— падумаў уголас Мірон. — Хада чалавечая, а павадка воўчая».

— Ці мала на свеце злыдняў,— адказаў Ігнат. — От,

скажам: гітлераўцаў не сеюць і не жнуць, яны самі родзяцца.

Мужчыны прыглядаліся, але нікога не было відаць. Яны аблюбавалі месца для камісара, прышоўшы да выніку, што лепш яго на градзе да вечара заставіць, сярод дубоў і клёнаў, вось толькі—як яны яго перанясуць? Камісар быў хоць невялікага росту, але грузным і, як ім здавалася, некалькі ацеслівым.

— Аднак хто там ходзіць?—не мог супакоіцца Мірон.—Калі чалавек, то чаго ён туляецца?

Ён углядаўся ў гушчар і, заўважыўшы незнаёмага, спытаўся:

— Чалавеча, ты хто, адкуль?

— А хто ты? Ды вас двое? Што вы тут робіце?

— Я тутэйшы чалавек, ляснік.

— А гэты?

— Калгасны пастух.

— А я думаў, што вы тут мёртвых абдзіраеце. У мужыка зайздроснае вока, не любіць, калі што дзе валяецца.

— Не мерай на свой аршын!

— Чаго гэта ты так «распух»? — пытаўся ў Ігната незнаёмы.—Што гэта ў цябе? Па-а-кажы!

— Адчапіся!—сказаў Ігнат.—Шмат будзеш ведаць, хутка састарэеш.

— Ну, што,—азначыў незнаёмы.—На палазы некалі людзям шкадаваў дрэва, а тут столькі лесу навалілі.

— Нешта я цябе не ведаю.

— А помніш Ціта Пясецкага?

— А як-жа,—ажывіўся Мірон,—ён сальнікам быў.

— Вот калі,—усміхнуўся Ігнат.—Яшчэ некалі—яго біў.

— Ото-ж! Дык я яго сын, Віктар. Дзень добры, мужчыны!

— Дзень добры! — вітаўся Мірон.

— Прызнацца, не пазнаў, — вітаючыся, гаварыў Ігнат.—Ці даўно быў падшыванцам, а цяпер вырас, на лес глядзячы. Мэрам чалавек і не чалавек.

— А ты, Ігнат, усё са сваімі штучкамі.

— Дык ты адкуль, Віктар, куды?—пытанне Ігнат.

— З Польшчы, дадому.

— Кажуць, што і яршоўскі канакрад, Сымон Бурачок, вярнуўся,—азначыў Ігнат.

— Не брашы,—пярэчыў Віктар Пясецкі. — Дзе Яршы, гэта-ж мусіць недзе аж на Нёмане, а дзе Падцацкія?

— Добрае далёка чуваць, а дрэннае яшчэ далей.

— То вы мусіць мяне не чакалі?—пытаўся Віктар Пясецкі.

— Праўду кажучы,—гаварыў Мірон,—нават забыліся, што жыў на свеце такі чалавек. Каму гэта ў галаве?

— Ай, ай, ягамосці! Як на белую варону накінуліся і дзяўбуць,—нездаволена сказаў Віктар Пясецкі, прыгразіўшы: — Паскачыце, чырвоныя чэрці!

Пачуўся голас Рыгора. Віктар Пясецкі прыслухаўся. Рыгор з гарачкі гаварыў:

— Патронаў... Смаленск... Смаленск... Чаму маўчыць Мінск... Дайце Маскву...

— Хто там?—Віктар Пясецкі выняў рэвальвер. У яго з кішэні вынаў гадзіннік, відаць узяты ў забітага. Падышоўшы ён здзівіўся.—Што-о? Камісар? А вы, ягамосці, і не бачыце? Зараз яму будзе магіла!

— Гэта яшчэ што такое?—абурывся Мірон.—Схавай рэвальвер!

— Ідзі ты!

— Каму гавораць?—схапіўшы кол, злосна крыкнуў Ігнат. — Сто-о-ой!

— Чыхаў я на вас! Скончылася пара камісараў! Няхай корміць чарвей!

— Ах ты шалудзька!—замахнуўся на Пясецкага Ігнат.—Знайшоўся мне гаспадар?! Пайшоў свінням хвасты круціць! Пэцкаль!

Разгарачыўшыся, Ігнат не заўважыў, што ў яго з-пад палітона паказаўся рог сцяга. Віктар Пясецкі гэта заўважыў.

— Добра, я табе гэтага не дарую!—злосна сказаў Пясецкі.—Век будзеш мяне помніць. Большэвік!

— Згінь з вачэй, іначай...—ледзь стрымліваў сябе Ігнат. — Прышоў тут парадкі наводзіць. Без цябе хлеб елі. Смурод!

Віктар Пясецкі, падняўшы з зямлі гадзіннік, у якім ён, наступіўшы нагою, растружчыў шкло, злосна паглядзеў на мужчын і падаўся ў кусты, — «І чаму я яго не аходаў»,—лаяў сябе Ігнат. — «Трэ' было смальнуць калом, то меней было-б клопату». Нездаволены самім сабою Ігнат сплюнуў.

— А ён можа нарабіць бяды, — гаварыў сам сабе Мірон. — Трэба табе, Ігнат, сыйсці.

— Праўду, чалавеча, кажаш, — зазначыў Ігнат і падаўся ў лес. — Далей ад ліха. А ты скажаш камісару, што сцяг я зберагу да прыходу нашых.

Мірон, задумаўшыся, моўчкі стаяў. На трупе немца, які недалёка ляжаў, поўзала вялізная зялёная муха. Павярнуў вецер, ад трупа несла такім смуродам, што Мірон заткнуў нос. «Падла псінай пахне» — падумаў ляснік.

Зусім блізка хадзіла падгалістая дзікая каза, у яе ўваліліся бакі, тырчэлі рэбры. «Адкуль яна прыджгала» — думаў ляснік. Зняўшы паволі з пляча стрэльбу, Мірон хацеў быў яе забіць, але, паглядзеўшы на камісара, пашкадаваў яго трывожыць. Рыгор паварушыў галавою. Угледзеўшы Мірона, ён зноў пытаўся:

— Дык хто ты?

— Ляснік.

— Што тут робіш?

— Цябе сцерагу, — паўтарыў Мірон.

— Навошта я табе спатрэбіўся?

— Не выпадае чалавека без дагляду кінуць, калі ён бездапаможны. Трэба не мець сэрца.

— Ой, грудзі, як хто пабіў.

— Пацярпі, братка! Увечары мы цябе перанясем у вёску, знойдзем фельчара.

— Не ведаю, ці я сніў, альбо ты з некім тут гаварыў?

— Прыцягнуўся якойсьці ліхадзей. Гудзе і гудзе над вухам, як камар, табе спаць не дае, дык мы яго прагналі.

— Дзе немцы? — запытаўся Рыгор.

— Далёка ўжо, — з болям у сэрцы гаварыў Мірон. — Але вы біліся, як салдаты. Дорага гэта немцам каштавала. Пра сцяг хочаш спытацца? Яго Ігнат так схавает, што ніякі сабака не знойдзе. Паляжы! От неяк-жа, братка, будзем жыць. Паправішся. Мы яшчэ пававаем.

— З голымі рукамі не палезеш у бойку, — падымаючыся, гаварыў Рыгор. — Я хачу прабрацца да сваіх. Прынясі мне сцяг. О-ой!

Рыгор асунуўся, у яго на лобе выступіў халодны ліпкі пот. Мірон занепакоіўся. Расшчапіўшы Рыгору зубы, ён уліў яму ў рот вады. Рыгор цяжка ўздыхнуў, у яго з грудзей хлынула кроў. Улажыўшы камісара вышэй, падклаўшы пад галаву процівагаз, Мірон, адышоўшыся, задумаўся над словамі камісара: «З голымі рукамі не палезеш у бойку»; яму прышла ў галаву думка прыбраць да рук зброю, якая валялася на полі бою.

Рыгор, пастагнаўшы крыху, зноў сцішыўся. У лесе стала ціха, як пасля навалніцы. Чутно было, як гулі пчолы, недалёка стукаў дзяцел, зашчабятала птушка, нейкая незнаёмая вуху Мірона, што ён аж паглядзеў у той бок, але яе не ўбачыў. Адышоўшыся, Мірон, сцягваў зброю да вывернутага дуба. Падвечар на полі бою з'явіліся немцы, яны, сагнаўшы сялян з некалькіх вёсак, падбіралі зброю, хавалі забітых.

Каля дарогі, як грыбы пасля дажджу, раслі бярозавыя крыжы, з каскамі наверх. Салдат па некалькі кідалі ў магілу і ставілі адзін крыж. Афіцэраў хавалі па аднаму, і нават у трунах. На крайніх крыжах з каскамі ўжо сядзелі, каркаючы, вароны.

Мірон зрабіўшы з ельніку будан, паклаў там Рыгора, папярэдзіўшы, каб ён сваімі стогнамі не выдаў сябе. Рыгор ляжаў ціха, слухаючы камарыны перазвон. А Мірон меркаваў, як выратаваць паскіданую ў варонку зброю, якую немцы маглі знайсці і забраць.

Маладыя дзяўчаты—настаўніца з Падцацкіх Наста і яе сяброўка, студэнтка Медычнага інстытута, Марыйка, якія былі выгнаны, каб сцягваць забітых. — крыху

асвоіўшыся, пасмялеўшы, лаялі немца на чым свет стаіць, а той, не разумеючы мовы, лыпаў толькі вачыма. Сяляне ўсміхаліся.

— Чаго вас сюды прынесла нячыстая? — гаварыла Наста. — Чаго ты вылупіў вочы, як баран перад новымі варотамі? Дурань!

— Я, я, — лапатаў немец.

— Пэўна ты, — сцвердзіла Марыйка. — Жылі мы без вас, гора не ведаючы. Прывалакліся немаведама адкуль. Усё адно ўсіх вас перацягаем на могілкі. Думаеш, што ты данясеш ногі да свае Гертруды? Трасцу! Скулу ў бок!

— Найн, найн, — ківаў галавою немец.

— Ясна, што не, — іранізавала Наста. — Пацукі вы няшчасныя! Гіцалі! Авечкі бязмозгля! Вашапруды! Каб на вас чэрці смалу вазілі! Ператаўком вас тут, як мышэй! Не сабраць вам сваіх касцей! Гадзюкі!

— Нацюрліх! — усміхаўся немец.

— Чаго ты выскаляешся, як свянцонае парасё на вялікдзень, — пачынала злавацца Марыйка. — Мце казалі—немцы, немцы. А вы тупыя, высокамерныя і званлівыя, наглыя і жорсткія. Ваш «новы парадак» пашыты прускімі іголкамі на жывую нітку. І чаму ты такі сумны, нібы ў цябе баліць галава? Усе вы кроены па фюрэравай мерцы. Вар'яты! Не бачыць вам Расіі, як сваіх вушэй.

— Я, я, — гаварыў немец. — Фюрэр...

Немца паклікаў нейкі начальнік. На гэтым размова абарвалася. Сяляне пераносілі ў труне афіцэра, ад якога так пахла, што людзі насы пазатыкалі.

— Хлопцы, — гаварыў Мірон. — Кідай у варонку гэту навалач. Потым прысыплем. А цяпер барыце вось гэтую зброю і нясіце хаваць. Прыкмячайце толькі магілу. Потым раскапаем. Хто там у кустах?

— Не ведаеш Мікалая Дразда? — аказаўся адзін з мужчын. — Тут усе свае людзі. У яго жывот забалеў.

— Хутчэй забівай дамавіну, — гарачыўся Гальяш. — Баржджэй! З вамі прападзеш ні за нюх табакі. От маруда! Папоў парабак! Пайшлі!

Сяляне асцярожна неслі труну са зброяю, немцы станавіліся ва фронт, аддавалі чэсць. Гальяш, задаволены, пасміхаўся ў вус. Несучы труну праз канаву, што ішла каля роўнай, як струна, залітай асфальтам аўтадасі, адзін з сялян спатыкнуўся. Забразгацела зброя. Мужчыны ледзь утрымалі труну. Гальяш, не вытрымаўшы, аблажыў сялян моцным слаўцом.

— Рускі нават на пахаванні не можа абыйсціся без ляянкі,—гаварыў на ломанай рускай мове афіцэр.—Мы гэта выведзем! Мы навядзем парадак!

— А ведаеце,—лебязіў перад немцамі Віктар Пясецкі. — Мне казалі, што на адным заводзе рускія абвясцілі барацьбу з «матам». І што вы думаеце? Знізілася вытворчасць працы. Дык няхай лаюцца, ягамосць, абы добра рабілі. Хе-хе-хе!

— Вы гэтым хацелі сказаць, што не трэба змагацца з «матам», каб не знізіць пахаванне немцаў?

— Што вы, бронь божа, у мяне гэтага і ў галаве не было. О, Езус! Я гатоў панам немцам служыць, чым магу. Хіба-ж у мяне на плячах галавы няма?

— Дык кажаце, згодны служыць немцам (Віктар Пясецкі станоўча кінуў галавою), то будзеце за старасту. Але глядзіце, акуратна выконвайце нямецкія загады, бо іначай не доўга вам насіць галаву на карку. Дурную галаву з плеч далоў!

— Буду служыць панам немцам верна. У мяне з большэвікамі свае рахункі. Майго бацьку яны раскулачылі. Ён у Польшчу ўцёк. А які з яго кулак? Толькі таго, што лішнюю капейку меў...

— Зразумела, — перабіў афіцэр Віктара Пясецкага.—Толькі ведайце, што калі хоць у аднаго немца волас з галавы ўпадзе...

Пакуль афіцэр даваў інструкцыі старасту, сяляне пранеслі яшчэ дзве труны са зброяй. А Мірон з Настаю і Марыйкаю за гэты час перанеслі ў другое месца камісара. Там, дзе ляжаў Рыгор, засталася яго шапка. Віктар Пясецкі з афіцэрам падыходзілі да Мірона, які ў гэты час закопваў у варонцы трупы нямецкіх афі-

цэраў. Угледзеўшы ідучага Віктара Пясецкага з афіцэрам, Мірон схапіў шапку камісара і кінуў яе ў яму.

— А дзе камісар?—падышоўшы, запытаўся Віктар Пясецкі.

— Памёр,—адказаў Мірон.—Хаваем...

— Шчасце тваё!—сказаў Віктар Пясецкі.—А, не давядзі бог, быў-бы ён жывы, то табе-б не здабравачь. А дзе Ігнат?

— Не ведаю.

— Ідзі на могілкі!

— А ты што за асэсар будзеш? Пакуль што мною пан афіцэр распараджаўся.

— Стараста,—задраўшы нос, адказаў Віктар Пясецкі.

— Ага!—многазначна заўважыў Мірон.

— Я пошоль адпачыць,—звярнуўшыся да Віктара Пясецкага, сказаў афіцэр.—А ты тут глядзі, каб людзі працавалі. Праз дзве гадзіны я тут буду.

Немец, увагнуўшыся, пайшоў у вёску Падцацкія, насвітваючы салдацкую песню. Віктар Пясецкі застаўся з Міронам з вока на вока.

— Што значыць «ага»?—запытаўся Віктар Пясецкі.

— Ого, так я табе і сказаў!

— Скажаш, дзе ты дзенешся,—пагражаў Пясецкі.

— Калі табе вельмі так хочацца...

— Хачу ведаць.

— «Ага», значыць, на сабачы хлеб падаўся,—растлумачыў Мірон.—Служыў палякам, а цяпер немцам. Бацькаў... сын!

— Глядзі, Мірон, не памерці вам з Ігнатам сваёю смерцю!

— Ах ты гадзюка! — сціснуў у руках рыдлёўку Мірон, але ўгледзеўшы нямецкага салдата, астыў.—Бачыў колькі дрэваў навалена, а лес усё шуміць. Насупраціў народу пойдзеш, галаву адкруцяць. Цьфу! Не хочацца толькі рук пэцкаць. Брыда!

— Ну добра, мы яшчэ з табой сустрэнемся, — злосна прагаварыў Віктар Пясецкі, трасучы рыжай бародкай. — Будзеш ты ў мяне на каленях поўзаць.

— Сыйдзі з вачэй! Сагнуўся, як свіны татка! Чуеш, не крой сэрца, бо калі раззлююся... Маць тваю!..

Стараста таропка пайшоў да дарогі, яго постаць нагадвала пыталынік. На блакітным небе адна другую абганялі хмары, згушчаючыся на ўсходзе. Ляснік з рыдлёўкай стаяў, поўны рашучасці, на сэрцы ў яго кіпела, кулакі спіскаліся. Ён зусім не заўважыў, як да яго падышлі Марыйка з Настай, яны былі заклапочанымі.

— Як камісар? — запытаўся Мірон.

— Дрэнна, — адказала Марыйка. — Тэмпература... Пульс...

— Ты скажы мне, ён выжыве?

— Не ведаю.

— Мусіць не, — уголас падумала Наста. — Шмат крыві страціў.

— Шка-а-да, — многазначна сказаў Мірон. — Ён нам вельмі патрэбен.

— Будзем з апошніх сіл ратаваць, — гаварыла Наста. Перанясем да мяне, за ім патрэбен догляд. Ты, Марыйка, не здолееш пераліць яму кроў?...

— А дзе яе ўзяць? — пытаўся Мірон.

— У мяне можна было-б — адказала Наста.

— Гэта інтэрас! — загарэўся Мірон. — Як?

— Я гэтага не здолею зрабіць, — адмоўна ківала Марыйка галавою. — Патрэбны клінічныя ўмовы.

— І чаму вас толькі вучылі, — незадаволена сказаў ляснік.

— Умовы ... А калі чалавек памірае... а можа ўжо сканаў...

Яны падышлі бліжэй.

— О-о-ой! — пачуўся прыглушаны голас Рыгора. — Браткі! Ратуйце! Камары заядаюць!

Мірон і Наста з Марыйкаю кінуліся да камісара, нападзі яго вадою, улажылі, накрылі салдацкім шэрым шынялём. Рыгор заснуў, яны пайшлі цягаць трупы немцаў.

Ноччу Рыгора, акрываўленага, усяго скусанага камарамі, чорнага, як зямля, перанеслі на шынялю, які быў у некалькіх мясцох прабіты кулямі і асколкамі, прапах салдацкім потам і махоркаю, у вёску Падцацкія. Прышоўшы ў сябе, раніцою, камісар аглядаў пакой, не ведаючы, як ён сюды трапіў. У пакоі нікога не было. Пераадзеты ў цывільную адзежу, ён ляжаў на чыстай пасцелі. У пакоі манатонна гула муха, б'ючыся аб шыбу акна.

Пакой вясковай настаўніцы Насты быў абклеены таннымі шпалерамі, стаяла этажэрка з кнігамі, на сценах виселі выразанья з часопісаў партрэты рускіх і беларускіх пісьменнікаў, гравюра на дрэве Сталіна, вядомыя рэпрадукцыі з карцін Трэцьякоўскай галерэі. На этажэры ляжала круглае люстэрка, ад чаго на сцяне над дзвярыма блішчэў «зайчык». Са столі на тонкай павуціне звісаў павук.

Раным-рана Марыйка прынесла букет чырвоных макаў і паставіла іх на стол, які стаяў пры сцяне, накрыты вышываным абрусам, з прошыўкаю пасярэдзіне. Пад адну ножку стала была падложена акуратна складзеная папера са спісанага сшытка, каб ён не хістаўся. Макі яшчэ не паспелі абсохнуць. На белы абрус, скацілася чыстая, як дзіцячая сляза, расінка.

З кухні несла падгарэлым малаком. У пакоі пахла чадам, хоць фортка і была адчыненая. У Рыгора забалелі плечы, ён хацеў павярнуцца: заскрыпеў ложак, застагнаў паранены; як ні намагаўся хворы легчы на бок, у яго нічога не выходзіла. «От прыкавала, — падумаў Рыгор. — Які цяжкі стаў, нібы сто пудоў важу...»

У пакой ціха ўвайшлі Наста з Марыйкаю. Яны паклалі на стол бінт, медычныя прылады, якія былі ўзяты ў мясцовага фельчара.

Наста была стройнай, прыгожай, з вялікімі сінімі вачыма. Дзве русыя тоўстыя косы звисалі ніжэй паясніцы. Калі яна гаварыла, бачны былі крыху завялікія, белыя, як часнык, зубы. Марыйка насіла «стрыжку».

Яна была нізенькай, тоўсценькай, з крыху крываватымі нагамі і, каб згладзіць гэты недахоп, насіла даўгія сукенкі, што рабіла яе яшчэ больш смешнай. Чорныя вочы Марыйкі гарэлі агнём, у іх шмат было энергіі. На галаве Марыйкі была гара чорных, як смоль, валасоў. Калі яна ўсміхалася, відаць былі рэдкія белыя зубы, моцныя, як і яна сама. Рыгор паварушыўся.

— Ляжаць, ляжаць, хворы, — з напускной суровасцю гаварыла Марыйка, — зараз будзем рабіць перавязку.

Марыйка разарвала кашулю на параненым, змыла кроў, якая запыкалася кругом раны. Рыгор ад болю крывіўся, кусаў губы, але маўчаў.

— За што вы мяне мучыце?.. Пачакайце, я вам адгаджу...

— Не страшце! — усміхнулася Наста. — Вось што. З сёнешняга дня вы мой брат, Мікалай. Не супярэчце, так вырашана. Не забудзьце, Мікалай Іванавіч Свірчэўскі, настаўнік. Ён у дзень вайны пайшоў у войска. Частку сваіх старых дакументаў ён пакінуў у мяне. Пашпарт і вайсковы білет вы страцілі пры бамбёжцы. Дакументы брата ляжаць у вас пад падушкай. Яшчэ раз паўтараю, Мікалай Іванавіч Свірчэўскі.

— Як жа... — памкнуўся гаварыць Рыгор.

— Усё будзе добра, — перабіла Марыйка. — Не прычыць! Вось толькі з харчаваннем цяжкавата, але нічога, умовіліся, сяляне па чарзе будуць карміць. Сёння Беразоўскіх дзень. Хацелі палажыць вас у школьным гумне, але Наста адгаварыла. Тут сапраўды будзе лепей.

У пакой увайшоў Міхась Беразоўскі, вучань Насты, з прадуктамі. Ён быў непаваротлівы, як цюлень, з доўгімі нязграбнымі рукамі і радзімкай на шчаце.

— Міхаська! — прасіла Марыйка. — Дапамажы нам хворага перавярнуць.

— Мяшок! — злавалася Наста, калі Міхась не так узяў хворага. — Ты-ж яму руку падвярнуў... А гэты маўчыць... Гора мне з вамі... мужчыны...

Перавязаўшы Рыгора, Марыйка пайшла дадому, а Наста пачала паіць хворага гарачым малаком. Сці-

шыўшыся, Рыгор задрамаў. Наста гладзіла яго слабую руку, разглядаючы на ёй сінія жылы, заглядаючы яму ў твар. Не сядзелася Марыйцы дома, яе цягнула да параненага. Праходзячы каля акна, Марыйка ўгледзела, як яе сяброўка нахілілася над хворым. Нахмурыліся чорныя вочы дзяўчыны, яна павярнула назад і хутка знікла. Насту якаясьці сіла, невядомая дзяўчыне, вабіла да гэтага, здаецца, даўно знаёмага і блізкага ёй чалавека.

Да камісара зайшоў Мірон, прынёсшы з сабою мёду, а неўзабаве і Ігнат, са збанком малака. Рыгор ляжаў белы, як папера, з пасінелымі губамі. Ён цяжка дыхаў. Закашляўшыся, Рыгор лыпнуў вачыма. Угледзеўшы мужчын, Рыгор узрадавана ўсміхнуўся, як быццам убачыў сваіх даўно знаёмых.

— Вы што-ж гэта, паміраць сабраліся? — загаварыў Мірон. — Хадзі, хлопцы, сюды! Вып'ем, Ігнаце, за здароўе камісара! Хоць ён цяпер і не камісар, а брат Насты, помніце, Мікалай Іванавіч, настаўнік. Не падабаецца, што без вас будзем піць? Хутчэй папраўляйцеся!

— Што-б гэта ўсё значыла? — запытаўся Рыгор.

— Хутка даведаецца, — адказаў Мірон.

— Не завіце мяне на вы, мы-ж здаецца так даўно знаёмы!

— Уга! — усміхнуўся Ігнат. — Мэрам год, а ўсяго толькі адзін дзень. Але ваенны дзень даўжэйшы за год.

— Добра, — згадзіўся Мірон. — Але-ж на «ты» неяк не выгаварваецца.

Да хворага прышлі Гальяш, некалькі чалавек падцайкаўцаў, Міхась. Яны цвёрда вырашылі, што калі стараста выдасць каменданту Рыгора, адстаяць яго ва што-б там ні было. Мірон лоўка адбіў поўкварты. Наста прынесла чаркі. Приемна звінела пасуда.

— Не крыўдуй, камісар, і ты, гаспадыня, што мы прынеслі ў хату столькі тлуму, — сказаў Мірон. — У вёску прыехаў камендант, усіх правярае. Мы народ ціхі, а таму для храбрасці возьмем у губу. Не дай бог стараста выдасць цябе, задушу сваімі рукамі.

— Дзядзька Мірон! — перабіла Наста, паказваючы на Рыгора. — Хіба-ж...

— Камісар не маленькі, ведае, чым нам з ім пахне, ну і табе... а толькі ты не бойся!

— Я і не баюся...

— Гэта ты толькі так гаворыш, — прырэчыў Мірон. — Ніхто не хоча паміраць. Дык што-ж, вып'ем. А дзе-ж твая, Наста, чарка? Толькі камісару не дадом. Не-е. Ну, дай божа не апошнюю.

Ігнат паглядзеў на чырвоныя макі, якія стаялі на ста-ле, а потым на Насту, і, падміргнуўшы, сказаў:

— Хацеў-бы я падняць чарку на вяселлі Насты... з Рыгорам... от гэта пара!

— Гэта не мае макі, — пачырванеўшы, пакрыўджана сказала Наста. — Гэта Марыйка іх прынесла. Я не люблю макаў.

— Куды Марыйцы з табой цягацца?

На ганку пачулася чужая гаворка, гэта ішоў камендант у суправаджэнні старасты і паліцэйскага. Тыя перад ім лебязілі, запэўняючы, што на ўверанай ім тэрыторыі ўсё ў парадку. У пакоі захваляваліся. Міхась, нязграбна павярнуўшыся, разбіў чарку, зазвінела шкло.

— От мядзведзь! — буркнула Наста, збіраючы разбітую пасуду.

— Я незнарок, — апраўдваўся Міхась.

— Гэта к шчасцю, — заўважыў Ігнат.

— Строгі, кажучь, камендант, — гаварыў Мірон. — Нікому не давярае, усюды свой нос уткне... пакуль не растаўкуць нос...

Камендант са сваёй світай увайшоў у пакой. Чыста паголены, адкормлены, як япрук, камендант нагадваў каўбасніка. На яго вузкім ілбе і тоўстым карку выступілі дробныя кропелькі поту. Камендант выціраўся белай хустачкай.

— А гэта што за людзі? — запытаўся ў старасты на ломанай рускай мове камендант.

— Усе свае, — чмыхаючы, адзясуючы акуллары, адка-

заў стараста. — Вось толькі таго не ведаю. Дзесяці я яго бачыў... Здаецца...

— Гэта мой брат, — хвалючыся, гаварыла Наста. Яна была не ў сілах захаваць трывогу. — Яго па дарозе з самалёта паранілі...

— Брат? — перапытаў Віктар Пясецкі, сіячыся ўспомніць, дзе ён з ім сустракаўся. Нарэшце стараста схамянуўся, разявіў рот, каб нешта сказаць, але, паглядзеўшы на лесніка, да таго напалохаўся, што уцягнуў у рот муху, забарматаўшы. — Бра-а-ат, бра-а-ат...

— Дакументы, — звярнуўся камендант да Рыгора.

— Пад падушкай, — адказаў Рыгор. — Сястрыца, дастань...

Наста дастала дакументы і перадала іх каменданту. Той, разглядаючы, па складах чытаў:

— Свір-чэўскі, Мікалай Іванавіч. Настаўнік.

Стараста ўстрапянуўся, канчаткова упэўніўшыся, што гэта той чалавек і ёсць, якога ён бачыў у лесе ў форме камісара. Віктар Пясецкі, як сабака, завяляў хвастом, заглядаючы ў вочы каменданту, намерваючыся сказаць нешта важнае. Мірон, поўны рашучасці, сціснуўшы кулакі, падаўся наперад. Ён, як агнём, апёк старасту. За спіною Мірона стаялі Ігнат і Гальяш, гатовыя кінуцца ў бойку. Паглядзеўшы на мужчын, Віктар Пясецкі спалохаўся, у яго закалаціліся рукі, задрыжэлі ногі, забегалі блудлівыя вочы, але язык свярбеў, хацелася дагадзіць немцу, толькі ён баяўся сялян.

— Дык хто вас падстрэліў? — запытаўся камендант.

— Вашы з самалёта. Я ішоў па дарозе да сястры. І чаму вы страляеце ў цывільных?

— А хіба зверху разбярэш, хто цывільны, а хто вайсковы?

— Я на свае вочы бачыў, — гнеўна гаварыў Рыгор, — як ваш самалёт, нізка апусціўшыся, абстраляў статак кароў і авец, забіўшы пастушка, а пасля расстрэльваў з кулямёта жанчын і дзяцей, якія ішлі па дарозе. Канешне, ваяваць з мірным насельніцтвам лягчэй.

— Вайна ёсць вайна, — адказаў камендант. — А хто можа пацвердзіць, што вы яе брат?

— Усе людзі і... стараста.

— Ён брат настаўніцы? — перапытаў камендант, гледзячы на старасту.

— Брат, — разгублена сцвердзіў Віктар Пясецкі, хаваючы акуллары. — Родны брат.. па крыві...

— Як паправіцеся, зойдзеце ў камендатуру, — збіраючыся выходзіць, сказаў камендант. — Мне трэба з вамі пагаварыць.

— Добра.

— Брат, — выходзячы, паглядаючы скоса, чмыхаючы, кінуў Віктар Пясецкі.

Апошнім з пакоя вышаў паліцыянт. Ён моўчкі, рэзка паправіўшы перш адзін рыжы вус, а потым другі, якія тырчэлі, як у ката, дэманстратыўна пайшоў, зазначыўшы:

— Ой гэтыя інтэлігенты, з імі гора не абярэцца! Грамацеі! Штаны палатаня, а ў капялюшы...

— Выдасць стараста ці не? — уголас падумала Наста.

— Пабаіцца, — прагаварыў Мірон.

Камендант са старастам і паліцыянтам пайшлі ў другі канец вёскі. Брахалі завываючы сабакі. Падцацкаўцы збіралі падаткі: хто сыпаў у мяхі збажыну, хто нёс на пункт яйкі, хто курэй лавіў; сяляне, каб ніхто не чуў, кожны сам сабе, лаялі немцаў.

— То трэба нешта рабіць, — перамагаючы страшэнны боль, гаварыў Рыгор. — Сядзець ля мора і чакаць пагоды нельга. А то немцы абчысцяць усіх, як ліпку, ператаўкуць людзей, як мух. Яны дзеля гэтага і прыйшлі сюды. Трэба даставаць зброю.

— Праўду кажа чалавек, — загаварыў пасля раздумі Мірон.

— Прыдзецца нам з вамі, Ігнат і Гальяш, узяцца за гэтую справу. А ты, Міхась, будзеш пры камісару. З богам, мужчынкі, за справу! Няхай чалавек адпачне.

Сяляне збіраліся выходзіць.

— Зачыні, Настачка, за людзьмі дзверы, — папрасіў Рыгор.

Усе вышлі, засталіся Мірон і Рыгор, яны разважалі.

— Што рабіць? — уголас падумаў Рыгор.

— Рабі, як кажа сэрца. Мы цябе ўсёй душою падтрымаем, — пасля раздумы загаварыў Мірон. — Скажу табе па праўдзе, я беспартыйны, але ў мяне адзіная надзея на партыю.

— Мяне цікавіць, хто тут застаўлены для наладжвання падпольнай працы?

— Каб-жа ведаў чалавек.

Правёўшы за дзверы людзей, Наста вярнулася ў пакой, адчыніла акно. Чутно было галашэнне жанчыны, як па нябожчыку. Яна выглянула ў акно і ўбачыла, як паліцыянт цягнуў за рогі карову, тая ўпіралася, равучы, нібы адчуваючы сваю хуткую пагібель. Салдатка праводзіла падласую за вёску. Трымаючыся за матчыну спадніцу, ішла за жанчынаю чарада белагаловых, босых дзяцей, у якіх ногі былі, хоць рэпу сей. Дзеці кулачкамі выціралі слёзы. Паліцыянт пагразіў жанчыне, тая адстала.

— Праклятыя! — крыкнула салдатка сплаканым голасам. — Дзяцей на нішчымніцу пакінулі! Забірайце і іх, гіцалі вы няшчасныя!

— Не плачце, — супакойваў старэйшы хлопчык сястрычак. — Прыдзе татка і паб'е...

— Таткі можа ўжо і ў жывых няма, — гаварыла жанчына. — Людзі, што-ж вы маўчыце?! Сёння ў мяне карову забралі, а заўтра ў вас возьмуць. Эх, прападзі ты пропадам такое жыццё! Вось навала, вось напасце і за якія гэта грахі?..

— Няўжо Пясецкі выдасць? — уголас пыталася Наста і сама адказала. — Усё можа быць, яму чалавека ўтапіць, — раз плюнуць. Што можна ад яго чакаць, калі ён ад радзімы адрокся? Такія людзі бацьку могуць прадаць, маці... А можа пабаіцца? Не! То я за нішто сваё жыццё не аддам. Пастараюся, каб яно даражэй каштавала!

Наста дастала з камода два рэвальверы, якія ёй прынёс Мірон, адзін палажыла Рыгору пад падушку, а другі ўзяла сабе. Гоман на вуліцы нарэшце сціх. Камендант, праходзячы каля школы, паглядзеў на Насту, як кот на мыш, і, нешта сказаўшы старасту, весела

зарагатаў. Віктар Пясецкі таксама смяяўся, заглядаючы каменданту ў яго мутныя вочы.

Рыгора не зачাপлі. Стараста пабаяўся яго выдаць. Бура, пакуль, мінула.

3

Уздоўж вёскі Падцацкія цякла ціхая, многаводная рэчка Дрыгвія, якая дугой абгінала падцацкаўскія лугі. З незапомных часоў па гэтай «дузе» дзяўчаты ў ноч на Івана Купала пускалі на рэчку вянкi, шукаючы свайго шчасця. Вышла на рэчку некалькі чалавек моладзі і ў 1941 годзе, але не з вянкамі, а з рыдлёўкамі, каб зрэзаць «дугу». Ёх падштурхнуў на гэта Сяргей, паднімаючы людзей на змаганне.

Выставіўшы на гары варту, каб часам якая немач не прывалаклася, — ці мала тут злыдняў у зялёных шынялёх па дарогах ездзіць, — моладзь старанна працавала. Кіраваў усім гэтым Ігнат. Ён трапным словам, прыказкаю падбэдзёрваў дзяўчат і хлопцаў:

— Гэта-ж, каб узяліся ўсёю вёскаю, дык колькі тае работы, — разважаў услых Ігнат Шпакоўскі, каб пачуў Сяргей, — а так правалэндаемся ўвесь дзень. Наш народ трэба падважваць, каб раскатурхаць, на хаду спіць.

— А ты хто, француз?! — усміхнуўся Сяргей.

— Не, беларус.

— Дык чаго ты на сябе клеплеш, — пярэчыў Сяргей. — Шмат дзе я быў на свеце, багата бачыў людзей, а на беларуса не паскарджуся. Я ганаруся сваім народам. Я асабіста высока стаўлю мой народ, ён бяссмертны, адважны і горды, таленавіты. Шкада вось, што Мірона не пабачыў, ён мне вельмі патрэбны.

Ігнат з Сяргеем, адышоўшыся, яшчэ доўга гаварылі, потым, развітаўшыся, разышліся сябрамі, гатовыя змагацца з ворагам, покуль будзе біцца ў грудзях сэрца.

Па прасёлкавай дарозе, на каламажцы, трушком, ехалі Мірон з Гальяшом на кірмаш, каб купіць зброю. Яны дачуліся, што на базары ў Беразнянках можна

часам дастаць вінтоўку, а то і аўтамат па недарагой цане. Мужчыны ехалі моўчкі, аб'язджаючы дарогі, дзе маглі натрапіць на немцаў, баючыся, каб у іх не адабралі спажыткаў, на якія яны намерваліся купляць зброю.

Сцяною стаяла спелае жыта, поўныя каласы хіліліся ўніз, чакаючы жней. Даўно ўжо на гэтым палетку не было такога ўраджаю. Калыхаліся на полі залацістыя хвалі. Месцамі зерне асыпалася на зямлю. Спявалі на ўсе галасы задаволення птушкі. Балела душа ў мужчын. «Каму давядзецца есці гэты хлеб? Няўжо праклятай немчуры? Каб іх халера пабрала!»

Паголены, Мірон выглядаў даволі маладым, хоць яму падбіралася пад пяцьдзесят год. Ён быў апрануты павсятошнаму. За апошнія дзесяць год Мірон у першы раз надзеў кашулю, якую яму жонка, будучы яшчэ дзяўчынай, вышыла і падаравала перад самым вяселлем. Як і тады, калі ён браў шлюб у царкве, Мірону здавалася, што няма на свеце лепшай вышывальшчыцы за Кацярыну, якая стала яго жонкаю, так і цяпер ён не змяніў свае думкі. І на самай справе, кашуля была прыгожай, яна была вышыта ўзорам з васількоў. З-пад чорнага палітона, у якім быў Мірон, відаць былі махнатыя кутасы вытканага Кацярынай пояса.

Мірон быў цвёрдага характару: калі што наважыць зрабіць, дык, хоць ты кол у яго на галаве чашы, даб'ецца свайго. Кацярына добра ведала мужа, а таму ніколі ні ў чым яму не перашкаджала, бо ўсё гэта было дарэмна. Ён прытрымліваўся погляду, што чалавек усё можа зрабіць, калі толькі захоча. І цяпер Мірон быў упэўнены, што дастане зброю. Калі-б немцы не стаялі ў Падгайнаўцы, дык ён-бы паехаў туды, бо ведаў, што там шмат у кагэ з сялян была схавана зброя.

Гальяш быў другой натуры: трапяткі, заўсёды некуды спяшаўся, гарачыўся, хоць ён і любіў сваю жонку, але ёй часта ад яго пападала. Ён з маленства не цярэў нічога даматканага, заўсёды хадзіў у крапным. Зрэбніца яму муляла, кусалася. Ён быў высокі, як азярод. Чалавек ён быў вуглаваты, крутога характару.

І жонка ў Гальяша хоць была добрай, але злоснай. Усе ведалі, што Гальяшыха часта давала дыхту мужу Сяляне часам жартавалі з іх, а Ігнат, дык той у вочы гаварыў, што: «Чорт сем пар лапцей стаптаў, покуль такую пару сабраў». Але калі ў іх з'явілася малое, то з'явіўся і клопат, яны абое крыху паспакайнелі.

Мірон з Гальяшом нахаду скруцілі цыгаркі, закурылі, дым кольцамі паднімаўся ўверх і знікаў. Конь, увесь узмылены, што нават галава і вушы былі мокрымі, ледзь цягнуў воз, цяжка беручыся пад гару. У яго можна было пералічыць рэбры, вытыркаліся клубы, ён быў дашчэнтэ спрацаваны.

— Но-о, — махаў пугаю Гальяш.

— Каб ты ведаў, суседзе, — гаварыў Мірон, — як у мяне свярбяць рукі. Мусіць хутка схопімся з немцамі. А як мне хочацца наламаць ім бакі!

— А каб цябе, воўчае мяса, — ударыў са злосцю Гальяш каня. Конь застанавіўся.

— От так, не раўнуючы, і чалавек, — разважаў Мірон. — Цягне з усіх сіл, а ўдарыш яго, стоп, даволі. Няхай крыху адсапецца.

Яны ўзабраліся на гару, адкуль, як на далоні, відаць былі калгасныя палі. Падцягвалася за жытам ярына, цвіла грэчка, гулі пчолы, пахла мёдам. Мужчын абдало свежым ветрам, і раптам запахла гарэлым. Сяляне з трывогай глядзелі на захад.

Мірон з Гальяшом, сеўшы на воз, з горкі паганялі каня. Хутка амаль увесь палетак, што за ўзгоркам, абняло агнём: гарэла спелае жыта. Языккі агню то паднімаліся, то апускаліся, абнімаючы шырокія прасторы. У некалькіх мясцох паказваліся чорныя прагаліны.

На дарозе Мірон з Гальяшом сустрэлі Сяргея, які першы з імі загаварыў.

— Дзень добры!—прывітаўся Сяргей.—Мо часам агонь маеце?

— Калі ласка, — дастаючы крэсіва, прапанаваў Гальяш.

— Акуль будзеце?—прыкуруўшы, запытаўся Сяргей.

- Мы падцацкаўскія, — адказаў Мірон.
— А-а-а, — зазначыў Сяргей.
— А самі хто? — углядаючыся, пытаўся Мірон.
— Сяргей.
— А прозвішча?
— Не пытайце, бо не скажу.
— Дык адкуль?
— З-пад Гомеля. Вы часам не ведаеце лесніка Мірона Грыневіча?
— А як-жа, добра ведаем,—насцярожана гаварыў Мірон.
— А што?
— Я з яго сынам, Лявонам, разам служыў. Пад Гомелем ён загінуў.
— Лявонка, сыноч мой, хлопчык,—цяжка ўздыхнуўшы, прагаварыў ляснік. У яго пасыпаліся слёзы з вачэй.
— Дык вы яго бацька? — узрадваўся Сяргей, моцна паціскаючы яму руку і, паглядзеўшы на Гальяша, спытаўся.
— А гэта хто?
— Свой чалавек, Гальяш.
— Чуў. Дык вось што, мае дарагія, беражыце камісара, як саміх сябе. Па зброю едзеце. Добра. А толькі будзьце асцярожны. Хацеў да вашага камісара падыйсці, але мне нельга. Калі ён паправіцца, дык няхай пад'едзе ў Беразвянкі да Ціта Фальковіча і запытаецца мяне, чалавека з-пад Гомеля. А я ў вас, дзядзька Мірон, сам буду, мне трэба з вамі пагаварыць.
— Можна сын што казаў перад смерцю?
— Пра ўсё раскажу. Усяго добрага!
Сяргей параіў ім ехаць другою дарогаю, бо тут чакалі немцаў. Яны павінны былі праехаць на месца пажару. Сяргей паведаміў, што калгаснікі «Іскры Ільча» вырашылі, каб не даць немцу хлеба, спаліць ураджай.
— Мусіць прадстаўнік партыі?
— Няўжо-ж, — упэўнена сцвердзіў Мірон. — Ты толькі глядзі, нікому ні слова.
— Вот калі!
Мужчыны моўчкі ехалі па бальшаку. Мірон ніяк сабе не мог дараваць, што не распытаўся, як загінуў яго

сын. Зашчымела ў Мірона сэрца, млосна стала, як гарох пасыпаліся слёзы. Ён успомніў Лявона малым, рухавым хлапчуком, калі насіў яго на плячах. Вырашыўшы, што ён абавязкова павінен сустрэцца з гэтым чалавекам і распытацца пра сына, Мірон супакоіўся. Мужчыны з бодем у сэрцы глядзелі ў бок, дзе быў пажар. Цяжка селяніну бачыць, як гарыць хлеб. І хоць розум кажа, што правільна зроблена, але сэрца не згаджаецца. Па дарозе праехала грузавае машына з немцамі, якая абдала іх пылам. То там то сям траплялі бярозавыя крыжы з каскамі наверху.

Горкі дым, як лёс людзей, што апынуліся ў палоне, расцілаўся на дзесяткі кілометраў. Агонь разрастаўся з нарастаючай сілай, пагражаючы ачысціць палі. Немцы кінулі тушыць пажар амаль увесь гарнізон. То ў адным, то ў другім месцы чутны былі сухія чэргі аўтаматаў, гэта немцы працяраблівалі сабе шлях, прастрэльваючы з машын зараснікі.

Каля горада Беразнянкі, усё часцей і часцей траплялі абдэртыя і паламаныя дрэвы, якімі быў абсаджаны стары кацярынінскі шлях. На ўсходзе горада, на месцы нядаўных гарачых баёў за пераправу праз рэчку, выраслі новыя могілкі. Стройнымі радамі стаялі белыя крыжы, тут парохелі чорныя косякі немцаў.

Мужчыны, праехаўшы па горадзе, пад'язджалі да базару. Таўпіліся людзі, сярод іх шнырылі немцы. Завозна было на кірмашы.

На вазах шмат было яек, курэй, масла, сыраў, гародніны, але гэта мужчын не цікавіла. Прывязаўшы каня да плоту, адпусціўшы пасак, падкінуўшы свежай канюшыны, Мірон з Гальяшом прайшліся па базару, прыцэньваючыся, што па чым. Буланы хрумкаў канюшыну, адганяючы мух.

На барахолцы нямецкія салдаты прадавалі казённы абутак, награвленыя рэчы, бялізну, брытвы, каб потым накінуцца на яйкі і масла, за чым яны ганяліся, як каты за мясам. Раптам на базар камендант зрабіў налёт. Пачаўся вэрхал. Забіралі ўсё, што пад рукі трапіць, грузілі на машыны, адпраўлялі. Апусцелі падводы. Чухалі

сяляне патыліцы, цішком лаяліся, пляваліся на «новыя парадкі».

— Калі гэта ў іх «новы парадак», дык што-ж тады разбой? — пытаўся селянін.

— Дай рады, сярод белага дня грабляць,—казаў другі селянін.—Не-е, з немчурой піва не зварыш. Так і наравяць, каб залезці ў тваю кішэню. Але крутнёй свет пройдзеш, ды назад не вернешся.

— А гэта добра, мужыку навука, — гаварыў барадаты селянін. — Некаторыя думалі, што хлебароба немец не крапе. Ажно вась як ён іх скубе!

— Дурням — навука.

Гаманіла «барахолка» на ўсе галасы:

— Нажы для брытвы!

— Каму папяросы?

— За поўцаны прадаю гадзіннік!

— Па чым шнапс?

— Курку! Яйкі!

— Ласы, ліхаматары, на кілбасы!

— Я, я.

— Дурань ты, вась хто! Чаго сюды прывалокся!

— Эт, навошта язык мазоліць. Яму не ўваб'еш у галаву, пакуль галавы не адкруціш. Дурныя падлы, як вароны.

Да Гальяша з Міронам падышоў барадаты дзядзька.

— Купіце «вутку»,—прапанавалі барадач, хітра паглядаючы на мужчын.

— А колькі каштуе?—абьякава запытаўся Гальяш.

— Дваццаць пяць пудоў жыта.

— Ты з глузду з'ехаў,—загаварыў Мірон.—Які з вуткі наедак? За дваццаць пяць пудоў япрука можна купіць.

— А «вутачка» не простая, — усміхаючыся ў бараду, гаварыў дзядзька,—сама лётае...

— Якое дзіва, — аказаўся Гальяш, — вутка лётае!? За дваццаць пяць пудоў карову купіш.

— На карове не паляціш... А тут фірць... І кружы ў паветры... Ну-у?

— Эт, не дуры мне, дзядзька, галавы, — зазлаваў Гальяш.

— Як не хочаце, то і не трэба,—гаварыў барадач.—Сваім таварам не набіваюся... Я вам, як добрым людзям... Цэлы самалёт за дваццаць пяць пудоў... Та-ней паранай рэпы!..

— Самалёт?—перапытаў Мірон.

— Ага!

— Ты жартуеш?

— Якія там жарты? Нашы пры адступленні кінулі, не было гаручага, дык я за каня — і адтарабаніў у лес. Ён есці не просіць.

— На чорта нам той самалёт?—хітра гаварыў Мірон.

— Як?—гарачыўся Гальяш.

— Не патрэбен ён нам,—паглядаючы з-пад ілба на дзядзьку з барадою, сказаў Мірон.

— Калі-б ён вам не патрэбен быў, то я не прапанаваў-бы,—разважаў дзядзька з барадою.—Як на мой дурны розум, то ў труну кладуць нябожчыкаў, а не зброю...

— Што ты гэтым хочаш сказаць?—пераглянуўшыся з Гальяшом, устрывожана запытаўся Мірон.

— А тое, што я на свае вочы бачыў, як вы выварочвалі з труны немца і клалі туды вінтоўкі.

— Адкуль ты, чалавеча, што я цябе не ведаю?—хвалючыся, гаварыў Мірон.—Ты паведаміў ужо каменданту ці толькі яшчэ збіраешся?

— Кінь строіць кепікі!

— Я ўсур'ёз пытаюся.

— Ці чуў ты Дзеньку Банадысёвага, з Драздоў?

— А як-жа! Некалі нават чарку з ім пілі. Разумны чалавек! А лепей з разумным згубіць, чымся з дурнем знайсці.

— Дык я яго сын, Мікалай Дрозд. Наш род ні ў адным калене не меў такіх, якія-б прадаліся чужаніцам. А як не хочаце браць, то паламлю, а толькі немчыкам не аддам!

— Куды ты так спяшаешся?—другім тонам загаварыў Мірон.—Хіба пажартаваць нельга?

— Добрыя жарты—пакрыўджана гаварыў Мікалай Дрозд.—Хіба я не чалавек!

— Прабач,—сказаў Мірон.—А толькі чаго гэта табе так прыспічыла?

— Справа ў тым,—тлумачыў Мікалай Дрозд,—што ў нас знайшоўся такі шалудзька, які падказаў старасту, што ў мяне можа быць зброя. А стараста на мяне зуб мае: яшчэ калі кароў пасвілі хлапчукамі, дык я яго тоўк, а потым на яго-ж вяселлі яго адлупцаваў. Чаго добрага пачнуць шукаць і знойдуць самалёт. Дык берацё ці не? І, рэч ведама, ніякага жыта, канешне, мне не патрэбна. Свайго дзякаваць богу, хапае. А сёлета яшчэ такі ўраджай! Не даць-бы ім, лепей спаліць, але хто адважыцца? То па руках?

— Э, так і быць, у добрай гаспадарцы і іржавы цвёк спатрэбіцца,—усміхаючыся, гаварыў Мірон.—Умовіліся, бярам!

Мужчыны запрагалі каня, каб ехаць у лес па самалёт, а таксама па зброю; Мікалай Дрозд, напалоханы старастам, ахвотна яе аддаваў. Яны хацелі перахаваць самалёт у другое месца. Мірон, Гальяш і Дрозд, спяшаючыся, распілі поўлітра, закусілі салам з часныком,—хоць сала было спрэс жоўтым, крыху гаркавіла, але пад чарку добра ішло,—выправіліся ў дарогу.

4

Прайшло два месяцы, як Рыгор жыў у Падцацкіх. Ён ужо адчуваў сябе добра, увечары хадзіў на прагулку, звязаўся з Сяргеем, які сеяў у народзе ненавісьць да прышэльцаў, сустракаўся з патрэбнымі яму людзьмі, рыхтаваўся зноў стаць у строй, каб быць салдатам. Ён быў нераўнадушным да Насты, пакахаў яе ўсім сэрцам і шукаў зручнага моманту, каб з ёю пагаварыць. Марыйка гэта бачыла, яна кахала Рыгора, але нічога не магла зрабіць, каб схіліць яго на свой

бок. Паміж дзяўчатамі, як кажуць, чорная кошка прабегла; толькі Рыгор пра гэта нічога не ведаў.

— Рыгор Мітрафанавіч!—убегшы ў пакой, скарагаворкай гаварыла Наста.—Здарылася тое, чаго вы баяліся. Стараста вас выдаў. Вам больш тут заставацца нельга. Сёння прыедуць па вас гестапаўцы. І Мірона хочучь забраць. Трэба яго паведаміць.

— Абавязкова і хутчэй! Скажаш, сустрэнемся ля трох дубоў.

— Добра!

— Наста!

— Не трэба, Рыгор Мітрафанавіч! Я ведаю.

— На адну хвілінку!

— О-ох!

Рыгор з Настай, без слоў, моцна абняўшыся, пацалаваліся. Гэта хвілінка была такой кароткай і шчаслівай, што яны не паспелі апомніцца, як яна прайшла. У Насты гарэлі шчокі, як спелыя вішні на сонцы. Рыгор глядзеў на яе з замілаваннем. Трэба было мець сілу волі, каб падпарадкаваць пачуцці розуму.

— Любы, як добра з табой, — усміхнуўшыся, сказала Наста, цмокнуўшы яшчэ Рыгора ў шчаку.—А ты нікога больш не кахаеш? Прабач. Я так сабе. Марыйкі тут не было?

— Не, — здзівіўся Рыгор, — яна апошнія дні нешта не заходзіць, мо' крыўдуе?

— А хто яе ведае.

Наста з Рыгорам, развітаўшыся, умовіліся сустрэцца ў лесе і разышліся, поўныя шчасця. Такія хвіліны застаюцца ў памяці на ўсё жыццё.

Наста ішла да лесніка. Яна ў падбежку бегла, амаль не датыкаючыся да зямлі, адганяючы розныя думкі, якія ёй лезлі ў галаву. Ёй ішоў дваццаты год. Начаваць дома Наста не збіралася, а меркавала пераспаць у вартаўніцы, якая яе раниў падыеме. Так яна дайшла да хаты лесніка. На ганку Насту сустрэла Міроніха і, не пазнаўшы яе, запыталася:

— Табе каго, дзяўчынка?

— Дзядзька Мірон дома?

— Або-о! Гэта-ж я цябе, Наста, не пазнала, багатай будзеш.

— Навошта мне, цётка, багацце?! Усё адно немцы адбяруць!

— Гледзячы якое! Самае лепшае на свеце багацце, добры спадарожнік. Вось я з сваім Міронам за дваццаць васьмі год ні разу не пасварылася.

— А дзе-ж дзядзька? Ён мне вельмі патрэбен!

— А што? Чаму такая спешка? Можна што з Рыгорам здарылася? Бацька ў хаце.

— Па Рыгора сёння ці заўтра немцы прыедуць і па дзядзьку таксама. Ёму трэба хавацца.

— А каб іх пярун пабіў, валацуг гэтых. Чаго яны сюды прыцягнуліся,—кляла Міроніха, уваходзячы ў хату.—А каб іх трасца трэсла, як яны трасуць увесь свет, прусакі няшчасныя! Недавяркі, няма на іх пагібелі!

Кацярына збірала Мірона ў дарогу. Яна палажыла дзве буханкі хлеба, вялізны кавалак сала, некалькі кілбас, два сыры, солі, піражкоў. Клунак у яе рос і рос.

— Навошта ты, маці, столькі кладзеш?

— Ты, бацька, мяне заўсёды вучыў: ідзеш у дарогу на дзень, бяры есці на тыдзень. Дый вас-жа двое!

— Ага! А дзе мой капшук?

— На лаве, я тытуню насыпала. Ці хопіць толькі?

— Уга!

— Запалак не забудзь, можа агонь трэба будзе раскласці. Парастрасалі сем'і, нячыстая сіла. З бацькаўшчыны хочуць сагнаць, сапхнуць у прорву, але трасцу!

Наста ў гэты час разглядала фота, якія былі развешаны па сценах. Яна доўга ўглядалася ў фота Міронавага сына, Лявона, які быў забіты, але маці пра гэта не ведала. Міроніха, паглядзеўшы на Насту, задаволена ўсміхнулася.

— Бацька, от-бы нашаму Лявону такую жонку.

— Дык-жа ваш Лявон...

— Цыц,—махаў Мірон Насці праз галаву жонкі.

— Што Лявон, дзіцятка?

— Дык-жа ваш Лявон... у войску, — паправілася Наста, здагадаўшыся, што маці не ведае пра смерць сына.

— Не век-жа ён будзе служыць. Скончыцца вайна...

— Спяшайцеся, дзядзька,—жадаючы перавесці гаворку, сказала Наста. — Рыгор Мітрафанавіч будзе чакаць вас каля трох дубоў. Заўтра і я ў вас буду.

— А можа лепей, дзяўчо, каб ты сёння са мною ішла. Адклад не ідзе на лад.

— Не-е. Мне трэба пераслаць адзін матэрыял Сяргею, ён сёння чакае.

— Праўду кажа бацька.

— Не, не! Я павінна выканаць заданне. Для Сяргея я ўсё зраблю. От гэта чалавек! Ён усюды бывае, усё бацьчыць,—вочы і вушы партыі.

— Раю табе... З Сяргеем заўтра...

— Я тут застануся,—перабіўшы, цвёрда сказала Наста.—У мяне ёсць важныя справы. Быў пасланец... адным словам што-б там ні сталася, я дастаўлю яму вестку, якую мне даручылі перадаць. А вы не марудзьце!

— То бывай, маці,—развітваўся Мірон.—Глядзі гаспадарку, чакай мяне. Толькі не плакаць! Не люблю... Вочы ў вашага брата на мокрым месцы. Я палюдскаваў, трэба падумаць і пра дзяцей. У іх усё жыццё наперадзе, а адны яны не здолеюць забіць такога звера.

— Хоць на адну хвілінку, бацька, перад адыходам прысядзь.

— Эт, гэтыя мне забабоны,—бурчэў Мірон, але сеў на момант.—Падкорміш пчылы. Немцы без пары ўсе вуллі абчысцілі. Бычка аддасі партызанам. Беражы сябе. Каб ты мне раніцою не хадзіла босай, насі мае боты. Ну, я пайшоў!

— З богам!

Кацярына з Настай правялі Мірона ў лес. Ён, аднаму яму вядомымі сцежкамі, нацянькі, пайшоў да прызначанага Рыгорам месца. Гаманілі паміж сабою хвой, у каторы раз прымаючы лясных салдат, якія не хацелі схіляцца перад чужаніцамі. Плылі з захаду чорныя хмары, дзьмуў асенні вецер, асыпалася на дол жоўтае лісце. Тужлівую песню спяваў бор, сведка шматлікіх падзей, людскога шчасця і чалавечых трагедый.

Наста, развітаўшыся з Міроніхай, пайшла ў вёску. Вечарэла. Пацішэў вецер. Яна паволі ішла, адчуваючы нейкую трывогу, боль у сэрцы, адзіноту, абмяркоўваючы, да чаго ёй цяпер прыкласці рукі. Аб працы ў школе ёй нават не прыходзіла ў галаву думка. Насці хацелася пайсці разам з мужчынамі і плячо ў плячо змагацца супроць немцаў, якіх яна ненавідзела ўсёй сілай сваёй дзявочай душы. У яе ад нянавісці да немцаў сціскаліся рукі.

Пад вечар сцішэла. Восень была ў разгары. Дыванамі слалася жоўтае лісце. Сарамліва стаялі голыя бярозы. Шуршэла пад нагамі. Заходзіла сонца за хмару. Рознымі колерамі пералівалася лісце.

Міроніха, зайшоўшы на двор, засунула на засаўку дзверы ў хлеве, забыўшыся, што яшчэ не даіла каровы. Яна страшэнна перажывала адзіноту і чамусьці баялася заходзіць у хату.

Рыгор, седзячы на пні, думаў, што яму рабіць. Рыгору здоўжылася чакаць Мірона, ён хацеў хутчэй пагаварыць з лесніком пра свае планы. У Рыгора паскорана білася сэрца, ён успомніў Насту, праведзеныя з ёю апошнія хвіліны, поўныя страсці, гарачы дзявочы пацалунак. У яго прамільгнулі Марыйкіны чорныя вочы, іх загадкаваць і глыбіня, моцная постаць. Ён успомніў Міхася, наўнага і шчырага юнака, які рваўся ў бой з немцамі і маляваў барацьбу з імі ружовымі фарбамі.

Мірон, стомлены, ішоў з вялікім клункам за плячыма, любуючыся лесам, як садоўнік, які кожнае гэтае дрэва садзіў. Ён успомніў жонку, прыкідваў, што яна цяпер магла рабіць. Заныла сэрца, зашчымела. Шкада Мірону было пчол, якія засталіся на зіму недагледжанымі, агароду, які быў няўбраны, хаты, дзе дзяцей пагадаваў, вывеў у людзі, каб жылі, гора не ведаючы, а цяпер яны гэтак можа, як і Лявон, дзе-небудзь забітыя. «А можа і жывуць,—думаў сам сабе Мірон.—Каб чалавека забіць, трэба шмат свінцу страціць».

Насту па дарозе перанялі стараста з паліцэйскім, яны з ног збіліся яе шукаючы. Ём і ў галаву не прышла думка, што яна магла быць у лесніка. Віктар Пясецкі ад здавальнення паціраў рукі.

— Ну што-ж, галубка, папалася! Дзе камісара дзела? Чаго ў горад хадзіла?

— Якога камісара? Мала якая патрэба ў горадзе.

— Не прыкідвайся авечкай.

— Нічога я не ведаю.

— Скажаш, дзе ты дзенешся, а не скажаш — на шыбеніцу!

— Вы жартуеце?!

— Ніякіх жартаў. Пойдзем да каменданта. Ён даўно цябе чакае.

— Мне трэба дадому.

— Пайшла! Пайшла!

— Ідзіце вы к чорту!

Наста цвёрда ішла дахаты, а за ёю стараста з паліцэйскім. Перад школай, дзе была фізкультурная пляцоўка, там раней моладзь гуляла, цяпер будавалі шыбеніцу. Двое сялян пад наглядам немца паволі стукалі сякерамі. Наста, паскорыўшы крокі, прайшла міма, зусім не гледзячы ў той бок, дзе майстравалі вісельню. Увайшоўшы ў пакой, Наста паглядзела ў акно і, убачыўшы, як кат прабаваў вярхоўку, ледзь не крыкнула, але, узяўшы сябе ў рукі, крыху заспакоілася. Стараста зласліва пачухаў бародку, паліцыянт, усміхнуўся, надкруціў рыжы вус.

Наста ўзяла чыстую бялізну, сукенку, зайшла за шафу, пераадзелася. Стараста аж ахнуў, калі ўгледзеў Насту ў васільковага колеру адзенні. Белы каўнер выгадна вылучаў яе загарэлы твар, як бронзу, шыю. Шукаючы ў шафе насаваю хустачку і не знайшоўшы яе на месцы, Наста, здзіўлена, спытала:

— Хто гэта тут капаўся?

— Толькі не я! Сам пан камендант.

— Абармоты! Привыклі чужое хапаць. Яно вам бо-

кам вылезе!

— А гэта вы яму скажаце.

Адчыніўшы камод, Наста, знайшоўшы старую хустачку, надушыла яе, а потым, схамянуўшыся, хвалючыся, перакідала рэчы. У яе вывалілася з рук хустачка, упала на падлогу.

— А дзе фотакартачкі?

— У надзейных руках, — здэкаваўся Віктар Пясецкі. — Камісар ва ўсёй форме. І трэба-ж быць такой неасцярожнай. Цяпер не выкруцішся. Кажуць: факты — упартая рэч. Што гэта ў вас? Дайце сюды!

— Трасцу!

Наста схопіла ў рот паперку і, пажаваўшы, праглынула. Яна ад напружанасці стала чырвонай, як бурак.

— Разявака! — паглядзеўшы на паліцыянта, злосна сказаў Віктар Пясецкі, і, звяртаючыся да Насты, разважаў. — Брат... Чаго добрага гэты брат... Хі-хі-хі!..

— Гадзюка! — загарачылася Наста. Падняўшы хустачку, яна вышла з пакоя, у якім, як ёй здалося, пахла нябожчыкам. Яе суправаджалі да каменданта стараста з паліцэйскім.

Ціха было ў Падцацкіх, як на пахаванні: на вуліцы ні жывой душы, толькі Марыйка паглядала з-за шула. Напалоханая людзі хаваліся па хатах. Калі Наста ішла, дзеці выглядалі ў вокны. Стараста ўвёў Насту ў пакой, нешта шапнуў каменданту на вуха і вышаў за дзверы

— Садзецесья! — абвёўшы Насту з галавы да ног, закурваючы папяросу, прапанаваў камендант.

— Дзякую!

— Ну што-ж, пагаворым начыстату. Што вы з'елі?

— Не разумею вас, — прыкінулася Наста.

— Якую вы паперку праглынулі?

— А-а-а! Гэта старасту паказалася, я ела хлеб...

— Вы руская?

— Беларуска.

— Беларуска, гэта значыць — не руская?

— Беларусы з рускімі родныя браты.

— Вы так думаеце?

— Яно так і ёсць.

— Гм... А дзе камісар?

— Не ведаю.

— З кім камісар быў у горадзе звязаны?

— Не ведаю.

— Які з сябе Сяргей? Як яго прозвішча? Дзе ён жыве?

— Не ведаю, — паціснула плячмі Наста. — У нас у вёсцы няма ніводнага Сяргея.

— Вы такая маладая, — праходзячы каля Насты, ухмыляўся камендант, — няўжо вам не хочацца жыць? Такія валасы! У вас ёсць нешта арыйскае.

Загарэўшыся, камендант схапіў Насту за рукі, прыціснуў да сябе.

Наста, вырваўшыся, з размаху пляснула яго па твары, што ў каменданта вывалілася з рота папярса, на падлогу пасыпаліся іскры. Камендант ад удару пахіснуўся.

— Ах, так? Бекер!

— Што загадаеце? — хутка ўвайшоўшы, запытаўся фельдфебель.

— Падабаецца яна табе?

— Яшчэ і як! — расплыўся фельдфебель. — Такая прыгажуня!

— Дык вазьмі яе да сябе.

— Не можам асмеліцца, — падкручваючы вусы, гаварыў фельдфебель. — Гер камендант на ўсходзе яшчэ не мелі такой красуні. Куды парыжанкі... а пра грэчанак і казаць няма чаго...

— Кажу, бярыце, — загадаў камендант.

— Я магу... а толькі... — фельдфебель схапіў Насту за руку.

— Адыдзі, брыда! — яна так стукнула фельдфебеля, што той ілбом адчыніў дзверы.

— Аддаць салдатам! — крыкнуў камендант. — А потым павесіць! Яна партызанка. Цела два тыдні не знімаць. Няхай вісіць на страх другім.

Па загаду каменданта ўсё падцацкаўцы былі сгнаны да шыбеніцы. Падвялі знясіленую Насту, у якой поўныя вочы былі слёз. Марыйка ўся ад страху калацілася. Наста глядзела на натоўп, але нікога не бачыла. Камендант дрыжачымі рукамі накінуў на шыю Насты вяроўку. Наста са злосцю плюнула каменданту ў вочы. Перад тым, як выбілі табурэтку з пад ног, Наста крыкнула:—Людзі, добрыя, адпомсціце за мяне!

Камендант выбіў з-пад ног Насты табурэтку і, выхапіўшы рэвальвер, выпусціў у яе цела абойму патронаў, а потым, дастаўшы насаваю хустачку, выцерся.

— А камісара,—крычаў камендант, звяртаючыся да натоўпу, — вы мне знойдзеце... Кармілі яго, то і шукайце... І ляснік з ім... І той, да якога хадзілі ў горад... А не прывядзеце іх да мяне,—усіх перавешаю.

Зайшло сонца, пачало змяркацца. Людзі, апусціўшы галовы, разыходзіліся па хатах. Ніхто з падцацкаўцаў не плакаў, — слёз не было. Плакала толькі зямля. Над Падцацкім нависла чорная страшная ноч.

Старэнькая бабулька, вартаўніца школы, хацела падыйсці, каб развітацца з трупам Насты, у апошні раз яе пацалаваць.

— Хальт!—крыкнуў немец.

Згорбленая старая моўчкі пайшла за людзьмі, нічога не бачачы перад сабою, праклінаючы мацярок, што нарадзілі такіх падлюг, якія залілі крывёю паланёную зямлю.

6

Ужо было цёмна, калі Мірон падыходзіў да трох дубоў, голле якіх апускалася аж да долу. Угледзеўшы сілуэт чалавечай постаці і здагадаўшыся, што гэта Рыгор, Мірон кашлянуў. Яго душыла удушша. Разнеслася прыглушанае рэха. Рыгор, усякаўшыся, узрадавана загаварыў:

— Нарэшце! Праўду людзі кажуць, што горш за ўсё чакаць і даганяць. Ну, сядай, стары!

— Праўду, чалавеча, гаворыш—стары. Сем кілометраў праішоў і дашчэнту падбіўся. Некалькі разоў садзіўся адпачываць. А бывала... ды што казаць! Каб мне гадкоў дваццаць назад!

— Ці не векаваць ты, стары, сабраўся ў лесе, што такі мех прывалок?

— А што ты думаеш, відаць не скоро мы выберамся адсюль. Дый я на дваіх і чыпурышку захапіў, расцінем!

— А чаму не выпіць з добрым чалавекам?

— Каб ты ведаў, Рыгор Мітрафанавіч, як у мяне на сэрцы дрэнна.

— І ў мяне нешта душа баліць, яшчэ ніколі так не было. Чалавек прывыкае да людзей і, калі адзін апынецца, пачынае хандрыць. Ну, што-ж, будзем ваяваць, даволі адпачылі.

Мірон з Рыгорам селі каля вывернутаі кашлатаі елкі, каб зацішней было і чарка за чаркай асушылі поўлітра. Навокал быў непраходны лес. Неспакойна было і ў ім: скрыпелі дрэвы, стагналі; пачынаўся буралом Асенні туман белай посцілкай нізка слаўся па зямлі.

— Не ведаю чаму,—пасля раздумы загаварыў Мірон,—але ты мне яшчэ тады, калі бездапаможным ляжаў, спадабаўся. Я падышоў да цябе, бачу,—свой чалавек і жыць хоча... пражне жыцця... захацелася дапамагчы...

— Гэта-ж у мяне, калі я быў на валаску ад смерці, з'явілася такое жаданне жыць. Мы з таварышам ўмовіліся, калі каго цяжка параняць, каб другі прыстрэліў. Памятаю, падпоўз да мяне маёр, а я яму: «не трэба... а можа выжыву...», больш нічога не помню.

— Ну вось і выжыў, а то парыў-бы ў зямлі коці. Спяшацца няма чаго на той свет. Мы яшчэ паваюем! Мне хочацца дажыць, пакуль скончыцца вайна. І скажы ты, як час бяжыць! За гэтыя два месяцы мы з табою так толкам і не пагаварылі. Дык ты, кажаш, беларус?

— Ага! З Палесся. Некалі за людзей нас не лічылі.

— Дзіва!

— А як акрыялі, пачалі па-людску жыць, дык прышла гэтая навала—вайна.

— І так заўсёды: чалавек на гару, а чорт за нагу. Але трасцу немец нас убярэ!

— Далёка, ліха матыры, зайшоў. Кажуць на Маскву наступае.

— Не праглыне Масквы, задушыцца. А калі ўдарыць з фронту і тылу па басах, шарманка Гітлера разваліцца. Немца можна біць?

— Яшчэ і як! Але ўсё-ж ён прэ. Як наслухаешся хайляў, рукі апускаюцца. Ды толькі Расію не накарыць, не-е, няма такой сілы, каб паставіць нас на калені. То што будзем рабіць?

— Трэба брацца ў рожкі.

— На колькі чалавек у нас ёсць зброі?

— Хопіць, ты мне рукі давай.

— Рукі ёсць. Не лічачы нас з табою—дваццаць чатыры чалавекі. Для пачатку... а хлопцы якія, арлы!

— Не хвалі раней часу. А «вутачку» бачыў?

— Глядзеў.

У гушчары, недалёка ад іх, стаяў замаскіраваны самалёт. Рыгор доўга ім любаваўся, ломячы галаву, як яго сюды даставілі. Ён думаў, дзе дастаць лёгчыка, каб завязаць сувязь з цэнтрам. А кроках у дваццаці было сховішча зброі, перанесеныя вінтоўкі з нямецкіх могілак.

Падбіралася пад поўнач. Мужчыны змайстравалі шалаш, паслаўшы лапкі з елак, лісця, леглі. Ён прабірала да касцей. Доўга яны не спалі, варочаючыся з боку на бок. Рыгор у каторы раз перабіраў кожнага чалавека, якога згадзіўся прыняць у атрад, успомніў зноў Насту, баючыся, каб з ёю чаго не здарылася, таго не ведаючы, што Насты ўжо не было на свеце. «Можа было-б лепей, — думаў сам сабе Рыгор, — каб Наста была тут». Нарэшце яны, прытуліўшыся адзін да другога спінамі, сагрэўшыся, салодка захрапілі.

Раніцою першым прагнуўся Мірон. Ён да таго прамерз, што калаціўся, як асінавы ліст. Адышоўшыся, Мірон расклаў агонь, закурыў. Патрэсквала галлё,

пішчэла, валіў дым, прабіваўся агонь. Мірон нагроб лісце, любуючыся, як жылісты кляновы лісток скруціўся ў трубочку, з абодвух канцоў пайшоў дым, а потым ярка ўспыхнуў і разляцеўся ва ўсе бакі, як быццам яго і не існавала. Зашчымела ў Мірона сэрца, забалела душа, здавалася, што ён на крыллях пераляцеў-бы дахаты.

У гэты час ён заўсёды ўставаў. Жонка ішла даіць карову, а ён тупаў каля гаспадаркі. Пасля сьнедання Мірон штодня, ускінуўшы на плечы стрэльбу, ішоў у абход. Ён ведаў кожны куст у лесе. Бывалі выпадкі, што часам хто спіле дрэва, схавае галлё, абкладзе пень імхом, але Міронава вока ўсёадно гэта бачыла. І куды-б чалавек ні зацягнуў хвойку ці елку, ляснік знойдзе.

Прачнуўся і Рыгор, яму таксама было холадна. Падышоўшы да агню, грэючы рукі, Рыгор спытаў:

— Ты што, стары, засумаваў?

— А хто яго ведае, нешта мяне трывожыць. Мо' абакралі? Жывем пры дарозе. А ты што такі засмучаны?

— Не ведаю. Нешта сэрца ные. Павінна была досвіткам Наста прыйсці, і няма. А можа яна заблудзіла?

— Уга! Ёй завяжы вочы,—сюды прыдзе. Ці раз яна хадзіла па гэтым лесе ў ягады і ў грыбы. А песенніца якая! Усё больш жаласлівыя песні спявала.

— Пайсці ў Падцацкія? — не слухаючы Мірона, уголас прагаварыў Рыгор.

— Што ты! — занепакоіўся Мірон. — Хіба галавы сваёй не шкадуеш? Не-е, ты не маеш права ісці. Пачакаем.

Мірон з Рыгорам, памыўшыся расою, моўчкі сядзелі каля агню, углядаючыся ў той бок, адкуль павінна была з'явіцца Наста, але яна не ішла. Рыгора гэта моцна непакоіла. Ён ведаў Насту, што калі ёй трэба было куды з'явіцца ў пэўны час, дык яна, як правіла, заўсёды была там раней хвілін на пятнаццаць. Наста не любіла, каб яе чакалі, і сама не любіла другіх чакаць.

Задумаўшыся, Рыгор зусім не заўважыў, як падышла да яго стомленая старая, вартаўніца школы, з вузляком.

Яна доўга блукала па лесе, шукаючы яго. Адчуўшы што нешта здарылася, Рыгор устрывожана запытаў:

— Што з Настаю?

— Яе немцы павесілі, — паведаміла, плачучы, вартаўніца, — да гэтага наздзекваліся... Я прынесла табе пасмачку адрэзанае яе касы і патроны, якія неяк знайшла. Помсці, сыноч, за яе косы, за дзявочы гонар, помсці і помсці.

Старая развязала вузельчык. У падвянечнай хустцы бабулькі было некалькі патронаў і кавалачак адрэзанай залацістай касы нябожчыцы. Рыгор узяў пасмачку касы, пацалаваў, паклаў у кішэню гімнасцёркі.

— Што яна гаварыла? — ледзь стрымліваючы сябе, пытаўся Рыгор.

— Перад смерцю Наста паспела сказаць: «Людзі добрыя, адпомсціце за мяне!»

Яшчэ старая дадала ад сябе:

— Але гэта не ўсё. Яна хацела сказаць: пракляце ўсяму роду і племені немцаў, якія топяць у крыві нашых людзей. Трэба назаўсёды адвучыць гэтых ірадаў лезці да нас. Такую дзяўчыну звесці са свету...

Уздрыгануліся плечы ў Рыгора, па суроваму салдацкаму твару пацяклі буйныя кроплі слёз, што арасілі жоўтае лісце. Ён выцер кулаком слёзы, да крыві ўкусіў губу.

— А што з маёю старою? Яна жывая?

— Не ведаю. Увечары туды паехалі немцы.

— Пайду!

Рыгор некаторы час стаяў аслупянелы, а калі апомніўся, лесніка і след прастыў. Рыгор памкнуўся даганяць Мірона, але ён быў ужо далёка. Вартаўніца школы сядзела каля агню, грэючы кастлявыя рукі, чакаючы, што скажа Рыгор, але ён маўчаў. Гэта навіна яго так ашаламіла, што ён ніяк не мог прыйсці ў сябе. Вартаўніца не чапала яго і не ішла, яна хацела пагаварыць з Рыгорам, як пахаваць Насту. Падкінуўшы галля, крыху сагрэўшыся, стомленая ад бяссоннай ночы, старая жанчына задрамала. Вартаўніцы ў сне паказалася Наста,

яна ўздрыганулася. Перакасіўся яе маршчыністы твар, яна лыпнула сваімі сплаканымі вачыма і зноў схіліла галаву.

Рыгор хацеў ісці ў Падцацкія, але, паглядзеўшы на гадзіннік, — хутка павінны былі прыйсці партызаны, — перамяніў рашэнне. Яму страшна захацелася яшчэ пагаварыць са старою аб Насце, запытацца, можа яна якую запіску пакінула, але вартаўніца, змогшыся, захрапла. Рыгор не хацеў яе будзіць. Ён, падышоўшы да агню, сеў, з хвіліны на хвіліну цакаючы прыходу людзей, якія былі прыняты ў партызанскі атрад. Рыгор, увагнуўшыся, моўчкі сядзеў. Патрэскаваў агонь, шугала полымя, высока ляцелі іскры. Шумеў лес, спяваючы адвечную песню. Наляцеў вей-вечер, пасыпалася жоўтае лісце да долу, схавалася сонца за хмару. Рыгор ціхенька, каб ніхто не чуў і не бачыў, плакаў. З вачэй сыпаліся чыстыя, як у дзіцяці, буйныя кроплі слёз. Старая лыпнула вачыма, але, угледзеўшы на суровым салдацкім твары слёзы, прыкінулася, што спіць. Грозна шумеў бор, склікаючы людзей у лясы, паднімаючы на бой, клікаў да помсты, да бітвы не на жыццё, а на смерць.

7

Да трох купчастых дубоў, братоў-волатаў, сыходзіліся людзі з вёсак. Яны ішлі, каб атрымаць зброю і пачаць баявыя дзеянні. Паўстанцы былі задумённымі, суровымі, грознымі, поўнымі рашучасці пастаяць за радзіму, за яе гонар, свабоду і незалежнасць. Вестка аб падцацкаўскіх падзеях хутка абляцела ўвесь раён, гэта з'явілася як-бы сігналам для людзей, баявой трывогай, заклікам, пачаткам барацьбы з немцамі не адзінак, а мас. Здарэнне ў Падцацкіх скарыстаў Сяргей, каб падняць людзей на барацьбу з немцамі. Маючы багаты вопыт працы ў масах, указанні партыі, Сяргей хадзіў па вёсках, клічучы на змаганне, пасылаў людзей да Рыгора ў лес.

З Ігнатам Сяргей прыслаў Рыгору тэкст партызанскай прысягі і запіску, у якой пісаў:

«Таварыш Гарашчэня!

Час прышоў дзейнічаць. Упэўнены, што Вы так падсыплце немцам жару, што горача будзе. Наста паказала сябе, як сапраўдная патрыётка, верная дачка Беларусі. Наш народ ніколі не забудзе яе слаўнага імя. Помніце Насту і помсціце за яе, за стаптаныя палі нашай радзімы, за зганьбаваных жанчын, за слёзы і кроў старых і дзяцей.

Цяпер мая Вам дапамога не патрэбна. Я пайшоў у другое месца. Неабходна зрабіць так, каб з-за кожнага куста, купіны, каб каменні ў Беларусі стралялі. Мы гаспадары зямлі. Трэба навесці такі страх на немцаў, каб яны баяліся свайго ценю.

Моцна цісну руку!

Сяргей».

З Рыгорам партызаны стараліся менш гаварыць, каб не трывожыць яго ран. Толькі Гальяш выказаў меркаванне, што немцы могуць нарабіць яшчэ шмат бяды ў Падцацкіх, а таму трэба ім перашкодзіць. Яго падтрымаў Ігнат, і Рыгор згадзіўся. Загаманілі мужчыны, як пчолы ў вуллі, перад вылётам рою.

Рыгор раздаваў зброю; людзі, атрымаўшы вінтоўкі з патронамі, аўтаматы, гранаты з запаламі, ішлі да агню; хто чысціў зброю, а хто падганяў рамяні. Раздача зброі насіла нейкі ўрачысты характар, гарэлі вочы ў людзей, сціскаліся кулакі. Сэрцы прагнулі помсты.

Выстраіўшы партызан, Рыгор чытаў прысягу. Голас яго быў упэўненым, цвёрдым, адчувалася, што перад імі стаіць камандзір, у яго не здрыганецца рука, каб забіць немца. Ён адразу знайшоў агульнае з партызанамі, яны за Рыгорам паўтаралі прысягу:

«Я, грамадзянін Вялікага Совецкага Саюза, верны сын гераічнага беларускага народа, клянуся, што не выпушчу з рук зброі, пакуль апошні фашысцкі гад на нашай беларускай зямлі не будзе знішчаны.

Я абавязваюся няўхільна выконваць загады сваіх камандзіраў і начальнікаў, строга трымацца воінскай дысцыпліны. За спалення гарады і вёскі, за смерць нашых дзяцей, за катаванні, гвалты і здзекі над маім народам я клянуся помсціць ворагу жорстка, бязлітасна і няспынна.

Кроў за кроў, смерць за смерць!

Я клянуся ўсімі сродкамі дапамагаць Чырвонай Арміі знішчаць шалёных гітлераўскіх сабак, не шкадуючы крыві і свайго жыцця. Я клянуся, што хутчэй загіну ў жорсткім баі з ворагам, чым аддам сябе, сваю сям'ю і ўвесь беларускі народ у рабства крываваму фашызму.

Калі-ж па маёй слабасці, баязлівасці, або злой волі я парушу гэтую сваю прысягу і здраджу інтарэсам народа, няхай памру ганебнай смерцю ад сваіх таварышоў».

Прыкленчыўшы на адну нагу, Рыгор пацалаваў зямлю і, устаўшы, усхвалявана дадаў ад сябе:

— Паклянемся, таварышы, што не складзем зброі да таго часу, пакуль хоць адзін немец будзе хадзіць па нашай зямлі!

— Клянемся! — дружна адказалі партызаны, падняўшы над галовамі зброю.

— Нашы продкі не гнуліся перад чужаніцамі і мы не сагнемся.

— Ніколі! — сказаў Гальяш.

Вартаўніца, пераступаючы з нагі на нагу, чакала, якое Рыгор дасць ёй распараджэнне. За адну гэту ноч яна пастарэла на дзесяткі год. З-пад чорнай у кропелькі хусткі відаць былі пасмы сівых валасоў. На яе суровым твары была туга, боль, ад чаго яшчэ выразней вылучаліся маршчыны. Шмат бачыла гора гэтая жанчына на сваім вяку, але такога — ніколі не перажывала.

— Скажаш людзям, што ноччу Насту здымем з шыбеніцы і пахаваем, — гаварыў Рыгор, а потым змяніў рашэнне. — А навошта ноччу, пахаваем днём. Мы тут гаспадары, а не немцы. Трэба зрабіць так, каб у іх зямля гарэла пад нагамі.

— Правільна! — сказаў Ігнат.

— Днём нельга, — занепакоілася вартаўніца. — Немцы забаранілі яе хаваць. Увесь час ходзяць паліцаі.

— А колькі іх? — пытаўся Рыгор.

— Сямёра. У старасты гуляюць. Кажуць, што чакаюць карацеляў з горада.

— На першы раз і семярых хопіць, а калі пад'едуць карацелі, тым лепш, больш будзе работы. Галоўнае — хітрасць і нечаканасць, смеласць удару. Немцы чакаюць нас з лесу, а мы з чыстага поля на іх наскочым.

Рыгор аддаў загад партызанам непрыкметна прабрацца на могілкі, а сам, узяўшы некалькі гранат, рэвальвер, з вартаўніцай пайшоў у Падцацкія. Па дарозе ён умовіўся са старой, што яна пройдзе наперад, разведзе, што робіцца ў вёсцы, потым яму раскажа. Рыгор застаўся ў хвойніку, што цераз балота ад Падцацкіх.

Паліцыянты ў старасты разгуляліся. Яны пачалі бальбутэлькай французкага шампанскага, якая камендантам была падаравана Віктару Пясецкаму «за добрую службу», пілі гарэлку і закончылі самагонкай, першаком. Яны да таго панабіраліся, што адзін на другога пачалі сабакамі брахаць.

Вартаўніца паведаміла Рыгору, што ў старасты бальпрацягваецца.

На фізкультурнай пляцоўцы гойдалася цела Насты, вылучаліся пасіпельныя ногі, вецер раздзімаў яе русыя валасы. Сукенка на ёй уся была парванай. Вартаўніца хутка прайшла, імкнучыся не глядзець у той бок, дзе вісела Наста. Ёй здавалася, што цела Насты ўвесь час паварачвалася, як-бы Наста хацела ёй нешта важнае сказаць, паскардзіцца на сваю крыўду.

Рыгор, прайшоўшы балотца, падбіраўся да старастай хаты. Яму ўжо чутны былі хрыплыя галасы п'яных паліцыянтаў. Калі Рыгор быў каля дзвярэй, Віктар Пясецкі, відаць, хацеў адчыніць акно і кулаком праткнуць шыбу. Хруснула шкло, пасыпалася, завінела. З хаты несла перагарам, махорачным дымам. Рыгор на момант прытуліўся да сцяны, а потым, прыгнуўшыся, падышоў да акна і адну за другой шпурнуў дзве гранаты.

Зашыпела ў хаце, а потым пачуліся два выбухі. Паранены стараста схапіў вінтоўку, выбег на ганак. Рыгор па ім стрэліў з нагана, але прамахнуўся.

Стараста, забег за хлеў і знік, як скрозь зямлю праваліўся. Паліцыянты, што былі ў хаце, ляжалі забітыя. Вартавыя з белымі павязкамі на рукавах, якія стаялі ля трупа, беглі ў бок стараставай хаты. Рыгор, прыкленчыўшы на адну нагу, з-за шула біў па іх, зваліўшы перш аднаго, а потым і другога паліцыянта.

Падцацкія былі ачышчаны ад паліцэйскіх. На вуліцу высыпала дзетвара, дзяўчаты, сярод іх Марыйка; яны кінуліся бегчы да школы. Рыгор ішоў па вуліцы, людзі сустракалі яго, як роднага сына, які прыехаў з далёкіх краёў. З адной хаты мужчыны вынеслі прыгатаваную труну. Рыгор, падышоўшы да шыбеніцы, стаў, машынальна падняў руку, каб скінуць шапку, але яе не было на галаве і ён не помніў, дзе яна засталася. Рыгор сам зняў з шыбеніцы цела Насты, пацалаваў халодны лоб. Марыйка ўкруціла труп у прастыню, бо ўсе рэчы Насты былі разграблены. Рыгор з Марыйкай улажылі Насту ў труну. Сяляне, не затрымліваючыся, панеслі нябожчыцу на могілкі. Там ужо была выкапана магіла.

Рыгор ішоў моўчкі, схіліўшы галаву, за трупам любімай дзяўчыны. Вецер раздзімаў яго непакорную чупрыну. Яму быў нанесен удар у сэрца. Ён ніяк не мог прыйсці ў сябе, асэнсаваць, што здарылася. Рыгор абвінавачваў сябе, што не ўзяў яе з сабою ў лес.

На могілках Рыгор сказаў кароткую, усхвалёваную прамову, якая так кранула душы прысутных, што шмат хто з мужчын плакалі, не кажучы ўжо пра жанчын. Ён закончыў словамі:

«Людзі, добрыя, адпомсцім за Насту! Кроў за кроў і смерць за смерць! Народзе мой, паднімайся на вялікую бітву! На бой, беларусы!»

У Падцацкіх пачуўся лямант. Рыгор, скамандаваўшы залегчы, паслаў у вёску Міхася Беразоўскага даведацца, у чым справа. «Мусіць стараста прывёў карнікаў», — думаў сам сабе Рыгор. Гаманілі хвоі. Рыгор, пануры, стаяў над свежай магілай. Цяжка было ў яго

на душы, сціскалася ад нянавісці сэрца. Ён глядзеў на жвір, успамінаючы Насту живою. Яго думку парушалі ляцеўшыя ў вырай журавы, якія ў трывозе крумкалі. Журавы, відаць, збіліся з дарогі, а можа стаміліся: яны кружылі на месцы, пасля ад іх аддзяліўся адзін жураў. Па размаху крылляў відаць было, што гэта быў старэйшы і найбольш спрактыкаваны; ён павёў за сабою проста на поўдзень астатніх. Да Рыгора, засопшыся, падбег Міхась. Ён калаціўся ад страху.

— У вёсцы немцы, — рапартаваў Міхась. — А яшчэ дзядзя Мірон забіўся.

— Сам?

— Ага!

— Не можа гэтага быць!

— Дапраўды. Немцы дазналіся, што ён хаваў зброю. Яны білі яго, дапытваючыся, дзе яна ляжыць і хто запісаўся ў партызаны. Каб не выдаць... Дзядзька Мірон наклаў на сябе рукі. Яны Міроніху з сабою вязуць.

— А шмат іх?

— Многа.

— Ну колькі?

— Каля дваццаці, але ўсе з аўтаматамі. Яны падчысчаюць усё да ніткі. У вартаўніцы школы нават кашулю забралі, якую яна хавала на смерць.

— Та-а-ак. Прыдзецца пацягацца. Тут задача больш складаная. А ты што-ж гэта, курыш? От падшыванец! Малако матчына на губах не абсохла. Ай, блазnota! Глядзі, каб я больш гэтага не бачыў! Гм... Кажаш, чалавек дваццаць? Навяжам бой. Эй! Хто там высунуўся, хочаш, каб застрэлілі, як курапатку. Камандзіры аддзяленняў, да мяне!

Да Рыгора хутка падышлі: доўгі, як дышла, Гальяш і, круглы, як кадушка, Ігнат; яны чакалі распараджэнняў. Рыгор загадаў акапацца і чакаць яго каманды.

Карацелі падпалілі вёску Падцацкія ў трох месцах. Пахла гарэлым, казытала ў носе, душыла ў горле. Агонь хутка пераносіўся з хаты на хату, пагражаючы знесці ўсе будынкi. Чуваць былі крыкі, стогны, плач дзяцей.

— Чаго марудзіш, камандзір?—крыкнуў, разгара-чыўшыся, Гальяш.—Там наша праца гіне, спажыткі, якія здабыты крывавым мазалём. Пайшлі, хлопцы, за мною!

— Сто-о-ой!—загадаў Рыгор.—Гарачая галава. У іх адзіная дарога каля могілак, вось мы тут ім і ўсып-лем, будучь круціцца, як уюны на скаварадзе. Увага! Галоўны ўдар па першай і апошняй машынах, а потым перанесці на сярэднія. Біцца насмерць! Ні кроку назад! Партызаны не адступаюць!

На краю вёскі мітусіліся немцы. Яны цягнулі на машыны курэй, свіней, авечак, рознае «арганізаванае» рыззё. Вадзіцелі завялі маторы. Афіцэр аддаў каманду. Машыны рушылі.

Затаіўшы дыханне, партызаны чакалі загаду Рыгора ўступіць у бой з немцамі. Падпусціўшы ма-шыны метраў на сто, Рыгор скамандаваў:

— Агонь!

Рыгор, які трымаў на мушцы афіцэра, што ехаў на першай машыне, даў кароткую чаргу з аўтамата. Афі-цэр быў забіты. Шофер, кінуўшы машыну, споўз у прыдарожную канаву, стаў адстрэльвацца.

Аўтаматчыкі, пасаскакваўшы з машын,—а некато-рыя з іх так і павіслі на бартах,—беспарадачна стра-лялі. Завязаўся кароткі бой. Партызаны вялі пры-цэльны агонь, выводзячы са строю аднаго за другім карацеляў, а потым акружылі аўтаматчыкаў і вялі агонь на іх знішчэнне.

Ад карацеляў аддзялілася адна чалавечая постаць. Гэта быў стараста Віктар Пясецкі. Ён паўзком прабі-раўся ў кусты. Колькі партызаны не білі па ім, усё міма. Постаць хутка знікла ў хвойніку.

Міроніха, у першы момант не разабраўшыся ў чым справа, ляжала напалоханая ў канаве, а пасля, сха-мянулася, аблюбавала камень, стукнула ім па галаве шофера першай машыны, які не даваў мажлівасці партызанам падняцца з зямлі. Выпусціўшы з рук аўта-мат, доўгі, як гліст, фрыц, заліўшыся крывёю, уткнуў-

ся носам у ліпкую гліну. Міроніха схапіла аўтамат і хацела страляць, але ў яе нічога не выходзіла.

Партызаны біліся з такой ярасцю, якой Рыгор яшчэ ніколі не бачыў, біліся за свае хаты, жонак і дзяцей. У рукапашнай схватцы партызаны змялі немцаў, перабіўшы ўсіх да аднаго. Рыгор страшэнна шкадаваў, што ўцёк стараста. Гэты вораг хітры і небяспечны, ён мог нарабіць шмат непрыемнасцей.

Вёска Падцацкія дагарала. Абвальваліся стрэхі, высокая ляцелі іскры. Пагарэльцы з уцалеўшымі спажыткамі былі на пляцах, не ведаючы, дзе прытуліцца, да чаго рукі прыкласці. У садзе на адной з падгарэлых ігруш была падвешана калыска, у ёй варушылася малое дзіця, плакала. Маці, заклапочаная, каб справіць пакарабачаны кажух, які быў выхаплен з агню, не звяртала ўвагі на дзіцячы плач. Ужо было холадна, і ёй не было чаго накінуць на плечы. Як не старалася жанчына справіць кажух, нічога з гэтага не выходзіла.

— Чаму ты, маладзіца, не ідзеш да дзіцяці,—падыходзячы да калыскі, бурчэў дзед Піліп. Ён быў у зрэбных портках, пафарбаваных у сіні колер, у сама тканай кужэльнай кашулі, падпяразаны кавалкам аборыны. Сівы, як лунь, дзед Піліп калыхаў малое, але яно аж заходзілася, плачучы. «Ну і маці, сэрца у цябе няма...»

— Што-о? — агрызнулася жанчына. — А хіба не трэба думаць, як заўтра жыць, чым малое карміць?

— Голас сарве.

— Па гэтым будзе жыць.

Жанчына складала падушкі, збірала раскіданыя коўдры, абрусы, якія валяліся ў садзе.

— Кінь ты гэтыя анучы!—ужо зазлаваўшы гаварыў дзед Піліп, вымаючы дзіця з калыскі.

— А ты, нябось, перш за ўсё тытунь выхапіў, — абуралася жанчына, беручы дзіця на рукі, якое адразу перастала плакаць.

— Паглядзім, у чым будзеш хадзіць? Будзеш зімою зубамі ляскаць.

Дзед Піліп з кабетай сварыліся паміж сабою, думаю-

чы зусім пра другое, дзе ноч каратаць. А восеньскі вечар даваў, аб сабе знаць. Дзед Піліп паспрабаваў накінуць на сябе пакарабачаны кажух, але ён на яго не лез. Тады ён са злосці кінуў кажух на зямлю.

— Абармоты! — дрыжачым голасам загаварыў дзед Піліп. — Чаго ім трэба ад нас? У каторы раз яны сюды лезуць. Адвучыць-бы іх раз і назаўсёды. Каб даў бог толькі здароўя, сам пайду душыць нягоднікаў. Ой, будзе крыві, свінням не паесці... кхе... кхе.

— Супакойся, тата! — прасіла нявестка, — і так табе дрэнна.

— Ну, прашу цябе...

— Вось што, маладзіца, — гаварыў дзед Піліп. — Мне нешта нядобра. Сыны недзе забавіліся, можа іх і не ўгледжу. Скажаш, што я наказваў, каб усе Беразоўскія бралі, хто што можа, і душылі, білі, калолі немца. А, барані божа, не выканаюць майго наказу, то нікому не дарую. Так, так, у мяне ёсць яшчэ сіла. І Міхаська павінен ісці... і жанчыны... і ўвесь наш род... Кхе... кхе...

— Татка, супакойся.

Дзед Піліп, апусціўшы галаву, прытуліўся да ігрушы. Ён змоўк, думваючы, што будзе заўтра, як перажывуць дзедзі і ўнукі чорныя дні, якія так нечакана прышлі.

Галасіла суседка, ірвучы на галаве валасы. Яна хадзіла па вогнішчы, шукаючы дзіцяці, якое афіцэр, па даносу старасты, што яе муж падаўся ў партызаны, укінуў у агонь. Мэтра была жонкаю Гальяша. Калі афіцэр кінуў дзіця ў агонь, Мэтра з крыкам кінулася ў палаючую хату, сяляне яе не пускалі.

— Пусціце, — сказаў афіцэр, — калі яна дастане з агню дзіця, то я яму дарую жыццё.

Мэтра, не задумваючыся, ускочыла ў хату. З вокнаў валіў дым, языкі агню шугалі ўверх, гарэла саламяная страхы. Яна, шчаслівая, з дзіцем выскачыла на двор. Сяляне свабадней уздыхнулі. Дзіця, наглытаўшыся дыму, хрыпла плакала. Афіцэр моўчкі падышоў, схопіў дзіця і зноў кінуў у агонь. Выратаваць яго ўжо нельга было, бо хата гарэла, як свечка. Мэтра ўся была абга-

рэўшай. Адшукаўшы на вогнішчы нейкую галавешку, Мэтра, укруціўшы яе ў анучы, ціха спявала:

А-а-а, лю-лі,
Усе курачкі паснулі...

Да Мэтры падышоў Гальяш. Ён угаварваў жонку, што гэта не дзіця, а нейкі чурбан, хацеў адабраць галавешку, але Мэтра, з распущанымі валасамі, уцякла ад яго. Гальяш, цяжка ўздыхнуўшы, прагаварыў:

— Прышло гора ў нашу хату. Нахлынула бяда. Пракляце! Ну, нямчур, сцеражыся! Ты адабраў у мяне самае дарагое — дзіця. Раскідаў мне сям'ю. Стаптаў бруднымі ботамі мае палеткі, якія я люблю больш за ўсё на свеце. Заліў крывёю родную зямлю, Я ніколі гэтага не дарую. Мэтра, можа ты есці будзеш?

Мэтра, паглядзеўшы на Гальяша, зарагатала. Гальяш, адварнуўшыся, заплакаў. У яго маланкай праносіліся думкі і ні на адной ён не мог заставацца.

— Усё паляцела прахам, — уголас падумаў Гальяш. — Адзінае, што застаецца — помсціць... за сына... за жонку... за людзей... за іх пакуты... за слёзы і кроў... Буду хадзіць, як смерць з касою, па палях і рэзаць нямецкія галовы. Гітлер! Якую-б яму прыдумаць кару? Павесіць? Мала! Расстраляць? Тым больш. Злавіць і ў клетку пасадзіць, — людзі заплююць. А гэта можа-б і падышло!

Дзед Піліп, які наглядаў з боку за Гальяшом, падышоўшы да яго, спытаўся:

— З кім ты, чалавеча, размаўляеш?

— Га? — спалохаўся Гальяш. — Захлынуцца! Праўда, дзед Піліп? Мы ворагаў утопім у іх уласнай чорнай крыві. Не дачакаюцца, каб мы пакарыліся! Не-е! За смерць майго сына я ім адпомшчу! Пакуль у маіх жылах будзе цячы кроў — датуль буду біць немцаў!

— Благаслаўляю, Гальяшка, на бой, — гнеўна гаварыў дзед Піліп. — Нашы дзяды і прадзеда сваямі грудзямі, — а грудзі крэпасць айчыны, — адстаялі Расію, дык няўжо вы... Я тады з магілы ўстану і буду вас праклінаць!.. Кхе... кхе... Нашы людзі перажылі ўсіх ліха-

дзеяў, якія намагаліся нас пакарыць. Што-ж, палюдскавалі пару дзесяткаў год, а цяпер... Кхе... кхе...

Дзед Піліп, узяўшы Гальяша за плечы, адвёў яго ў бок ад вогнішча, частаваў самасадам, ад якога дух займала. Сваімі ўспамінамі пра малага стары хацеў разжаліць Гальяша, каб ён выліў сваё гора праз слёзы, бо, па думцы дзеда, тады лягчэй павінна было яму стаць на сэрцы.

Рыгор адчуў, што з гэтага часу на яго плечы ўзвалілася гара — клопаты аб дзецях і старых, якіх трэба было дзесьці прытуліць, пракарміць зіму. Ён загадаў Гальяшу з Ігнатам, не марудзячы ні адной хвіліны, весці людзей у лес, на аблюбаваную ім граду, ці, як яе звалі, — Замчышча і там пабудаваць часовыя шалашы для насельніцтва і іх абараняць. Да таго-ж камандзір атрада адчуваў, што не можа быць, каб стараста заспакоіўся і не прыцягнуў у Падцацкія немцаў, а таму трэба было спяшацца.

— Ідзі, ідзі, Гальяш, — гаварыў спакойна Рыгор. — Плачам гору не дапаможаш. Мы растрасем па нашых палях косці немцаў.

Пакуль Рыгор ладзіў трафейную машыну, падцацкаўцы рушылі ў лес, яны нагадвалі цыганскі табар. Моўчкі ішлі мужчыны за падводамі, нагружанымі рэзнымі хатнімі рэчамі. Фыркалі коні, везучы цяжкія вазы, колы ўразаліся па калодкі, разразаючы густую восеньскую грязь. Дзеці, якія абляпілі, як мурашкі, вазы, з зайздрасцю паглядалі на бацькоў, што ішлі з вінтоўкамі і аўтаматамі, неслі патроны і гранаты.

Сяляне гналі ў лес жывёлу. Сэрцы людзей абліваліся крывёю, цяжка было пакідаць населджаныя месцы, дзе вучыліся хадзіць, гадаваліся, жаніліся. Пакідаючы свой куток, дзе дзялілі радасць і гора, яны пакідалі там частку свайго сэрца, свае крыві. Не хацелася ісці з роднага кутка, але страх, што хутка могуць наляцець, як груганнё, немцы, іх падганяў.

Раўлі каровы, пішчалі свінні, бляялі авечкі, вернучы назад. Плакалі малыя дзеці, галасілі жанчыны, цішжом выціралі слёзы мужчыны. Мэтра, несучы на руках

укручаную ў анучы галавешку, ціха напявала калыханку.

Дзед Піліп, увайшоўшы ў лес, прыхіліўся да купчастага клёну, абапёрся, а потым бездапаможна асунуўся на зямлю, раскінуўшы шырока рукі.

— Дзеду, дзеду! — тузаў Міхась. — Можа табе вады?.. можа...

— Нічога яму не трэба, — сказаў Ігнат. — дай спакойна памерці...

Дзед Піліп маўчаў, ён не сказаў ні слова. Не вытрымала сэрца старога, здало. Паклаўшы цела дзеда на воз, сяляне паехалі ў глыб лесу, праклінаючы немца. Шумеў лес, прымаючы да сябе падцацкаўцаў.

8

Рыгор каля гадзіны ладзіў матор, пакуль яго завёў. Крыху пачмыхаўшы, матор стаў бесперабойна працаваць. Камандзір, выцершы на ілбе пот, быў задаволены, што работа не прапала дарма. Пасадзіўшы на машыну партызан, якія з ім засталіся, узяўшы Міроніху ў кабінку, ён паехаў у бок лесніковай хаты. Церушы ў асенні дробны дождж. Хутка неслася машына, ва ўсе бакі раскідаючы грязь. Яны некаторы час ехалі моўчкі, аддаўшыся сваім думкам.

Міроніха нічога перад сабою не бачыла. У яе балела сэрца па дзецях, якія былі параскіданы па свеце. У другіх жанчын ёсць малыя, ёсць і клопат, а Міроніха, дзяцей пагадаваўшы, засталася адна, як былінка. Гэта яе непакоіла. У Міроніхі трое сыноў служылі ў Чырвонай Арміі. Старэйшы — Лявон, — які быў забіты, але яна не ведала, яшчэ да вайны быў капітанам, служыў у пяхоце; сярэдні — Юлік — вучыўся на танкіста, а меншага — Язэпа — у першы дзень вайны ўзялі ў школу лётчыкаў. Дзве дачкі вучыліся ў Ленінградзе: Хімка на настаўніцу, а Надзейка на доктара. Дочкі меліся прыехаць на канікулы, але вайна перашкодзіла. Міроніха за адны суткі страшэнна асунулася, упалі вочы, у якіх усё-ж іскрылася жыццё. Пасмы сівых валасоў вылазілі

з-пад чорнай хусткі. На твары быў выраз адчаю, страх перад заўтрашнім днём.

Рыгор не ведаў добра, як загінуў ляснік, і баяўся распытаць у Міроніхі, каб не патрывожыць яе дум. «І навошта яму было ісці дадому,—думаў сам сабе Рыгор.—А чалавек які быў дарагі». Ён хацеў хутчэй дазнацца, пры якіх акалічнасцях Мірон трапіў у рукі да немцаў, але абмяркоўваў, як лепш запытацца.

— І трэба-ж быць такім неасцярожным,—гаварыў Рыгор.—Як яны маглі яго злавіць?

— Гляджу я ў акно,—пачала апавядаць Міроніха,—бачу, бацька ідзе. Ну, думаю, не мінуць яму смерці. Толькі Мірон узышоў на двор, як яго схавалі эсэсы, звязалі назад рукі, як арыштанта, прывялі ў сваю хату. Стараста, задаволены, пасміхаўся, гэта яго была прапанова зрабіць засаду. Немцы рагочуць. Яны ўсю ноч яго сцераглі, не выпускалі мяне з хаты. Бацька стаіць, як граза. Злыдні на маіх вачах выкручвалі старому рукі, ламалі пальцы, дапытваючыся, дзе схавана зброя, пыталіся, куды вы сышлі, але бацька не гаварыў ні слова. Некалькі разоў Мірон губляў прытомнасць, тады яго адлівалі вадою і зноў катавалі: білі па пятках, па галаве. Потым прышоў афіцэр. Ён загадаў развязаць бацьку рукі. Пасадзіўшы на лаву, афіцэр, праз пяце ў дзесятае гаворачы па-руску, сказаў: «Калі вы скажаце нам, дзе зброя і хто запісаўся ў партызаны, а таксама, дзе камісар, то мы вас вызвалім, дадом грошай, махоркі і шнапсу. Адным словам добра заплацім».

Мірон, усміхнуўшыся, відаць рашыў, што яму ўсёроўна пагібель, адказаў: «Мяне не купіце. Я не хачу, каб мяне дзеці пракліналі. І ўсёадно, рана ці позна, вы будзеце павешаны на сухой асіне. І вашаму вар'яту Гітлеру будучы канцы. Даўно па ім плача вяроўка. Мы залем усе нашы рэкі вашаю паганаю крывёю». Афіцэр перакасіўся, ускочыў і ўдарыў Мірона па твары. Тады бацька як усхопіцца, адкуль у яго толькі сіла ўзялася, ды як учэпіцца ў горла афіцэру, то каб салдаты не адцягнулі, дык ён-бы яго пэўна задушыў. Бачыць Мірон, што яму ад іх не выбрацца, то як разгоніцца і аб вугал печы галавою. А што далей было, не

помню. Усё ў мяне перавярнулася. Ён нешта сказаў, але я не разабрала. Мне млосна стала, і я асунулася.

Міроніха залілася слязьмі.

— Ну і чалавечышча!—сказаў Рыгор.—Будзе што пра такіх расказаць унукам. Ну і сілішча! Слава маці, якая нарадзіла такога сына. А казаў пра сябе, што ён ціхі чалавек. Не-е, Беларусь не загіне, Беларусь будзе жыць! О, каб ведаў Сталін пра такіх людзей, але ён будзе ведаць, яму раскажуць!

Яны пад'ехалі да хаты.

На дварэ валяліся адарваныя галовы курэй, павыбіваныя аконныя рамы. Выў, лежачы ў будцы, сабака. Увайшоўшы ў хату, Рыгор убачыў труп Мірона, ён ляжаў ніцма. На валасах зліплася кроў. Адзежа на Міроне была парвана ў шматкі. Па хаце гуляў вецер, завывала ў коміне, пастуквалі акяніцы.

Партызаны, спяшаючыся, збілі з негабляваных яловых дошак труну, улажылі труп, паставілі труну на машыну, падрыхтаваўшыся везці Мірона ў апошнюю дарогу. Калі машына кранулася, сабака, ірвануўшыся з усёй сілы, парваў ланцуг. Ён пайшоў за труною гаспадара.

Пахавалі Мірона поруч з Настай, пад гоман сасновага гаю, спеў ветру. Рыгор сыпануў жменьку жвіру на труну, за ім усе астатнія. Загрукацелі груды зямлі, разбіваючыся аб труну, вырасла новая магіла. Не плакалі людзі, слёз не было. Не плакала і Міроніха, у яе акамянела сэрца. Плакалі толькі вятры, галасілі лясы.

Згушчаліся асеннія чорныя хмары, сек дождж, калаціліся людзі. Далёка пачуліся стрэлы з аўтаматаў, гэта ехалі карнікі, прачышчаючы сабе дарогу. Рыгор загадаў хутка садзіцца на машыну. Міроніха паклікала сабаку, той падбег да машыны, пакруціўся, паглядзеў на Міроніху, заскавытаўшы пабег да магілы і поруч з ёю лёг. Колькі потым не звалі сабаку, ён і з месца не крануўся. Зашчымела ў Міроніхі сэрца, заморгалі вочы, пасыпаліся буйныя, як боб, слёзы. Яна наўзрыд плакала.

— Бывай, Міронка! Не давялося нам з табою дзяцей пажаніць. Сёлета Лявонава вяселле збіраліся гуляць...

Бывай, родны! Покуль буду жыва, буду помсціць за цябе. У сваёй хаце і сякера зброя. Хораша ты жыў, хораша і памёр. Бывай, дарагі!

Рыгор праязджаў Падцацкія. Тырчэлі абгарэлыя коміны, паабвальваліся печы, дыміліся галавешкі. Немцы ператварылі вёску ў пустыню. Валялася, як пасля пагрому, рознае сялянскае рыззё. Выехаўшы за вёску, Рыгор даў поўны газ. Партызаны, якія сядзелі ў кузаве машыны, трымаліся за шапкі, каб вецер іх не сарваў. Праехаўшы падцацкаўскія палеткі, машына знікла ў лесе.

Неўзабаве да былой вёскі Падцацкія пад'ехала некалькі машын з немцамі, іх прывёў сюды Віктар Пясецкі, каб падабраць трупы. Немцы грузілі на машыну забітых. Афіцэр са старастам пайшлі на могількі, каб агледзець месца, адкуль стралялі партызаны. Іх сустрэў, брэшучы, Міронаў сабака.

— Лыска!—нясмела ідучы, клікнуў Віктар Пясецкі.— Спазніліся, пан афіцэр. Унь другая свежая магіла. Значыць, тут быў Рыгор Гарашчэня. Ну, быць не можа, каб я яго не ўвабраў. Такі сякую-такую школу маю. Лысачка!

Але сабака, падпусціўшы зусім блізка Віктара Пясецкага, накінуўся на старасту і рваў яго то за лыткі, то за порткі ззаду. Афіцэр злаўчыўся і смальнуў па сабаку, што той, заскавытаўшы, уткнуўся ў зямлю, падварнуўшы пад сябе галаву. Віктар Пясецкі далонямі хаваў парванія порткі. Афіцэр з старастам пад завыванне ветру пайшлі з могілак на месца нядаўнага бою, дзе салдаты грузілі забітых з атрада карнікаў.

9

Калі Рыгор прыбыў на Замчышча, новую партызанскую стаянку, да яго падбег Міхаська і далажыў, што немцы з Беразнянскага руму па рэчцы сплаўляюць у Нямеччыну нарыхтаваны за зіму будаўнічы матэрыял.

— Што-о? — закалаціўся Ігнат. — Цэлюю зіму ка-

лоды вазілі, а для каго? Для чорта лысага! Мужчыны, што-ж гэта робіцца? Не даць немцу лесу! Чаго-ж вы маўчыце?.. Ну, калі так, то я адзін пайду.

— А ці шмат там немцаў? — пытаўся Рыгор.

— Чалавек дзесяць. Астатнія нашы. Сілком сагналі.

— Рыгор Мітрафанавіч! — сказаў Ігнат. — Дазволь нам на рум прагуляцца, фрыцаў паказытаць!

Рыгор Гарашчэня аглядзеў партызан. Многія з іх прамоклі да касцей і калаціліся, зуб на зуб не пападаючы.

— Не магу я пасылаць, — сурова гаварыў Рыгор, да нікога не звяртаючыся, — на людзях сухой ніткі не засталось. На сённешні дзень хопіць...

— Таварыш камандзір! Дык дазволь мне аднаму пайсці. Я чалавек халасты, прастуды не баюся, а калі заб'юць, — ніякіх хвастоў ззаду...

— І ты хіба не стаміўся, ці што?

— Ну і што? — не здаваўся Ігнат. — Немцу морду набіць — дык-жа гэта адпачынак! Ну, пусці!.. Мэрам я патрэбны тут... Адна замінка...

— Добра! — згадзіўся Рыгор. — А толькі вазьмі аўтамат... Ты галавою не круці. Я пакажу табе, як з яго страляць...

— А на ліха мне гэтая замінка? — перабіў Ігнат. — Мэрам я з яго страляць буду. Яшчэ адбяруць немцы. Аўтамата шкада. Мне не трэба зброі. Дык я пайшоў. Усяго добрага!

Ігнат, які ўсё жыццё правёў у гэтых месцах, ішоў лесам, ішоў палямі, ішоў лугамі, ішоў дарогамі і нацянькі, спяшаючыся на рум. Ён быў моцна складзеным, каранастым, яго ў вёсцы дражнілі «карантыш». Ігнат быў у чорным палітоне, туга падпяразаны папругай, з сякерай за поясам. На галаве Ігната была бачыўшая віды кавалерыйская шапка, яна ўся выгарэла на сонцы, прабітая шротам. Ён неяк падкінуў шапку нябожчыку Мірону, той з дубальтоўкі ўшчэнт яе пабіў, прышлося зашываць. Ігнат не ведаў, што яму гаварыць сялянам, калі прыдзе, але што рабіць, — ведаў. «Падняць бунт, — думаў Ігнат, — не даць недаваркам лесу».

Заняты сваімі думкамі ён і не заўважыў, як падышоў да руму, дзе ляжалі горы бяргвенняў, сосны і елкі, клёны і дубы. Лес быў нарыхтаваны для адпраўкі на шахты, але вайна перашкодзіла.

— Хальт! — крыкнуў немец, выставіўшы аўтамат.

— Хіба табе павылазілі? — адказаў Ігнат, — паказаўшы рукі.

— Працаваць іду...

— Арбайтэн? — перапытаў немец.

— А няўжо-ж, гэтак як ты, лынды біць! — смела ідуць, гаварыў Ігнат.

На руме працавала чалавек дзвесце мужчын і жанчын. Іх ахоўвала і прыганяла адзінаццаць салдат. Высахшыя за лета бяргвенні, якія яшчэ Мірон адбіваў, былі, як звон. Немцы па Беразнянцы да Нёмана нязвязаным сплаўлялі лес, а там збівалі платы і намерваліся гнаць іх у Германію.

Сяляне суседніх вёсак ведалі пра смерць лясніка і настаўніцы. Нечаканае з'яўленне на руме падцацкаўскага пастуха, а цяпер партызана Ігната, усіх ускалыхнула, наэлектрызавала, падняла. Яны ведалі, што ён дарэмна ног біць не будзе. Усе нечага чакалі. Ігнат, падышоўшы, з нейкім азартам узяўся за працу. Гэта перадалося сялянам. Каціліся ў рэчку бяргвенні, высока ляцелі ў гару пырска. Праходзячы каля яго, немец здаволена сказаў:

— Гут, рус, гут!

Калі вартавы прайшоў, Ігнат, не адгінаючыся, гнеўна загаварыў:

— Крывапіўцы! Яны прышлі сюды, каб грабіць! Хіба мы рабы, пад дулам працаваць? Чым такое жыццё, то лепей смерць!

— Ідзе, — шапнула сялянка, якая была поруч.

— У, бандзюга няшчасны, — працадзіў праз зубы Ігнат, пакрываючы на сялян: — Варушыся! варушыся! Немец любіць, каб на яго працавалі, а ён панам хадзіў. Ну, чым не прыгон, з той толькі розніцай, што замест бізуна — аўтамат. А ну возьмем, яшчэ разок!

— Гу-ут, рус, гу-у-ут!

Вартавы, чыста паголены, з вялікім жыватом, як бык, хадзіў па руме. Не дрэнна, відаць, жылося яму на чужым хлебе.

Немцы забіралі ў вёсках усіх быкоў і паабяцалі прыслаць з Германіі племянных. Але гэтаму ніхто не верыў.

— Бугаёў пабралі, а што з каровамі будзе? Заста-нуцца перадойкамі. А дзе малака возьмеш дзецям? У Германію да быка, нябось, карову не пацягнуеш...

— Я, я, — лапатаў немец.

— Куды ты годны, пэцкаль!

Сяляне голасна зарагаталі. Калі немец прайшоў, Ігнат зноў загаварыў. У яго словах адчуваўся загад:

— Не дадом немцам лесу! Даволі напіліся нашай крыві! Перадушым, як кацянят!

— А што з намі будзе? — нехта нясмела запытаўся.

— Скажам, што партызаны Рыгора Гарашчэні наскочылі, перабілі салдат і нас разагналі... А лес нам самім патрэбен... Чым каб немцы забралі, то лепей падзяліць паміж вёскамі: замосцю дамо, Мохаўцы, Тоўстаму Лесу...

— Правільна! — пачуўся голас.

— А чаму Падгайнаўку абмінуў? — аказаўся стары.

— І Падгайнаўцы хопіць...

— Тады другі інтэрас!..

Обер-ефрэйтар быў яўна здаволены працай сялян. Паглядзеўшы на гадзіннік, ён скамандваў перарыў на абед. Вартавыя, хто дзе стаяў, прыняліся за ежу, яны прагна елі беларускае сала.

Ігнат акінуў вокам немцаў, якія жавалі. У яго вачах успыхнулі аганькі.

— Жаруць, сволачы! Наша кроўнае жаруць! — стукнула ў галаву. І не ў сілах больш стрымаць сябе, ён накінуўся на салдата, які недалёка ад яго стаяў, крыкнуўшы:

— Бі іх гадаў! Душы! Прывалакліся, ліха ведае адкуль, каб дзяцей нашых голадам марыць... Нывінных людзей вешаць... Дзяўчат нашых псаваць...

Сяляне гуртам накінуліся на немцаў. Стыхія бушавала, змятаючы ўсё на сваім шляху. Ігнат, выхапіўшы сякеру з-за пояса, размажджыў абухом немцу галаву. Узбунтаваўшыся, мужчыны і жанчыны змялі нямецкую ахову. На руме, як пасля буралому ў лесе, ляжалі параскіданыя бявенні, валяліся задушаныя, забітыя каламі немцы.

Паўстанцы за ногі цягнулі забітых, прывязвалі да дрэваў, каб скінуць у рэчку і адправіць плысці праз Нёман у Нямецчыну.

— Хто тут добра граматны? — запытаўся Ігнат.

— Бадай за Панцялея Аўсяніка нікога няма,—аказалася заўсё галас.— Чалавек інстытут скончыў. Гэтыя гіцалі, што ім камандавалі, яго падэшвы не варты!

— Пішы,—сказаў Ігнат, дыктуючы.—«Так будзе з кожным немцам, хто паквапіцца на наша дабро». —Наладзім парад мерцвякоў. Лесу нашага захацелася вам,—атрымайце на труну...

— Дзядзька Ігнат! — прасіў падлетак. — Добра было-б да кожнага надпіс прычапіць... Няхай-бы немцы пачыталі...

— Можна,—згадзіўся Ігнат Шпакоўскі, пачынаючы дыктаваць.—«Наеліся па горла, напіліся па бараду», «Маной свет пройдзеш, але назад не вернешся», «Горкі рускі хлеб», «Паквапішся на чужое, сваё страціш», «Бывай, Расія, ты накарміла нас, напаіла і спаць палажыла»...

Стукаючы сякерамі, сяляне выпраўлялі ў дарогу фрыцаў, да кожнага прыбіўшы фанерную дошку з надпісам. Калі ўсё было гатова, Ігнат аддаў каманду і немцаў па аднаму сапхнулі на ваду. Сяляне задаволена пасміхаліся.

— А дзе адзінаццаты аўтамат?—пытаўся Ігнат, падбраўшы зброю.

— Ён у мяне, — нясмела сказаў Панцялей Аўсянік. — Я калом забіў таго немца. Калі прымеце ў партызаны, дык аддам, а то мяне ў другі атрад без зброі не прымуць.

— Давай, — сказаў Ігнат. — Пойдзем!

Позна ўвечары Ігнат дакладваў камандзіру партызанскага атрада пра вынікі свае аперацыі.

— Пачатак нядрэнны, — гаварыў Рыгор Гарашчэня. Дзе, хіба нас адолець? У немца кішка тонкая! Ну, добра! Ідзі, адпачні: заўтра—на паляванні, гадзюк трушчыць!

10

Аднойчы, ідучы па дарозе, Сяргей убачыў наперадзе нямецкую машыну, якая стрымгалоў неслася насустрэч. Ён падаўся ў бок і вышаў на крутую гару. Каля ціхай Прыпяці, на каменнай пліце, Сяргей прачытаў: «Тут пахавана партызанка Грыпіна Пармон». Ён зацікавіўся лёсам гэтай жанчыны. Рыбак, што з вудачкаю крукам сядзеў над рэчкай, яму расказаў:

— Грыпіна Пармон, з вёскі Прысынак, са слязьмі на вачах праводзіла адступаючых чырвонаармейцаў. Яна вынесла апошнюю шклянку малака, якую застаўляла для сябе, аддала яе параненаму байцу.

— Выпі, родненькі, — гаварыла старая. — Можна і маіх хто пачастуе...

У Грыпіны Пармон адзін сын быў у Чырвонай Арміі, лейтэнантам у пяхоце, а два меншых сыны, Юрка і Саўка, жылі ў калгасе і падлягалі мабілізацыі. Меншая дачка Надзя таксама была пры маці.

У тыя трывожныя часіны, калі Чырвоная Армія пад націскам пераважаючых сіл праціўніка адыходзіла на новыя рубяжы, гэта было ў канцы чэрвеня месяца сорак першага году, Грыпіна амаль усю ноч прасядзела каля акна і, нават вокам не звяла. Ад вечара і да раніцы тарахцеў па большаку абоз, трымцелі вокны, з калодзежа выбралі ўсю ваду. Яна ўспомніла восемнаццаты год, калі немцы гойсалі па вёсках, адбіралі ў дзяцей апошні кавалак хлеба, здзіралі з плячэй вопратку, вагонамі адпраўлялі груз у Германію. Тады-ж ад кулі нямецкага каменданта загінуў яе муж — партызан Мацей Пармон, заставіўшы Грыпіну ўдавою, а дзяцей сіротамі.

Не лёгкім быў хлеб Грыпіны. Адзінаццаці год яна засталася без бацькі, яго калодаю ў лесе забіла. Грыпіна была пастушкаю ў кулака Ахрэма Крэйды, барадача, якога яна баялася, як агню. Часта дзяўчына расою ногі мыла, а слязьмі твар. Потым служыла наймічкаю ў Па-тоцкіх, працавала ад зары і да зары, прыгаршчамі слёзы мерала. Там-жа Грыпіна пакахала парабка Мацея. Моц-на яны любіліся. Потым пажаніліся. Праз год Мацей пайшоў на вайну. На яе кароткім шляху гэта была трэ-цяя вайна, — імперыялістычная, грамадзянская і цяпер Вялікая Айчынная вайна. Нагаравалася Грыпіна ў гер-манскую, вядома, чарада, адно пад другім, дзяцей. А як вярнуўся Мацей з салдатаў, то зноў пачалася суталака, нахлынулі немцы. Не вытрымала трапяткая душа Ма-цея, не захацеў ён пакарацца германцу, пайшоў парты-заніць, там і склаў сваю галаву. Праз два гады Грыпіна вышла другі раз замуж, за ўдаўца. Але нядоўга яны пажылі, другі муж ад гарэлкі згарэў. Зімою ён паехаў па спірт, у дарозе захацелася падводчыкам яго пака-штаваць. Як дабраліся ўтраіх падводчыкі да бочкі са спіртам, так ад яе не адышлі. Коні прышлі дадому ад-ны, а іх толькі праз тыдзень знайшлі, далёка ад дарогі, здубянеўшымі. Так у Грыпіны і сцёрлася жыццё. Толь-кі ў апошнія дзесяць год, калі дзеці ўвабраліся ў сілу, Грыпіна жыла, як чалавек. У кубельцы была скварка, на сталe вялася чарка, не сорамна было, калі чужы чалавек з дарогі ў хату заходзіў.

Досвіткам трыццатага чэрвеня з'явіліся нямецкія аўтаматчыкі. Яны з ходу, на машынах, абстралялі Пры-сынак, запалілі крайнюю хату, якую народ ледзь ад-стаяў, каля калодзежа забілі маладзіцу, Ганну Тарасе-віч, заставіўшы малое дзіцё круглай сіратаю. Бацьку дзіцяці забілі ў першы дзень вайны.

— Матка, куды пайшоў рус? — запытаўся, убегшы ў хату, фельдфебель Гербер, перагортваючы славарык.

— А хто іх ведае!

— Давай петух!

— Бяры! Лаві, кажу, сам!

На дварэ кудахталі куры, за імі ганяліся нямецкія салдаты, ляцела пер'е ва ўсе бакі. То ў адным баку вёскі, то ў другім былі чутны аўтаматныя чэргі. Пасярэдзіне вёскі немцы падпалілі хату, шугала подымя, вылі сабакі, высока ляцелі іскры.

У калгасным садзе, паміж вішнямі і маліннікам, прускі рыжы фельдфебель Гербер адабраў у пятнаццацігадовай Наташы, дачкі настаўніцы, яе дзявочы гонар. Не вытрымаўшы крыўды і сораму дзяўчына павесілася на галіне ліпы. Вецер гойдаў яе квалае цела, развяваў зганьбаваныя чорныя дзявочыя косы.

Не паспелі аўтаматчыкі і поўкілометра ад вёскі адехаць, як пачулася лязганне цяжкіх і сярэдніх танкаў. Дрыжэла зямля, калаціліся людзі. Танкі разварочвалі дарогі, ламалі дрэвы, пакідаючы пасля сябе страшныя сляды.

— Трэба, дзеткі, ратавацца, — разважала Грыпіна Пармон. — Ад гэтых валацугаў добра не чакай! Там, дзе пройдзе немец, — трава не расце.

— А як ты ад іх уратуешся? — пытаўся Саўка.

— Трэба пра чорны дзень падумаць, — гаварыла Грыпіна Пармон. — Людзі хаваюць дабро. А то, каб не прышлося класці зубы на паліцу.

— Праўду маці кажа, — аказаўся Юрка. — Мы не ведалі, што такое чорны дзень, дык цяпер пазнаем. Ачысцяць да ніткі, ідзі тады па свеце з торбамі.

— Адзежу трэба прыхаваць, — гаварыла Надзя. — А то, каб не давялося голымі хадзіць.

— Але, барджэй хавай анучы, — буркнуў Саўка. А жывот можна на папругу зашпіліць...

— Усё, дзеткі, трэба прыбраць, — заўважыла Грыпіна. — Нічога не дамо праклятаму немцу.

Калона танкаў вялікіх і малых прайшла каля Прысынку, не застаўліваючыся. За імі валам валіла пяхота. Асобныя салдаты (іх сяляне звалі зялёнымі гадзюкамі) забягалі ў хаты, бралі, што ім спадабаецца, а калі хто супярэчыў — стралялі. Па дарозе вайны, якая праходзіла каля Прысынку, ляжалі сотні забітых, сярод іх былі жанчыны і дзеці, ніхто іх не ўбіраў. На-

вокал было змята жыта і ярына. На лісцях дрэў былі вялізныя пласты пылу.

Калі праехалі танкі, паваліла пяхота, накінуўшыся, як галодныя ваўкі, на рэшткі сялянскіх спажыткаў. Гэтыя грабілі без разбору, што пад рукі трапіць, аж да дзіцячых рэчаў. Увечары высветлілася, што на ўсю вёску цудоўна уцалелі: адзін певень і некалькі курэй.

У абозе прыехаў і былы кулак, Нічыпар Бегунец, якога прызначылі бургомістрам Прысынкоўскай воласці. Ён адразу навёў «парадак». Быў накладзены падатак: за комін, акно, сабаку; вызваліліся ад падатку нямецкія аўчаркі.

Чытаючы загад бургомістра, Саўка заўважыў:

— А як ты даведаешся, якога паходжання той ці іншы сабака, пад хвост яму глядзець, ці што?! Хоць сабака сабаку зразумее!

У сям'і, як кажуць, не без вырадка. Знайшліся ў Прысынку такія, што адразу перадалі словы Саўкі бургомістру, пасля чаго Саўка ўлаў у няміласць да Бегунца. Даведаўшыся, колькі ў Грыпіны Пармон было курэй, хоць іх немцы паелі ўжо, нават пер'я не пакінулі, Бегунец распарадзіўся ўносіць з кожнай курыцы па трыццаць як у месяц.

Жадаючы насаліць Бегунцу, Юрка павесіў перад акном бургомістра апошнюю курыцу, з надпісам:

«Паколькі я, рабенькая курка, не ў сілах выканаць загад бургомістра, вырашыла павесіцца».

Узлаваўшыся, Нічыпар Бегунец наклаў на Прысынак звыш усялякіх «норм» па пуду жыта з кожнай хаты як падарунак для нямецкага войска. Збожжа было знесена ў калгасны свіран у адзін дзень. На ноч бургомістр выстаўляў ахоўваць свіран паліцыянта, а днём вешаў вялізны замок.

Прысынкаўцы настойліва рыхтаваліся да партызанскай дзейнасці. Саўка Пармон, ён быў прызначан Райкомам партыі для арганізацыі барацьбы ў тыле супроць нямецкіх захопнікаў, узначаліў партызанскі атрад. Юрка марыў стаць кулямётчыкам, толькі не было кулямёта і ён старанна яго шукаў. Надзя ўзяла на сябе

абавязак старшыні камісіі садзейнічання па забяспечанню партызан харчаваннем. Ужо ў яе тое-сёе было. Яшчэ да вайны, калі яна вучылася на курсах, арганізаваных ячэйкай Асоавіяхіма, яна чула: «Н. З. Х.» (недатыкальны запас харчавання), а таму цяпер наважыла яго стварыць. З гэтай мэтай Надзя намервалася абярнуць «падарунак нямецкаму войску» для партызан. Але як ты авалодаеш той збажынаю, калі ноччу яна пад надзейнай вартай, а ўдзень свіран на вачах у людзей?

У адзін з дзён памёр калгасны вартавы, старэнькі Сідар Забалоцкі. «У пару памёр, — думалі прысынкаўцы. — Нечага не будзе пакутваць». Сівенькі Сідар ляжаў, выцягнуўшыся, ён быў сухі, як хрушч. Яго беляя вусы парыжэлі ад тытуню. Стары Сідар страшэнна не любіў немцаў, яны забралі ўвесь калгасны статак, які ён пасвіў, яшчэ далі старому розаг, што ён з тыдзень не мог сесці. Надзя пра сябе падумала: «Н. З. Х. — будзе лепшым помнікам Сідару Забалоцкаму». Выставіўшы варту, днём, у труне, прысынкаўцы перацягнулі са свірна ў лес, які быў поруч з могілкамі, усё сабранае збожжа. Калі неслі апошні раз труну са збожжам, праходзіў бургомістр, варта не дагледзела. Надзя тут ўтрупяnela. Але як параўняліся, Нічыпар Бегунец зняў шапку і, перахрысціўшыся, схіліў галаву, прайшоў. Надзя з радасці аж падскочыла.

— Чаго цябе дрэнчыць, — занепакоіўся Юрка. — Дамавіну абернеш.

Потым старэнькага Сідара прышлося несці на могілкі праз пляцы, каб не трапіць на вочы бургомістру.

Калі ў вечары Надзя са згоды братоў падзялілася з маці аб праробленай за дзень працы, Грыпіна Пармон узрадавана загаварыла:

— Малайцы! І бацька такім быў, ён не схіляў галавы перад ерманцам. А толькі трэба замесці сляды!

— Як? — запыталася Надзя.

— Гэта не так проста, — разважала Грыпіна Пармон. — Як на мой розум, то чым сваю галаву падстаўляць, дык лепей паліцыянта.. не ўсцярог... а то можа паквапіўся на казённае дабро. .

— Правільна! — падскочыла ад радасці Надзя, пацалаваўшы маці. — Цябе мы зробім партызанскім дарадчыкам.

Надзя выбегла з хаты, пагаварыўшы з сялянамі, вырашыла раніцою падаслаць да бургомістра каго-небудзь, каб той данёс яму, што ноччу расцягнулі збожжа, а потым перарашыла: «лепш падкінуць запіску».

Досвіткам да свірна сабраліся мужчыны, гаманілі, выкрыквалі:

— Мусіць паліцыянт пагрэў рукі!

— Ды няўжо-ж, яго бацька некалі абакраў манапольку!

— Ён і сам не промах, кароў у лапці абуваў!

— Дайце мне яго, я яму пакажу, дзе ракі зімуюць.

Да свірна прывялі паліцыянта Моркаўку, нізенькага, тоўсценькага, з вялізнымі на выкаце бычачымі вачыма і чырвоным носам.

— Спадары, — прасіўся тоненькім галаском Моркаўка. — Богу душой не вінаваты. А што да яек, дык мне бургомістр толькі трэцюю частку даў. Пашкадуйце дзяцей!

Крычалі сяляне на ўсе галасы:

— Глядзі ты, казанская сірата! Чаму ты не падумаў пра дзяцей дваццаці шасці логвішчанскіх мужчын, калі іх прадаваў? Лайдак!

— Чаго там, бог не цяля — бачыць круцяля.

— Гэта-ж трэба за адну ноч выцягнуць больш за шэсцьдзесят пудоў жыта?!

— Ага! Чорт яго набярэцца!

Па вуліцы ішоў бургомістр з лістом у руках. Натойн расступіўся. Падняўшыся на ганак свірна, Нічыпар Бегунец звярнуўся да сялян:

— Спадары! Сёння я знайшоў у сябе ў сенцах падкінуты ліст без подпісу. Я яго прачытаю:

«Пане Бегунец! Мы, прысынкаўцы, па вашаму загаду, з вялікаю прыемнасцю зносілі па пуду жыта ў падарунак для нямецкай арміі. І вось, знайшоўся нягоднік, паліцыянт Моркаўка, які за адну ноч ачысціў свіран...»

— Спадар Бегунец! — перабіў Моркаўка. — Далі Бог-жа не я. А хто падпісаў?

— Мы усе падпісалі, — крычалі сяляне.

— Клянуся жонкаю, што гэта не я, — лапатаў Моркаўка. — Таіцца не буду. Апанасаў бычок праз мяне ляснуў.

— Бачылі вы яго, загаварыў! — гаманілі мужчыны. — Націсні на зайца, запалкі будзе паліць.

«Гэта такі злодзей, — працягваў чытаць далей бургомістр, — не дай бог. Ён будзе клясціся, прасціцца, плакаць, але вы яму не верце. Па маіх меркаваннях, ён пераправіў жыта партызанам. Баючыся партызан, не падпісваюся. Ваш дабрадзеі.»

— Спадар Бегунец! — кінуўся ў ногі паліцыянт Моркаўка. — Не верце яму... не верце... Бычка-ж разам елі...

— Адыйдзі, брыда! — штурхнуў нагою Нічыпар Бегунец і звярнуўшыся да сялян, запытаўся. — Што будзем з ім рабіць?

— Расстраляць! — крыкнула некалькі сялян.

Мужчыны кінуліся да паліцыянта, ён гадзюкай увіваўся, просячыся, молячыся, каб пашкадавалі. Але ў сялян да таго накіпела на сэрцы, што яны яго живога-б разарвалі. Выцягнуўшы паліцыянта за свіран, бургомістр у яго стрэліў. Моркаўка расцягнуўся, як жаба на купіне.

— Ну, сабаку — сабачая смерць! — загаварыў Саўка пасля доўгага маўчання. — І канцы ў ваду.

— Няма тайнага, якое-б не стала яўным, — многазначна сказала Грыпіна Пармон. — Час вам, дзеткі, у дарогу!

— Праўду, маці, кажаш, — згадзіўся Саўка.

Пад вечар Саўка з атрадам выступіў у паход. Маці на дарогу яго благаславіла. Апусцела вёска. Тады толькі Нічыпар Бегунец задумаўся, а можа дарэмна забіў паліцыянта, але было позна.

На другі дзень пайшла па вёсках погаласка, што партызаны на станцыі Сакалінае падарвалі на мінах цягнік, дзе загінула шмат немчуры. У Прысынак пры-

ехаў камендант Шнээр, каб самому высветліць справу з забойствам паліцыянта, якога ён асабіста ведаў. Паліцыянт Моркаўка быў пастаўшчыком каменданту курэй. Тоўсты каўбаснік, з свінячым лычам, глустым каркам, курачы люльку, незадаволены хадзіў па хаце бургомістра.

Нічыпар Бегунец выставіў на стол, што мог. Тут была і сялянская каўбаса, і кумпяк, і сыры, свежы і сухі, які плаваў у масле, і стаяла поўкварта гарэлкі, але камендант не садзіўся за стол. Бургомістр, моргаючы невялічкімі вочкамі, лісліва загаварыў:

— Ах, ах! Якое я зрабіў глупства! Свайго чалавека забіць. Я знайду вінаватага!

— А ці ведаеш ты, што ўзарваўся на мінах цягнік? — загаварыў Шнээр. — Загінула каля тысячы людзей.

— Ая-я-яй! — заенчыў бургомістр. — От каб я ведаў, хто гэта зрабіў, не задумваючыся-б прыстрэліў.

— Саўка.

— Што-о? — выцягнуўшы галаву, здзіўся Нічыпар Бегунец. — Ён мяне падбухторыў забіць паліцыянта. Пане камендант, то можа закуска пастаіць, а мы, тымчасове, зробім хапун яго брату Юрку і сястры Надзі. Ох, гэта насенне! Яшчэ іх бацька біўся з немцамі. Заядлыя, не дай бог!

— Няўжо вы не ведаеце, што яны ўсе ў лесе?

— У лесе? А маці? Здаецца, я яе ўчора бачыў на агародзе.

— Маці дома.

— Гер камендант у Прысынку, як у сябе ў хаце, усё ведае. От гэта розум! З такім чалавекам і бургомістр не прападзе. Дык мы яе возьмем на цыгундар! О, гэтая старая, — звадыяш! Я яе гатоў сваімі рукамі задушыць.

— Пачакай!

— Пачакай!

— А-а-а. Калі ласка да стала!

Бургомістр з камендантам, добра пачеўшы, узяліся за старую Пармон. Усё было пушчана ў ход, але Грыпіна маўчала, сцяўшы зубы.

— Я пытаю, — выколваючы другое вока старой, крычаў бургомістр, — дзе сыны, дачка?

— Не ведаю, — перамагаючы страшэнны боль, цвярдзіла Грыпіна. — Адкуль мне ведаць, хіба яны скажуць?

— Ух, чартоўка старая! — крыкнуў камендант, выштурхнуўшы Грыпіну Пармон за дзверы. — Павесіць!

Шыоенца ужо была падрыхтавана. Грыпіна Пармон, уся ў крыві, аж кашуля прыліпла да цела, стаяла, яе падтрымоўвалі два немцы, і пазірала на вёску, нічога не бачачы. Заставалася накінуць пятлю, але ў бургомістра ад страху закалаціліся ногі. Тады да старой падышоў камендант і зацягнуў на шыі вяроўку.

— Мы застанемся тут, — сказаў камендант Шнээр. — Быць не можа, каб яны сюды не прышлі.

— Але-ж гэта небяспечна, — занепакоіўся бургомістр.

— Будзьце ўпэўнены, — заспакоіў яго камендант Шнээр. — Бачыце, ідуць афіцэры. Іх трэба пачаставаць. Яны расставілі кругом вёскі варту. Ночку пагуляем, а заўтра пойдзем лавіць партызан. Загад — знішчыць партызанскі атрад Саўкі Пармон. Зразумела?

— Так, — адказаў бургомістр.

Ужо каторую гадзіну ходарам хадзіла хата Грыпіны Пармон. Немцы спраўлялі баль. Нарэшце, змогшыся, афіцэры заснулі.

Надзя сэрцам адчувала штосьці нядобрае, а таму рвалася да хаты. Прабраўшыся да маці, яна доўга плакала, а потым, калі немцы прыціхлі, вырашыла ім адпомсціць. Падышоўшы да дзвярэй, яна падперла іх і ў некалькіх месцах падпаліла хату. Чырвоныя языкі аблізвалі саламяную страху. Хата ўспыхнула, як запалкавы карабок. Ніхто з хаты не вышаў жывым.

Калі падбеглі нямецкія салдаты, ратаваць афіцэраў ужо нельга было, яны задыхаліся ў дыме. Сагналі людзей тушыць пажар.

— Хто падпаліў хату? — звярнуўшыся да натоўпу, наставіўшы аўтамат, запытаўся фельдфебель.

Усе маўчалі, хоць ведалі, што ніхто іншы, як Надзя, падпаліла хату. Тады фельдфебель даў чаргу з аўтамата жрыху вышэй галоў прысынкаўцаў. Баючыся, каб не пастрадалі невінаватыя ў падпале хаты людзі, Надзя вышла наперад і, высока падняўшы галаву, сказала:

— Я падпаліла хату, каб адпомсціць за маці.

— Павесіць! — закрычаў фельдфебель.

Салдаты схапілі Надзю і павялі да развесістай ліпы, дзе вісела маці. Калі ўсё было падрыхтавана, каб павесіць Надзю, пачулася стральба: гэта партызаны, убачыўшы пажар, кінуліся ў вёску Прысынак. Завязаўся бой з немцамі. Выкарыстаўшы замяшачельства сярод гітлераўцаў, Надзя ўцякла. Калі партызаны выбілі немцаў з вёскі, ад хаты асталіся адны галавешкі. На галіне ліпы вісела цела Грыпіны Пармон.

Саўка пахаваў маці на крутой гары, каля рэчкі. Ён ночы праседжваў напралёт, высякаючы на каменнай пліце: «Тут пахавана партызанка Грыпіна Пармон». А калі помнік быў гатоў, яго прывезлі з партызанскага лагера і паставілі на магіле, каб ніколі не забыць, як змагаліся простыя людзі за свабоду.

— Цікава, — пасля ўсяго заўважыў Сяргей. — Але чаму вы, не ведаючы чалавека, пра ўсё гэта раскажваеце?

— Як гэта не ведаем, — абурыўся чалавек з вудачкай. — Хто Сяргея з партызан не ведае? Наш камандзір паслаў сустрэць вас і аберагаць.

— Што вы казалі?

— Тут небяспечнае месца.

— Дык Грыпіна маці вашага камандзіра?

— Так. Хавайцеся, таварыш Сяргей.

— Што такое? — здзівіўся Сяргей.

— Праз некалькі хвілін па чыгунцы пройдзе цягнік з жывой сілай на фронт. Камандзір атрада загадаў не прапусціць яго. — Давай! — падаў ён рукою знак партызанам.

Пачуўся страшэннай сілы выбух, высока ляцелі ўгару шчэпкі ад вагонаў, буферы, фрыцы. Застрачылі аўтаматы, кулямёты. Ударыла адзіная гармата Саўкі Пармо-

на па немцах, які ўцалелі. У паветры з'явіўся самалёт, які павінен быў суправаджаць і ахоўваць цягнік.

— Давай зянітку! — крыкнуў партызан.

На гары, дзе была пахавана Грыпіна Пармон, як з-пад зямлі, з'явілася «партызанская зянітка».

Гэта быў звычайны кулямёт, прымацаваны да кола. Ён пачаў біць па самалёту. Угледзеўшы здзіўленне на твары Сяргея ад «партызанскай зяніткі», партызан, які быў з вудачкай, сказаў:

— Шпектакль!? І ўсё-ж адзін самалёт мы цягнулі. Яшчэ не налаўчыліся хлопцы страляць. Упусцілі. То цяпер давай бог ногі. Ён прывядзе за сабою гайню. Наробяць кашы. Таварыш Сяргей, садзецца на каня, для вас падрыхтаваны.

Партызаны хутка падаліся ад дарогі, вясёлыя, разгаворчывыя, што на вачах у Сяргея ўдала правялі аперацыю. І Сяргей імі быў задаволены. Яны зніклі ў лесе.

11

Партызаны Рыгора Гарашчэні абжыліся на Замчышчы. І так прышоў першы снег, прышла першая ваенная суровая зіма, прышлі выпрабаванні на трываласць і адданасць Радзіме. Рыгор сам кіраваў працай, будаваў зямлянкі, імкнуўся зменшыць людскія пакуты. Зямлянкі былі зроблены на славу. Былі пабудаваны нары, пастаўлены печы, устаноўлены «вокны». Калі-б чалавек, не ведаючы, трапіў у партызанскі лагер, ніколі-б не пазнаў, што тут пабудаваны цэлы лясны горад. Лагеры былі надзвычай добра замаскіраваны.

Партызанамі быў пабудаван «хлебазавод», сховішча для харчавання і нават мелася «лазня». Гарашчэняўцы не давалі немцам жыцця, яны білі іх днём і ноччу. Добра праявіла сябе ў змаганні з немцамі Міроніха, яна асабіста знішчыла дваццаць чатырох фрыцаў. Яна была ўзброена Міронавай дубальтоўкай і з ёю ніколі не раставалася, сама рабіла набоі, зараджаючы, як на ваўкоў, кулімі. Увесь свой вольны час ад кухні, яна была шэфам-поварам, Міроніха праседжвала ў засадзе. Пад-

цацкаўцы па паходцы пазнавалі, што ў Міроніхі была ўдача. Яна тады ішла, высока падняўшы галаву, была разгаворчывай, добра ела, моцна спала, была зусім другою.

— Немца можна толькі куляю адвучыць лезці ў наш дом, — гаварыла Міроніха. — Іначай у яго не згоніш ахвоты. Вельмі ўжо сквапны на чужое дабро.

Марыйка страшэнна нервалася. Яна была незадаволеная, што яе камандзір прызначыў на кухню, але сутнасць не ў гэтым. Яна пакахала Рыгора, а Рыгор быў да яе раўнадушным. Што толькі Марыйка ні рабіла, каб звярнуць на сябе Рыгорува ўвагу, толькі гэта не дзейнічала. Калі яна куляй кідалася выконваць Рыгоравы заданні, ён яе хваліў, калі бачыў што яна абыяк рабіла, пачынаў сварыцца. Але час ішоў. Марыйка старалася часцей трапляць яму на вочы. І, неяк неўзаметку для сябе, Рыгор пачаў да яе прывыкаць. Часамі яму сумна становілася, калі даўно яе не бачыў.

— Дык вы пусціце мяне з кухні, ці не? — злуючыся, пыталася Марыйка.

— Куды?

— Хоць у санітаркі, — ледзь не плачучы, гаварыла Марыйка. — Я-ж такі сякую-такую асвету маю. На чорта я вучылася!

І дзяўчына, не вытрымаўшы, расплакалася. Рыгор узяў яе за локці, заспакойваючы, запытаўся:

— Чаго ты?

Марыйка яшчэ больш расплакалася, яе такі жаль агарнуў, што нельга было сусцешыць.

— Якая я няшчасная! Нікому я не патрэбна. Ніхто мяне не разумее. Пайду! Утаплюся!..

— Дык вада-ж, Марыйка, халодная, — жартуючы гаварыў Рыгор, гадаваючыся, у чым справа. — Ну, добра, будзеш санітаркай. А далей?

— Далей? — падняла Марыйка вочы, у іх было поўна слёз. — Нічога!..

— Можа-б ты зайшла да мяне пагаварыць?

— Калі ласка.

Яны пайшлі ў Рыгорува зямлянку. Доўга ў зямлянцы было светла, адтуль нёсся бадзёры, жыццерадасны смех.

Не шанцавала аднаму Панцялею Аўсяніку. Вучоны, як яго празвалі партызаны, куды не пойдзе, дык усё няўдача. Ён быў незадаволены самім сабою, злаваўся на другіх і, без таго худы, ён яшчэ больш выцягнуўся. «Акыш, а то павалюся,—жартавалі над ім партызаны.—Няўдачнік наш вучоны». Яго адмаўляліся браць на аперацыі, тады ён, сумуючы, днямі праседжаў у зямлянцы, усё нешта запісваў у чорную кніжачку, падоўгу сядзеў, аб нечым думуючы. Яго маленькія чорненькія вочкі да таго ўваліліся, што з-за густых бровей іх амаль зусім не відаць было.

Падцацкаўцы заўсёды бралі хітрасцю, яны не чакалі немцаў, а іх шукалі, нападзілі нечакана, білі па-гарашчэ-няўску, насмерць. Адноўчы, прышоўшы з разведкі, Мікалай Дрозд прынёс сумныя весткі аб пагроме ў горадзе Беразнянкі,—усё яўрэйскае насельніцтва было сагнана на могілкі і расстрэляна, дзяцей кідалі ў магілу жывымі і закопвалі. Чутка ішла, што пагромы адбыліся па ўсёй Беларусі. Захапіўшы з сабою сарваную абвестку, дзе абяцана было заплаціць за галаву Рыгора Гарашчэні пяцьдзесят тысяч марак, партызан Мікалай Дрозд, той самы, што перадаў атраду самалёт, высунуў дзёрзкую думку, пайсці да каменданта горада і сказаць, што ён ведае, дзе знаходзіцца атрад Рыгора Гарашчэні, каб потым, завёўшы немцаў у пастку, іх знішчыць. Рыгор згадзіўся, ухапіўся за прапанову Дразда, дэтална растлумачыўшы, дзе будзе зроблена засада. Праз некаторы час Дрозд пайшоў у горад.

Дарогаю Мікалай Дрозд да дробязей абдумаў свой план. Калі Дрозд, увайшоўшы ў камендатуру, паведаміў пра тое, што ведае, дзе хаваюцца партызаны, дзяжурны, даклаўшы пра гэта па начальству, ахвотна прапусціў яго да каменданта.

— Гут, гут, рус, — гаварыў дзяжурны, праводзячы Дразда да габінета.

— Што вы хацелі сказаць? — разваліўшыся ў крэсле з высокай спінкай, пытаўся камендант.

Погляд увайшоўшага Дразда мімаволі супыніўся на рэчах, скіданых у кутку вялікага светлага пакою каменданта горада. На адной з дзіцячых кашулек была відаць свежая кроў. Камендант устаў, прайшоўся па пакоі, неўзаметку капнуў нагою, як качаргою, схаваў сляды свайго злачынства.

— Я прыйшоў паведаміць гера каменданта пра месцазнаходжанне партызан,—захоўваючы ўнутраную ўсхваляванасць, гаварыў Дрозд.

— О, рус!—ускрыкнуў узрадаваны камендант.—Калі-б нам удалося вылавіць партызан, то я цябе азалаціў-бы... І перш за ўсё мяне цікавіць атрад Рыгора Гарашчэні... Дзе ён знаходзіцца?...

— У Воўчым лагу,—спакойна сказаў Мікалай Дрозд.

— Добра,—расхаджваючы па пакоі, гаварыў камендант.—А не маніш?

— Што вы!—абурываўся Дрозд.

— Глядзі, па воласу вырвем бараду,—усміхнуўся камендант.—Каньяку вып'еце?

— Не адмоўлюся,—ухмыляючыся, гаварыў Мікалай Дрозд.—Люблю тры рэчы: выпіць, закусіць і з дзяўчатамі пагуляць. Так, так. Прызнаюся, часта ад жонкі напалада. О, каб мне пару дзесяткаў год назад...

— Бачу,—працадзіў скрозь зубы камендант.—Піце!

— Дзякую,—узйўшы чарку, гаварыў Дрозд.—А-ах, ну і мацунак! Няйначай—пярвач!

— Пазваць начальніка карнага атрада,—адлаў распараджэнне камендант і, звярнуўшыся да Дразда, прапанаваў:—Вып'еце яшчэ?

— Ма-а-гу, мы выпіць не дурні, а толькі нешта ў вас харч дрэнны... ці гэта толькі для нас... Ведаеце, я гадаваў свінку, панам немцам «падароваў», дык яна, не раўнуючы, была пераборлівей за некаторых...

— Пасля французскага каньяку добра-б закусіць,—не ўсё разумеючы, абрываючы фразы, гаварыў камендант,—але ў мяне, акрамя галандскага сыру... Стойце, шчастую вас рабчыкам...

— Прабачце, з усёй птушкі больш за ўсё люблю кавя-

лак сала. Трываласць якая!.. Яшчэ нямецкія сісіскі...
Кухлю піва мог-ба...

— О, гут! У другі раз... Спадзяюся... Сустрэнемся...
Наліць?

— Даволі. Трэба спяшацца. А то партызаны, як пералётныя птушкі... Гэта народ такі, фырць—і няма... Лавітады вецер у полі... Уеліся яны ў косці... А яшчэ, Кажуць, не гэта будзе...

— Ага! Разумею.

У пакой увайшоў капітан Дранке, тоўстазяды афіцэр з Баварыі. Адаўшы каменданту чэсьць, капітан Дранке рапартаваў:

— Па вашаму загаду з'явіўся!

— Мы напалі на след партызанскага атрада Рыгора Гарашчэні. Вазьміце роту аўтаматчыкаў. Паведаміў гэты стары, але за ім глядзіце. Кожны рускі...

— Як так,—абурывся Дрозд, — то вось вам хамут і дуга, а я болей не слуга...

— Што фы!..—згладжваў камендант, падміргваючы капітану.—Не ўсе ў Беларусі беларусы... Калі зловім Рыгора Гарашчэню, атрымаеце пяцьдзесят тысяч... Нарэжам зямлі... Дадам хату... Нямецкі пан добры...

— О, гэта інтарэс,—гаварыў Мікалай Дрозд. — Чую голас гаспадара... Уласна кажучы, грошы мяне і прывялі сюды... Люблю выпіць, закусіць і з дзяўчатамі пагуляць... Як прачытаў вось гэтую абвестку, рукі закалаціліся... Дык пайшлі! Да хуткай сустрэчы!... Усяго добрага!..

Рыгор, заўважывшы, што Панцялей Аўсянік нечым нездаволены, дый і Марыйка пра гэта гаварыла, паклікаў яго да сябе. У зямлянку камандзіра ўвайшоў партызан.

— Сядай!—прапанаваў Рыгор.—Раскажы мне, братко, што цябе непакоіць. Закахаўся?

— Кахаў адну жанчыну, але яна аказалася нявартай гэтага.

— Па ёй сумуеш?

— Не.

— А што цябе грызе?

— Таўчэм у ступе ваду, камандзір,—многозначна сказаў Панцялей Аўсянік.

— Як гэта?

— А так,—працягваў развіваць сваю думку Панцялей Аўсянік.—Колькі мы пусцілі пад адкос цягнікоў, а чыгунка ўсё працуе. Трэба мост узарваць.

— Дык хто гэтага не дае? Ты гаворыш пра Берэзьянскі мост?

— Ага.

— Вялікая там ахова?—правяраў сябе Рыгор.

— Трыццаць чалавек немцаў і семдзсят паліцыянтаў.

— Дакладна,—сцвердзіў Рыгор.—Дык што-ж, бяры людзей і ідзі, узрываў мост.

— Са мной людзі не пойдучь,—сказаў Панцялей Аўсянік.—Не разумеюць яны мяне.

— Чаму?

— Не ведаю. Усе лічаць мяне баязліўцам, але я зусім не такі.

— Прызнацца, і я такой думкі.

— Ведаю, а ад гэтага мне яшчэ горш,—з адчаем гаварыў Панцялей Аўсянік.—Я губляю пад нагамі глебу. Уяўленне такое, што я дарма ем хлеб. Мне не вераць, што я забіў немца на руме, часамі я і сам пачынаю ў гэтым сумнявацца. Але ўсё-ж гэта маіх рук работа.

— Веру,—сказаў Рыгор.—Гэта было на вачах у Ігна-та. Ён за цябе гарой стаіць. Колькі табе даць чалавек?

— Ведаецце, я лепей адзін пайду. Калі чалавеку не давяраюць... Дазвольце мне аднаму... Толькі дайце узрыўчаткі...

— Добра,—згадзіўся камандзір, праводзячы партызана.—Ёсць магчымасць паказаць сябе...

Дрозд ужо другую гадзіну вадзіў карны атрад па лесе. Стомленыя салдаты былі незадаволены. Ім здавалася, што яны ходзяць па кругу. Яно так і было. А справа ў тым, што гарашчэняўцы не разлічылі часу, а таму спазніліся прыйсці ва ўмоўленае месца. Таму Дрозд вымушаны быў вадзіць карнікаў «вакол пальца», зрабіўшы выгляд, што збіўся з дарогі.

Раптам Дрозд павесялеў, угледзеўшы на старым дубе, на елках па тры засечыны: гэта значыла, што партызаны напaгaтoвe. Ён задаволена ўсміхнуўся ў бараду, падумаўшы: «Зараз фрыцам будзе гoрaчa». Зайшоўшы за дуб, заклаўшы два пальцы ў рот, ён засвіцеў. Пачалася стральба. Партызаны з усіх бакоў білі па карнаму атраду.

Здагадаўшыся, што Дрозд завёў карнікаў у пастку, капітан Дранке ва ўпор стрэліў у старога. Ацежалелі ногі ў Мікалая Дразда, як свінцом наліліся, і ён бездапаможна апусціўся на зямлю, заліўшыся крывёю. У гэты час партызанская куля напавал злажыла камандзіра карнага атрада, капітана Дранке. Партызаны акружылі карны атрад і знішчылі ўсіх да аднаго.

— У імя жыцця загінуў Мікалай Дрозд,—усхвалёвана гаварыў перад партызанамі Рыгор Гарашчэня.—Наш народ яго ніколі не забудзе.

Моўчкі стаялі над магілай партызаны з ашчаціненымі штыкамі, гатовыя да бою, да помсты. Днём і ноччу шумлівая сасонка спявае песню над магілай партызана Мікалая Дразда, славячы яго імя, а вецер разносіць гэтую песню па палях і нівах роднага краю.

12

Сяргей, дзе пешкі, а дзе пад'едзе на нямецкай машыне, дабраўся да вёскі Дрыгвічы, што кілометраў за семдзсят ад Мінска. Вечарэла. Ён хацеў заначаваць у Дрыгвічах, але сяляне не вельмі што прыхільна да гэтага адносіліся. Усё поле тут было зноў парэзана на палоскі, інстынкт дробнага ўласніка панаваў у Дрыгвічах, разбудзіўшы ўсё горшае, што сабралася за вякі ў сяляніна. Сяргей наважыў пераначаваць у Дрыгвічах і дабіўся свайго, а на заўтра сяляне не пусцілі яго далей ісці. Яны прасілі Сяргея яшчэ расказаць што-небудзь, пыталіся пра падзеі на свеце. Яго абкружылі з усіх бакоў мужчыны з бародамі і паголеныя, у белых світках і кажухах. Надзіва, не было тут ні аднаго блазна, а жанчын дык і блізка нікога не падпусцілі. Такія тут былі парадкі.

— Стаяла вёска Яршы на левым беразе Нёмана,—па-чаў сваё няхітрае апавяданне-быль Сяргей.—За рэчкай, як вокам акінуць, былі заліўныя лугі. На полі красавала жыта. З вёскі відаць быў стары бор. Яршоўцы—народ бывалы: некалі мужчыны ганялі платы аж да самага сі-няга мора, а жанчыны, пераняўшы славу слуцкіх тка-чых, на ўсю акругу пастаўлялі паясы. Але добрае далёка чутно, а дрэннае яшчэ далей. Была ў вёсцы сям'я Бурач-коў, якія жылі ад роду ў адной хаце, бо з кожнага іх па-калення каго-небудзь ды ўтаўкуць. Гэта былі вядомыя на ўсю губерню канакрады.

Праўда, яршоўцы ад іх мала цярпелі. Канакрады прытрымліваліся воўчага закону: каля свае бярлогі нічо-га не чапаць. За ўвесь час Бурачкі ўкралі ў Яршах толькі аднаго каня, але потым заракліся на ўвесь век. Бывала, дзе ні прападзе конь, то ўсе ідуць у Яршы яго шукаць. Недарма кажуць, што паршывая авечка ўвесь статак псуе. Праз Бурачкоў ўсіх яршоўцаў лічылі зладзеямі. Не адна дзяўчына з-за іх засталася ў дзеўках, бо часта Яр-шы абміналіся сватамі.

Толькі пры совецкай уладзе не пашанцавала Бурач-кам. Аднойчы, апошні з іх роду, Сымон Бурачок, паква-піўся на калгаснага жарабка, дык яго ўпякалі, куды Ма-кар цялят не ганяў, аж у Салаўкі. З таго часу спакойна было ва ўсёй акрузе. І дзяўчат з Яршоў бралі замуж нарасхват. Пра Сымона Бурачка пачалі ўжо забываць. Старыя, часам седзячы на прызбе, успомняць благім словам, а маладым, дык і не ў галаве было, што жыў на свеце такі чалавек. Хто благое успамінае?

Калі занялі немцы Яршы, з'явіўся і Сымон Бурачок. За дзесяць год Сымон Бурачок значна змяніўся. За гэты час ён страціў адно вока. Чорная воспа пакінула на яго твары і пляскатым носе глыбокія сляды. Дзяцей больш за ўсё ўразіла тое, што ён насіў завушніцу. Сымон Бу-рачок быў апрануты ў поўвайсковую нямецкую форму, насіў гальштук банцікам, гетры.

Пры размове з конюхам соўгаса, Васілём Кастрыцкім, Сымон Бурачок глядзеў зверху ўніз. Цяпер Васіль Каст-рыцкі яго крыху нават пабайваўся.

Немцы прызначылі Сымона Бурачка старастам. Га-

монка пра гэта пайшла па ўсіх вёсках. З вуснаў у вусны перадавалася, што з'явіўся яршоўскі канакрад, ішла пагалоска, што ён на конях нажыў цэлае багацце, мае свае маёнткі. Свой прыход да ўлады Сымон Бурачок адзначыў загадам: перавезці з соўгасу дом пад яго канцэлярыю, сабраць па дзесятку яек, забраць у каваля Гіршы карову, за кожнага сабаку (у другіх вёсках даўно ужо быў уведзены гэты падатак) унесці па дзесяць марак (не падляглі падатку нямецкія сабакі), выгнаць старасту самагону.

Лапатны тэлефон хутка разнёс гэту навіну, прычым, як заўсёды бывае ў часе вайны, людзі часта любяць крыху дадаць ад сябе. Народ—лепшы мастак. Праз дзень загад старасты выглядаў так: перавезці ўсе будынкі соўгаса «Прысады» ў Яршы і пабудаваць на Нёмане маёнтак; сабраць з вёскі ўсіх курэй і зрабіць кур'яную ферму Бурачка і К°; адабраць ва ўсіх яўрэйў кароў, а саміх яўрэйў сагнаць у нейкі горад; усім сабакам, акрамя нямецкіх, з'явіцца да старасты на рэгістрацыю, з мэтай абкладання іх падаткамі; пабудаваць у Яршах самагонны завод. Канцоўка гэтай легенды была такая: путаць коней толькі жалезнымі путамі. Апошняя пагудка была скарыстана мясцовым кавалём, каб зарабіць на гэтай справе. Рыбу, — як кажучь, — ловяць у мутнай вадзе. А яшчэ праз дзень заканчвалася: сцеражыся—у хаце злодзей; бяры дубіну і гані яго к чортавай матары.

Пачаўся вялізны попыт на жалезныя пумы. Кавалям не было адбою ад працы. Перакоўвалі старыя бораны, на рогі ад іржавых сох, якія па дзесятку год валяліся без справы, на пумы, а хто часам і кінжал змайструе,—ён есці не просіць,—калі злодзей схопіць за горла, каб яму парнуць у бок. Тут справа такая, альбо ён цябе заб'е, альбо ты яго звядзі са свету.

Давялося і сабакам: іх таўклі на кожным кроку. То там, то тут было чуваць: «ая-я-яй!»; гэта яршоўцы знішчалі сабак. А Васіль Кастрыцкі павесіў свайму сабачку бірку, на якой напісаў: «Я нямецкага паходжання, падатку не падлягаю». За сабакам Васіля Кастрыцкага бегалі дзеці чарадою, рагаталі. Пасміхаліся і старыя. Жонка

Кастрыцкага, не жадаючы мець непрыемнасцей, сарвала бірку.

Сымон Бурачок асабіста прасачыў, каб усе яршоўцы выехалі ў соўгас перавозіць дом. Ён хадзіў па дварах, выганяў падводы за вёску. Паволі запрагалі коней сяляне. А больш за ўсё марудзіў Васіль Кастрыцкі. То ён колы хоча падмазаць, ды коламазі не знойдзе, то дуга разагнулася, ён яе папраўляе, то супоня парвалася, трэба ладзіць другую. Мужчыны-ж тымчасам не ехалі. Нарэшце, Васіль Кастрыцкі запрог каня, паправіў грыву, дык ізноў напасць—пугі не знойдзе.

— Збіраецца, як папоў парабак,—іранічна заўважыў Сымон Бурачок і злосна запытаўся:—Доўга ты будзеш чухацца? Увечары атрымаеш дваццаць пяць!..

— Дык-жа, мусіць, сякеру трэба ўзяць,—злосна паглядзеўшы на Сымона Бурачка, прагаварыў Васіль Кастрыцкі.—Мужыку без сякеры, што рыбаку без штаноў...

— Годзе дзяцініцца, стары чалавек!—сказаў Сымон Бурачок, нахаду дадаўшы.—Атрымаеш пяцьдзсят! На людзях...

— Васілёк!—заглядаючы ў гнеўныя вочы мужа, прасіла Тэкля, адбіраючы сякеру.—Не трэба...

— Эт, усёроўна не будзе жыцця,—адрэзаў Васіль Кастрыцкі.—Глядзі дзяцей...

Пануры Васіль Кастрыцкі выехаў са двара. Адчуваючы сэрцам нешта трывожнае, Тэкля, правёўшы мужа за вароты і, схапіўшы яго за руку, прасіла:

— Васілёк, родны, не чапайся! Падумай аб дзецях... Неяк-жа перажывём...

— Добра,—уважыў Васіль Кастрыцкі.—Калі ён мяне не зачэпіць, то і я яго не крану. А барані божа... дык тады — даруй. Ідзі, дзіця плача.

Васіль Кастрыцкі паехаў, а Тэкля, задаволеная і гэтым, хутка пайшла ў хату. Ён моўчкі праязджаў каля ўсіх падвод, толькі скрыпелі колы, уразаючыся па калодкі ў навеяны пясок. Маўчалі і мужчыны, як-бы чакаючы яго загаду. Сяляне Васіля Кастрыцкага заўсёды паважалі, бо ён быў справядлівым чалавекам, на вецер слоў не пускаў, быў удумлівым і разважлівым. Як

толькі Васіль Кастрыцкі выехаў наперад, да яго падышоў Сымон Бурачок і, штурхнуўшы пугаўём, скамандаваў:

— Паганяй!

— А-ах ты, зладзюга!—схапіўшы сякеру, замахнуўся Васіль Кастрыцкі. — Дармаед!

Ведаючы характар Васіля Кастрыцкага, Мікіта Кажамяка, яго сябра з маленства, увесь час за ім наглядаў. Нізенькі і тоўсценькі, вёрткі і дужы, як корч, Мікіта Кажамяка спраўна схапіў за руку Васіля Кастрыцкага.

— Пу-у-сці!—вырываўся Васіль Кастрыцкі.—Я яму, гэтаму трутню, зраблю халэмус.

Высокі, як шуло, дужы, як леў, непаваротлівы, як мядзведзь, Васіль Кастрыцкі, выцерабіўшыся ад вёрткага Мікіты Кажамякі, гатоў быў сагнуць старасту ў бараноў рог. Загаманілі мужчыны, з пугамі бегучы да пярэдняй падводы. За імі беглі чарадою дзеці. Сяляне нагадвалі раздражненых пчол, што гатовы былі накінуцца на любога звера.

— Навошта гэты вэрхал!—прашаптаў Мікіта Кажамяка.—Праедзем Броды, а там утопім. І сена цэлае, і козы сытыя... Мядзведзь! Бяры лейцы. Ну?! Не марудзь. Айда!

— Па конях!—крыкнуў Васіль Кастрыцкі і, сеўшы на драбінку калёс, лейцамі ірвануў каня.—Но-о, каб цябе ваўкі! Варушыся, гняды, застаяўся, воўчае мяса!.. Пайшоў!..

— Сымон Мікалаевіч!—загаварыў Мікіта Кажамяка, стоячы ля свайго воза.—І чаго вы ехапіліся, як пеўні? Садзецесь да мяне, паедзем, будзеце, як у бога за пазухай. Там патрэбна будзе гаспадарскае вока. Не звяртайце на яго ўвагі, гарачы чалавек. Вось і тады пляснуў па носе... Добра, што яшчэ так, а то мог-бы галаву адкруціць. Ён у нас такі, да трох не гавары. За праўду бацькі і маці не пашкадуе. А хіба цяперашнім светам праўдай пражывеш?! Вось вам бургомістр дазволіў перавезці з соўгаса дом, а там два дамы,—адзіна

стары, на ліха ён вам, мы свайму старасту перавязем новы. Паехалі?

Сымон Бурачок прысеў да Мікіты Кажамякі. Ірванулі яршоўцы, пакідаючы пыл слупам. Адсыпаліся, як камары, дзеці, пабеглі ў вёску.

Едучы, Васіль Кастрыцкі разглядаў багаты ўраджай. Жыта было вышэй чалавечага росту, яно калыхалася, як хвалі на моры. Падцягнуўся ячмень, выпускаючы свае калючыя вусы. Дзе-ні-дзе расцвіталі калівы грэчкі, гулі пчолы, пахла мёдам. Па ўсіх прыкметах на полі, год павінен быць ураджайным, але старыя чамусьці казалі, што будзе голад. Яны жывуць па сваіх законах. А справа ў тым, што бусел, які вёўся на Васіля Кастрыцкага гумне, выкінуў гэтаю вясною з гнязда яйцо. Па старых звычаях у такія гады бывае пуста на стале.

Праехаўшы Броды, пад'язджаючы да гаю, Васіль Кастрыцкі адпусціў лейцы і, прывязаўшы іх да драбін калёс, стаў закурваць. Скруціўшы цыгарку, ён дастаў крэсіва і пачаў высякаць агонь.

— Тпр-ру-у!—голасна сказаў Мікіта Кажамяка.

Васіль Кастрыцкі, прыкуруўшы, прытрымаў за лейцы каня, злез з воза.

— Чаго вы на поўдарозе спыніліся? — запытаўся Макар.—Калі ехаць, дык ехаць, а не—то вяртай назад! Няма чаго коней трымаць у хамуце. Гэта-ж можа не вяселле.

— Не-е, хаўтуры,—многазначна сказаў Васіль Кастрыцкі, дадаўшы:—Будзем старасту тапіць. Няўжо-ж мы дазволім, каб намі верхаводзіў канакрад?

— Дзіва, куры будуць смяяцца,—ажывіўся былы калгасны вартавы Макар, лупцануўшы Сымона Бурачка пугаю.—А ну, бычок, злазь! Будзем рогі збіваць!

— А ту яго!—крычалі, збегшыся, мужчыны, б'ючы старасту пугамі.—А ту! А ту!

— Браточкі, пусціце жывым,—прасіўся Сымон Бурачок.—Не буду больш старастам, не хачу, задаволіўся.

— З кім пабратаўся,—з'ездзіўшы некалькі раз пугаём па стараставай галаве, злосна прагаварыў Васіль

Кастрыцкі.—Бачылі воўка ў авечай скуры... Цягні яго, мужчыны, у вір!.. Захапіце, хлопцы, камень!..

Сяляне схапілі Сымона Бурачка і пацягнулі да рэчкі. Там Васіль Кастрыцкі загадаў старасту раздзецца, скласці адзежу, потым, прывязаўшы камень за шыю, разгойдаўшы, кінулі ў вір і, хоць камень сарваўся, але ён, як тапор, пайшоў на дно.

— От гэта боуць!—сказаў Макар.—Жартаўнік, бурбалкі пускае...

Закружыў вір, ускаламуцілася вада, на паверхні з'явілася пена. Наляцеў вецер, зарабаціў ваду, разагнаў бурбалкі. Быстры Нёман прыняў у свае чыстыя воды нямецкага паслугача.

Праз некаторы час з віру, хуткім цячэннем вады, выкінула труп старасты на больш мелкае месца. Зачапіўшыся за нейкі корч, труп нерухома ляжаў. Каля яго палахліва плавалі дробныя рыбы. Мужчыны лягчэй уздыхнулі.

— Хлопцы, зніміце з шыі вяроўку,—захоўваючы ўнутраную усхваляванасць, сказаў Васіль Кастрыцкі.—Адзежу пакіньце на беразе. Купаўся...

— Але,—сцвердзіў Макар.—Не ведаючы броду, не лезь у воду...

Загаманілі яршоўцы.

— Вяртай аглоблі!

— Ага!

— Паехалі дахаты!

— Не,—супярэчыў Васіль Кастрыцкі.—Дом разбураны, расцягнуць на дровы. Паедзем, перавязем, добрая будзе школа. А прыдуць нашы—свае людзі, разлічымся.

— Праўду кажа чалавек,—прагаварыў Мікіта Кажамяка.—Ды і загад старасты выканаем. А чаго ён пайшоў тапіцца, ліха яго ведае. Можна які псіх, ці што якое... Дык калі ехаць, то паехалі, сонца на поўдні.

Яршоўцы, пасеўшы, трушком паехалі ў соўгас. Па дарозе ўсхадзіўся вецер, круціла, мяло, ірвала, засыпала вочы пяском. Фыркалі коні. Васіль Кастрыцкі курыў цыгарку за цыгаркай, відаць было, што ён стра-

шэнна нерваваўся. У яго з галавы не выходзіў канакрад. Нарэшце ён плюнуў, як-бы адганяючы думкі пра старасту, сам сабе напяваў, але песня не клеілася.

Больш-менш заспакоіўся Васіль Кастрыцкі, калі прыехаў у соўгас і заняўся пагрузкаю дому. Але як толькі выехалі, ізноў яго апанавалі думкі. Угледзеўшы, што Васіль Кастрыцкі сумуе, Мікіта Кажамяка, дагнаўшы яго, загаварыў:

— Ты што-ж гэта, стары, засумаваў? Калі палез у бойку, то чуба не шкадуў. Калі што якое, будзем бараніцца.

— А чым?—пытаўся Васіль Кастрыцкі.—Голымі рукамі кала не заострыш.

— На першы час тое-сёе знойдзецца, а там бог бацька,—сказаў Мікіта Кажамяка, па сакрэту дадаўшы.—Калі адступалі нашы, то я на ўсякі зыпадак дастаў пару вінтовак. Яны есці не просяць... Уткнуў у страху, няхай будучь... Рэч ведама, і патроны ёсць да іх...

— А ў мяне кулямёт прыхаваны ў зямлі,—ажыўлена загаварыў Васіль Кастрыцкі.—Дастаць-бы яшчэ гарматку, і можна пацягацца з немцамі.

— Ёсць інтэрас!—загарэўся Мікіта Кажамяка.—Я ведаю, дзе гармату ўзяць. І хлопцы згаджаюцца яе цягнуць, яна схавана ў лесе. Толькі страляць з яе няма каму. Можна... Ты-ж стары артылерыст! А каб узяць каманду ў свае рукі, то і зусім было-б добра.

— Страляць я магу,—цвёрда сказаў Васіль Кастрыцкі.—А вось з камандаю — боязна.

— Акрамя цябе, больш нікога няма,—загаварыў Мікіта Кажамяка.—Не марудзь, згаджайся.

Яны некаторы час ішлі моўчкі. Ліў, як з вядра, дождж. На іх не было сухога рубца. З коней валіла пара. І так-бы яны невядома колькі маўчалі, калі-б іх думы не парушыла дзяўчынка з Бродаў:

— Дзядзі, вы з Яршоў? Ваш стараста ўтапіўся, — гаварыла дзяўчынка нараспеў. — Быў бургомістр, паліцай, сабака. Але сабака пагойсае, пагойсае, ды на гаспадара брэша. Сабаку выклікалі таму, што на шыі застаўся

знак ад вяроўкі. Але кажуць, што сабака не знойдзе, бо дождж змыў сляды. Павезлі канакрада ў Яршы.

У Васіля Кастрыцкага і Мікіты Кажамякі, як гара з плеч звалілася. Ліў праліўны дождж. Месцамі ўпокат ляжала жыта. Васіль Кастрыцкі аглянўся—абоз расцягнуўся больш як на кілометр. Цяжка дыхалі ўзмыленыя коні.

— Што ты нам яшчэ скажаш?—запытаўся Мікіта Кажамяка, звяртаючыся да дзяўчынкі.—Нічога? То ідзі дадому.

— Яшчэ скажу, што ў Яршы паехала шмат паліцаяў,—паведамляла дзяўчынка.—І ўсе яны гавораць не па-нашаму.

— Ага, — абыякава сказаў Васіль Кастрыцкі.—Бяжы, дзетка, дадому, а то табе далёка будзе варочацца.

Дзяўчынка, кінуўшы галавою, пабегла назад. Васіль Кастрыцкі і Мікіта Кажамяка моўчкі ішлі. З поля, разорами, валам-валіла дажджавая вада, размываючы зямлю. Цяжка ступалі коні па пясчанай дарозе, пакідаючы глыбокія сляды. Пад'язджаючы да вёскі, мужчыны заўважылі Тэклю з дзіцем на руках. Мікіта Кажамяка крыху адстаў, каб падагнаць каня. Буланы цягнуў з усіх сіл. Ён сцебануў каня пугаю, буланы спыніўся.

— Но-о!—даўшы каню перадыхнуць, крыкнуў Мікіта Кажамяка, дапамагаючы зрушыць воз з месца.—Во, во! Пайшоў!

Параўняўшыся, Тэкля паглядзела на Васіля і, нічога не пытаючыся, па вачах пазнала, што справа са старатам яго рук работа.

— Што тут чаўпецца?—запытаўся Васіль Кастрыцкі.—Казалі, што нешта здарылася...

— Ка-а-залі,—паўтарыла Тэкля.—Прасіла яго... Усю вёску абтрэслі... Усё забіраюць... Як будзем жыць?

— Калі будзем жывы, дык неяк пражывем, — заспакойваючы, гаварыў Васіль Кастрыцкі.—Дзе яны?

— У канцылярыі калгаса,—сказала Тэкля.—І на чорта была тая вяроўка, столькі клопату нарабіць.

Васіль Кастрыцкі, паглядзеўшы на Тэклю, заўважыў:

— Трымай язык за зубамі.

— Калі-ж белымі ніткамі шыта.

— От лепей глядзі дзяцей.

— Шыла ў мяшку не ўтоіш. Ці не лепей табе,

Васіль, не паказвацца ім на вочы?

— Так будзе горай.

— Прасіла цябе не чапацца.

— Эт, не назалай! Ідзі лепей у хату.

— Не, я з табою пайду.

— Кажу, ідзі дадому.

Тэкля моўчкі павярнула. Васіль па плячах заўважыў, што яна плача. Цяжка ў яго стала на душы. Закалацілася сэрца, сціснуліся кулакі. Колькі гэта немчура прынесла людзям гора! Колькі льецца слёз і крыві! Колькі застанеца сірот і калек! Але прыдзе напасці канец, ён ужо ідзе, пачатак канца пачаўся.

Ехалі падводы. Насустрач ім вышаў бургомістр, высокі, худы, сутулы, з доўгімі нязграбнымі рукамі.

— Сагнуўся, як свіны татка,—іранічна заўважыў Макар.

За бургомістрам ішоў чалавек з сабакам-аўчаркаю. Падцягваліся падводы. Бургомістр моўчкі паглядзеў на чалавека, той пусціў сабаку. Каб захаваць хваляванне, Васіль Кастрыцкі стаў закурваць. Да яго падбег сабака, абнюхаў, пакруціўся і ірвануў далей. З'язджаліся падводы. Сабака, выцягнуўшыся, віляючы хвостом, брахаў на гаспадара.

— А каб ты здох!—голасна прагаварыў бургомістр, падыходзячы да сялян. — Хто тут будзе ў вас старэйшы?

— Стараста,—адказаў Макар, нібы нічога не ведаючы.—Ён у нас тут верхаводзіць...

— Я ў цябе пра гэта не пытаю!

— Калі па гадах, дык я—вышаў наперад Макар, загараджваючы Васіля Кастрыцкага.—На восьмы дзiesiąтак стукнула.

— Ду-у-рань!

— Дурань, паночку, дурань!

— Хто старэйшы, пытаю?—нерваваўся бургомістр.
— Няма ў нас такіх,—гаварыў Макар.—Быў адзін,
ды кажуць, што сплыў.

— Даць яму дваццаць пяць!—аддаў загад бур-
гомістр.

Паліцыянты схапілі Макара, вывернулі назад рукі,
завялі на двор, сцягнулі порткі і пачалі лупцаваць.

— Ото-ж добра, хоць на старасць год пакаштую
нямецкіх прысмакаў,—іранізаваў Макар і, нарэшце, не
выцерпеўшы, закрычаў:—О-ой! Годзе! Калі яна вам
так да смаку прышлася, дык пацалуйце яе... Недавяркі!
Вы што-ж, лічыць не ўмееце?.. на чацверты дзесятак...

— А што вам трэба? — падаўся наперад Васіль
Кастрыцкі.

— Вось ты і будзеш за стараству,—адказаў бурго-
містр.—Іначай з вамі не саўладаеш... Чыста зрабілі з
Сымонам Бурачком, камар носу не падточыць. Вам
каго не дай, калі гэта будзе не ваш чалавек, дык вы
аходаеце.

— Я не буду.

— Чаму?

— Бо няграMATны.

— Граматы тут вялікай не патрэбна. Распісацца
ўмееш—і добра.

— Не буду,—паўтарыў Васіль Кастрыцкі.

— Устанавіць чаргу, — падпяразваючы порткі, гаварыў
Макар. — Навошта аднаму пакутаваць, давайце па
чарзе.

— Будзеш!—крыкнуў бургомістр.—А калі адмо-
вішся, расстраляем. Цацкацца не станем!

Заварушыліся мужчыны, зашапталіся, загаманілі.

— А ліха на яго, згаджайся!

— Ды ўжо-ж, дзе ты дзенешся, упрагайся. Будзем
разам цягнуць!

— Бярыся, Васіль, падтрымаем!

— Згаджаешся? — падышоўшы бліжэй, запытаўся
бургомістр. — Дык распарадзіся, дзе згрузіць бя-
венні, а потым да мяне заходзь.

— Але-ж, — страпянуўся Макар. — Коні ўвесь дзень нямецкія газеты чыталі.

— Ты ў мяне дабрэшашся, — злосна сказаў бургомістр.

— Адбываю аванс, — агрызнуўся Макар. — Сем лішніх далі. Я ў даўгу не застануся!

— Паехалі! — скамандаваў Васіль Кастрыцкі.

Прайшло з месяц, як Васіль Кастрыцкі быў старастам. За гэты час у каго якая была зброя, яе прывялі ў баявую гатоўнасць, перакавалі косы і сярпы на нажы. Аблазілі ўвесь Нёман, шукаючы аўтаматаў. Попыт на аўтаматную зброю быў незвычайны. Аднаму хлопцу з Касцяшоў заплацілі за аўтамат — каня. А колькі памучыліся, дастаючы з рэчкі гармату, а потым пакуль схавалі. Але ўсё падрыхтавалі, усё было напaгaтoвe.

З воласці слалі паперку за паперкай аб здачы падаткаў, а яршоўцы і ў вус не дзьмулі. Васіль Кастрыцкі складаў акт за актамі. Жыта ў яго град пабіў, канюшыну перадаваў часці стравілі, лён на корані падгніў. Адным словам, замест здачы харчавання немцам, яршоўцы стваралі фонд для партызан. Слава аб яршоўцах разнеслася па ўсёй акрузе.

Бургомістр нерваваўся, ён пагражаў:

«Калі ў аднадзённы тэрмін вёска Яршы не ўнясе падаткаў, разглядаем усіх яршоўцаў партызанамі, выедзе карная экспедыцыя».

Заварушыліся яршоўцы. За адну ноч яны адправілі ўсіх дзяцей і старых з маёмасцю ў падрыхтаваныя ў лесе лагеры, а мужчыны, на чале з Васілём Кастрыцкім, занялі абарону. Досвіткам з'явіліся карнікі. Яршоўцы, падпусціўшы карнікаў метраў на дзвесце, адкрылі па іх ураганны агонь. Завязаўся крывепралітны бой, які цягнуўся ўвесь дзень. Да карнікаў падаспела падмацаванне. Яны пачалі цясніць яршоўцаў. Тады Васіль Кастрыцкі ўвёў у бой усе свае рэзервы, якія былі выкліканы з лагера. Выкаціўшы гармату на адкрытыя пазіцыі, Васіль Кастрыцкі простаў наводкай стаў біць па карніках, рассяўшы іх па полі. Позна ўвечары скончыўся бой. Карнікі адступілі, пакінуўшы на полі бою забіты-

мі больш двухсот салдат і афіцэраў. Страты яршоўцаў — тры чалавекі забітых і восем параненых. Сярод забітых быў Макар.

Акалічнасці яго геройскай смерці такія. Ён быў на правым флангу, калі яршоўцы пад націскам вялікіх сіл карнікаў падаліся назад і пакінулі фланг адкрытым. Макар, крыкнуўшы: «Са сваёй зямлі не саступлю!» — адзін застаўся прыкрываць правы фланг. У рукапашнай схватцы ён палажыў трох карнікаў. Чацвёрты нанёс яму смяротную рану. Макар сканаў на полі бою.

Усю ноч было спакойна. Раніцою з'явіліся нямецкія самалёты. Скінуўшы на вёску бомбавы груз, яны на паземным палёце палівалі вёску Яршы свінцом. Стойка трымаліся яршоўцы. Усе людзі засталіся на месцах, яны білі па самалётах. Аднаго «рызыканта» яршоўцы такі збілі. Самалёт з усім экіпажам урэзаўся ў зямлю. Узвіліся ўверх клубы чорнага дыму.

Гарэлі Яршы, шугала полымя, пажар быў відаць на дзесяткі кілометраў. Да поўдня вёска Яршоў не стала. Тырчэлі абгарэлыя коміны, стаялі печы, дыміліся галавешкі. Але яршоўцы не пакідалі населеных месц. Ім кожнае дрэва з пажоўклымі лісцямі, кожны куст былі мілыя. Гэтая зямля іх ускарміла, тут яны вучыліся хадзіць. За свой родны кут, які быў ім мілей за ўсё на свеце, яны гатовы былі памерці. Ведаючы, што карнікі яшчэ прыдуць, яны рыхтаваліся іх як мае быць сустраць.

І яршоўцы не памыліся. Неўзабаве паказаліся дзорныя карнікаў. Яршоўцы не давалі аб сабе знаць. І толькі тады, калі падышлі асноўныя сілы карнікаў, яршоўцы адкрылі па іх губіцельны агонь. Адбыўся кароткі бой. Карнікі ў паніцы разбегліся, пакінуўшы на полі бою каля трыццаці чалавек. У гэтым баі быў паранены камандзір яршоўскіх партызан, Васіль Кастрыцкі, але ён да апошняга кіраваў боем.

Дыміліся Яршы. Прыляцеў бусел у вёску і, не знайшоўшы свайго гнязда, асірацела расхаджаў па вогнішчы. На адной з уцалеўшых пячэй сядзеў замурзаны

коцік грэючыся на сонцы, мыючыся лапкамі. Пахла горкім дымам.

Яршоўцы пахавалі сваіх таварышоў і, даўшы салют, рушылі ў лес. Слава аб яршоўскіх партызанах ідзе па ўсім краі, яна разнясецца па ўсім свеце.

— Але-ж гэты самы Сымон Бурачок,—парушыўшы цішыню, гаварыў селянін у світцы, звяртаючыся да Сяргея,—рыхтык наш Вінцэнт Ягайла... Гэтага з Літвы прывезлі... Кропля ў кроплю...

— А хіба мы не можам яго правярнуць,—ажывіўся былы калгасны рахункавод Чыж.—Баланс у нашу карысць...

— Не вельмі ты правернеш, — сказаў селянін у кажуху, — дэбет, крэдыт... Зашыўся ў нару... А прыдзец нашы: падаць сюды Чыжа; што ён рабіў, каб хутчэй прагнаць...

Яны зусім не заўважылі, як падышоў Вінцэнт Ягайла з двума паліцыянтамі, якія адразу накінуліся на Сяргея, звязалі яму назад рукі.

— Пойдзем у воласць!..

— Якая воласць, — паглядзеўшы на сялян, сказаў Чыж.—Завядзем за вёску і зробім канцы...

Сяргей здзіўлена паглядзеў на Чыжа. Мужчыны на-тоўпам ішлі, а як толькі прайшлі апошняю хату, загама-нілі. Выламаўшы з плоту кол, Чыж першы смальнуў па галаве Вінцэнту Ягайле, той і з капытоў далоў. Астатнія аходалі паліцыянтаў. Сяляне вёскі Дрыгвічы папрасілі Сяргея яшчэ на дзень застацца і ён ахвотна згадзіўся. Заварушыліся дрыгвічанцы, запрацавала кузня, робячы нажы. Па вёсцы бегалі падлеткі. Доўга ў гэтую ноч у вёсцы Дрыгвічы гарэлі агні, гэта бацькі, мацеры і жонкі, сёстры збіралі ў дарогу сваіх родных і любімых, наказваючы ім жорстка помсціць немцам, якія парушылі людзям мірнае, радаснае і шчаслівае жыццё.

— Чуў сёння раніцой выбух?—пыталася Міроніха ў Рыгора.—Што-б гэта магло быць?

— А хто яго ведае?—адказаў Рыгор.—Можа немцы што падарвалі.

У атрадзе амаль ніхто і не заўважыў, што Панцялея Аўсяніка пяцёра сутак не было. Дый Рыгор Гарашчэня забыўся пра яго. Бывае часам, што жыве чалавек, памрэ, і, як быццам яго і на свеце не было, нікога гэта не кранае. Раптам у лесе пачулася каманда:

— Аць! Два! Тры! Падбяры живот! Песню!

— Таварыш камандзір!—падбегшы, далажыў партызан.—Наш вучоны нейкі зброд сюды цягне.

— Які зброд?

— Сам не ведаю.

— Які-ж ты партызан, калі не ведаеш,—буркнуў незадаволена Рыгор Гарашчэня.—Даведацца і далажыць! Што за дзівацтва?!

— Ёсць даведацца і далажыць!

— Цікавы ён чалавек.

— Хто-о?

— Аўсянік,—сцвердзіла Міроніха.

— Трэба да яго прыглядзецца,—гаварыў Рыгор Гарашчэня.—Чамусьці яго ніхто не любіць...

— Бо не ведаюць.

— Можа і так. Прызнаюся, і для мяне ён загадка. Штосьці ў ім ёсць харошае, але яно...

— Правае плячо наперад,—камандаваў Панцялей Аўсянік.—Раўненне на-права! Сто-о-ой! Складзі зброю вось тут і чакаць майго распараджэння.

Забразгацелі вінтоўкі, залязгалі штыкі, зазвінелі меддзю патроны, паляцелі на зямлю белыя павязкі з рукавоў паліцыянтаў. Людзі свабадней уздыхнулі. Рыгор і Міроніха здзіўлена глядзелі, не ведаючы, у чым справа.

— Дазвольце далажыць, таварыш камандзір,—чотка рапартаваў Панцялей Аўсянік.—Ваша заданне выканана. Мост праз рэчку Беразнянка сёння раніцою узляцеў у паветра. Ахова маста — трыццаць чалавек немцаў і трынаццаць паліцаяў—перабіты. Астатнія паліцыянты ў колькасці пяцідзесяці сямі чалавек, якія паднялі бунт,

са зброяй дастаўлены сюды. Чыгунка выведзена са строю самае малае на два-тры тыдні.

— Здрава! — паціскаючы руку, сказаў Рыгор Гарашчэня. — Дзякую, таварыш Аўсянік. Прызнацца, не чакаў ад вас такога спрыту. Скажыце, каб накармілі «бунтаўшчыкоў» і, хто хоча, няхай застаецца ў партызанах і сваёю крывёю давядзе сваю адданасць радзіме, а хто не хоча, могуць ісці дадому, з той толькі ўмовай, што яны не пойдучь на службу да немцаў. Паабедайце і вы, адпачыньце, а пасля з'явіцеся да мяне, раскажаце, як вы арганізавалі ўзрыў маста. Дарэчы, а тыя трынаццаць паліцыянтаў, яны што — адмовіліся дапамагчы партызанам?

— Біліся да апошняга. Іх не стралялі, а рэзалі самі паліцыянты, якія цяпер тут.

— То і добра зрабілі. Ну, ідзіце абедаль!

— Вой, вой! у мяне сёння боршч, прыхваткам варыла, а тут чужыя людзі, — занепакоілася Міроніха.

— Нічога, у немцаў ім і не сніўся такі боршч. Вядзіце людзей.

— Ёсць! — прыстукнуўшы абцасамі, аддаўшы чэсць, што ледзь не зваліліся акуляры з кірпатага носа, павярнуўся і пайшоў Панцялей Аўсянік.

Рыгор і Міроніха, пераглянуўшыся, задаволена правялі вачыма нязграбную, некалькі сутулую, з вялікімі вушамі і доўгімі рукамі постаць Панцялея Аўсяніка. Падышоўшы да паліцыянтаў, ён аддаў каманду:

— Стрэ-э-йся! На абед, за мною, ша-а-гам мэ-эрш!

Увесь дзень толькі і ішла гутарка пра Панцялея Аўсяніка, пра яго незвычайны ўчынак, кемлівасць і адвагу. Казалі, што з яго выйдзе вялікі вучоны, і як доказ для гэтага прыводзілі яго разгубленасць, бо ён часамі шукаў вінтоўку, а яна ў яго была за плячыма. Больш ніхто ўжо не адважваўся з яго пакепліваць, а, наадварот, адносіліся з павагай, звалі Панцялеем Савельчам. Так за здзін дзень змяніліся адносіны да чалавека.

Ужо другія пеўні праспявалі, — у лагеры завялося некалькі курэй і тры пеўні, — а Рыгор з Панцялеем усё яшчэ гаварылі, прычым Панцялей аказаўся цікавым чалавекам, з якім было аб чым пагаварыць, паспрачацца, ці, як жартаваў Рыгор, патачыць розум, а патрэба ў гэтым была вялікая.

— Та-а-ак, — прагаварыў, развітваючыся, Рыгор. — Вайна, акрамя дрэннага, прыносіць і карыснае. На вайне хутчэй пазнаюцца людзі. Адкідаецца розная дрэнь. Заходзьце! Буду рады вас бачыць, сыграем у шахматы.

— Спакойнай ночы!

— Прыемнага сну!

Рыгор Гарашчэня з Панцялеем Аўсянікам знайшлі агульную мову, наладзілі кантакт, сталі сябрамі. Вайна зблізіла іх, парадніла. Рыгор Гарашчэня ніяк не мог сабе дараваць, як гэта ён так абыякава аднёсся да гэтага чалавека. «Можа і ў адносінах да Марыйкі я не праў, — думаў сам сабе Рыгор Гарашчэня. — Яна нейкая асаблівая, непаўторная, душэўны чалавек». Ён да таго загаварыўся з Аўсянікам, што забыўся замаскіраваць «акно» ў сваёй зямлянцы. Пачуўся стук.

— Заходзьце!

— Замаскіруйце ваша акно! — быў чутны голас Марыйкі. — Нямецкі самалёт кружыць.

Рыгор Гарашчэня заставіў «акно» фанерай і, адчыніўшы дзверы, спытаўся:

— Ты што, Марыйка, не спіш?

— Дзяжурыла, толькі змянілася.

— То што ты мяне цураешся? Заходзь!

— Невядома, хто каго цураецца? Позна ўжо!

— Паспееш выспацца.

— Ну, добра.

У зямлянку ўвайшла Марыйка, чырвонашчокая, бадзёрая, Рыгор кінуўся распранаць кажух, Марыйка не супярэчыла. Калі Рыгор, абдымаючы, прыгарнуў Марыйку да сябе, яна адкінула на бок чорную галоўку. Рыгор пацалаваў яе ў вусны. Заморгала газоўка, патухла. Марыйка засталася з Рыгорам у зямлянцы.

Партызаны Рыгора Гарашчэні кантраліравалі важныя дарогі, яны перашкаджалі немцам падводзіць к фронту боепрыпасы, гаручае і харчаванне, тэхніку і жывую сілу. Немцы вырашылі паралізаваць дзейнасць партызанскага атрада. І калі не ўдасца яго знішчыць, то адціснуць ад дарогі, загнаць у дрыгву. Яны старанна рыхтавалі гэтую аперацыю. Не спаў у шапку і Рыгор. Ён разгадаў, адкуль немцы могуць ісці, пабудаваў умацаванні: воўчыя ямы, пасткі, месцы для снайпераў. На ўсякі выпадак, Рыгор паклапаціўся аб новым месцазнаходжанні лагера, перавёў туды дзяцей і старых.

Да гэтага, Рыгор старанна рыхтаваўся выкарыстаць усю сваю тэхніку. Некалькі дзён таму назад ён прыняў у атрад лётчыка Чыгіра, які ўцёк з лагера ваеннапалонных, але Чыгір быў да таго абясілены, што нават памаўзлівая да чужых мужчын, як кошка да мяса, Зося Бандарчык, з Падгайнаўкі, якая кідалася на шыю любога фрыца, і ў той бок не глядзела. Рыгор параіў Чыгіру застанавіцца ў свае бабкі Грыпіны, яна хоць і будзе бурчэць, але дагледзіць. Ён выдаў Чыгіру спецпаёк і ўсё для таго, каб хутчэй паставіць хворага на ногі.

У баях з немцамі Рыгор хацеў выкарыстаць самалёт. Была падрыхтавана пасадачная пляцоўка, падвезены бомбы, якія былі ўзяты ў немцаў. Чыгіру давалася віно і шакалад. Бабка Грыпіна паіла яго малаком. Чыгіру камандзір нічога не гаварыў аб самалёце, папярэдзіўшы і другіх, каб таксама маўчалі, бо ён праходзіў каранцін, трэба было даведацца, што гэта за чалавек. «Каб чалавека пазнаць, — не раз гаварыў Рыгор Гарашчэня, — трэба пуд солі з'есці».

Малады, здаровы, Чыгір папраўляўся не па днях, а па гадзінах. Прабыўшы тыдзень у своеасаблівым доме адпачынку, Чыгір стаў галіцца — добрая адзнака для мужчыны. Да гэтага ён хутчэй быў падобны на трубачыста, чымся на лётчыка. Зося ішла па ваду. Угледзеўшы Чыгіра паголеным, яна ухмыльнулася, крутнула хвостом. На раскормленых і тоўстых шчоках і на пляс-

катым носе выступіў пот. Да гэтага ў Зосі стаяў на квар-
тэры повар адной нямецкай часці, які пасля ад'езду
заставіў ёй шмат накрадзенага харчавання.

Чыгір ніяк не мог дачакацца, калі Зося будзе ісці на-
зад, каб разглядзець яе ў твар. Нарэшце, цяжка ступа-
ючы, несучы поўныя вёдры вады, падаткнуўшы спад-
ніцу, ішла Зося. Каля грыпінінай хаты Зося застанаві-
лася і, цяжка ўздыхнуўшы, паставіла вёдры. Калі яна
засмяялася, відаць былі белыя рэдкія зубы, тоўстыя
мясістыя губы.

— Прыходзь! — прачытаў па вачах Зосі Чыгір. —
Сумна мне адной, ой, як сумна!

— Іду! — не задумваючыся, сказаў Чыгір, намерваю-
чыся ўхапіць вёдры, каб паднесці.

Бабка Грыпіна, якая з хаты сачыла за ўнукам, забараніла ў акно.

— Я табе пайду! — крыкнула бабка Грыпіна. — Тады
можаш да мяне не прыходзіць... У яе полк хрыстаў
перабыў... Бессаромніца!.. Пачакай, прыдуць нашы...

— Я сама туды пайду... больш заставацца тут не
магу...

І Зося, схапіўшы вёдры, з-пад ілба паглядзела на
Чыгіра. «Э-эх ты, мужчына! — і, злосна абвёўшы вачыма
бабку Грыпіну, — нябось сама нарадзіла шаснаццацера!»
— расплёскаючы ваду, хутка пайшла. Чыгір стаяў з апу-
шчанымі рукамі, праклінаючы бабку, не ведаючы, што
яму рабіць.

— Унучак, — адчыніўшы дзверы, загаварыла бабка
Грыпіна, — плюнь на яе, гэтую гадаўку. Каб мне сіла, то
я сваімі рукамі задушыла-б паскудніцу. За цябе-ж лю-
бая дзяўчына пойдзе замуж.

— Адчапіся, бабка, — панура сказаў Чыгір. — Я не
малое дзіця.

— Горш! — бубніла бабка Грыпіна. — Ну, што-ж
ідзі, калі табе так не церпіцца, мая справа папярэдзіць
чалавека. Я яе больш ведаю. А толькі да мяне тады не
прыходзь. Не хачу знацца!

— Кіньце вы пілаваць!

— Добра, больш не буду. Толькі скажу, бойся яе, як

агну. Яна да добра не давядзе. Сэрца маё ніколі не падводзіла.

— Эт, — агрызнуўся Чыгір. — Пляцяцё, самі не ведаючы што! Яна такі самы чалавек, як і ўсе.

— Ой, не-е...

— Годзе!..

Бабка Грыпіна незадаволеная пайшла ў хату. Чыгір доўга стаяў каля варот, паглядаючы ў той бок, куды пайшла Зося.— Чорт нагнаў гэтую старую ведзьму, — думаў сам сабе Чыгір. — Якая ёй справа да мяне? Я-ж ёй, можа, не сын, а толькі ўнук. Апякунша мне знайшлася! Вось вазьму на злосьць, ды і пайду!— Ён курьў цыгарку за цыгаркай, вагаючыся, ісці ці не ісці. Чыгіра выручыла Зося. Яна, пераадзеўшыся, падаткнуўшы спадніцу вышэй калена, на ёй было штук пяць спадніц, ішла яму насустрач, цвёрда вырашыўшы пакінуць Падгайнаўку, бо тут ёй не было разгарнення. Можа, каб у Зосі было дзіця, то яна іначай-бы сябе трымала, але яна была бяздзетнай. Казалі, што калі яна жыла ў горадзе і быў муж, дык таксама падгульвала, круцілася абы з кім.

— Куды? — запытаўся Чыгір.

— У прочкі,— адказала насмешліва Зося. — Вольная казачка, куды хачу, туды і іду. Пайду, можа дзе хлопца знайду. Пу-у-сці! З цябе, як з казла, ні шэрсці, ні малака.

— Ой, ці так?

— Не хваліся! Па носе бачу... кірпаты...

— Не ідзі, дазнаешся...

— Куды ты годны?.. Трымайся, унучак, за бабіну спадніцу. Я пайшла! Не магу, усёроўна мяне тут з'ядуць.

— Хто?

— Бабка Грыпіна, пятая, дзсятая... незачэпы... Усяго добрага.

— Пачакай! — схапіў за руку Чыгір. Калі Зося нагнулася, у яе з-за пазухі вываліліся дакументы.

— Аддай! — напалохана сказала Зося.

— Пагляджу,— гулліва гаварыў Чыгір,— якая ты была маладою... Уга-а!..

— Аддай, кажу!—злавалася Зося.

— Не аддам!

— То я табе горла перагрызу!

— Цікава! — разгарнуўшы дакументы, здзівіўся Чыгір. — Фота тваё, а прозвішча... Так, так... Што-б гэта значыла?.. Ага!.. Прадалася?..

— Пайшоў ты к мацеры! — вырываючы з рук дакументы, крыкнула Зося, а потым, схапіўшы Чыгіра за горла, пачала душыць.

Гэта была мёртвая хватка, але Чыгір, сабраўшыся з апошніх сіл, дастаўшы рукою фінку, усадзіў яе ў Зосіна сэрца. Яна і села, як квактуха, растапырыўшы спадніцы. Покуль бабка Грыпіна выбегла з хаты, Зося была нежывою. Бессаромна загаліўшыся, яна ляжала ўверх тварам, вылупіўшы вочы. Падыходзілі людзі, скоса паглядаючы на Зося. Няёмка сябе адчуваў Чыгір, хацелася памыць рукі.

— Так табе і трэба, сука, — штурхнуўшы нагою, закрыўшы спадніцамі голыя ногі, прагаварыла бабка Грыпіна. — Добра ты зрабіў, унучак, што яе аходаў. Хто радзіму прадае, таму толькі смерць.

— Дзякую, — пацалаваўшы руку бабкі Грыпіны, сказаў Чыгір.

— Прапасці мог...

— У чым справа? — падышоўшы, запытаўся Рыгор Гарашчэня. — Што за баталія? За што ты забіў гэтую жанчыну? Што яна табе зрабіла?

— Чытайце, — перадаў дакументы Чыгір. — Куды гадаўка цэліла.

— Убраць гэтую гадасць, — азнаёміўшыся з дакументамі, сказаў Рыгор Гарашчэня. — Пасылалася немцамі за лінію фронту, каб там нашым шкодзіць. З нейкім фрыцам знялася. Ну і дурніца, дык дурніца! Вырадак! Цьфу, будзь ты проклята! От напасць!

Сяляне гідліва за ногі пацягнулі Зося за вёску, каб там пад плотам пахаваць, бо жанчыны не згадзіліся на могілках хаваць.

Чыгір з бабкай Грыпінай памірыліся.

Даведаўшыся аб тым, што атрад рыхтуецца да нейкай сур'ёзнай аперацыі, Чыгір зайшоў да камандзіра атрада з просьбай выкарыстаць яго ў баі, тым больш, што ён ужо адчуваў сябе добра і сядзець склаўшы рукі, калі нават старыя і дзеці прымалі ўдзел у падрыхтоўцы да бою, яму было крыўдна.

Перад камандзірам атрада стаяў нізкі, шырокі ў плячах, моцна складзены мужчына. На твары ў Чыгіра, пасля таго, як яго ў часе паветранай катастрофы раніла, — самалёт быў немцамі падбіты і не дацягнуў да свайго боку, — быў шрам, а вочы, вялізныя чорныя вочы, гарэлі агнём нянавісці да немца.

— Я, таварыш камандзір атрада, — загаварыў усхваляваны Чыгір, — прашу даць мне любое заданне, я яго з гонарам выканаю. Не магу сядзець, калі трэба біцца. Паверце мне, што калі-б у мяне не было рук, зубамі перагрыз-бы немцу горла. А як мяне цягнула з Нямеччыны на радзіму! Я каля сямісот кілометраў пешкі прайшоў. Здаецца, калі-б я быў сляпым, і то патрапіў-бы на бацькаўшчыну. Без рабра з-за немцаў застаўся, маці забілі, сястру зганьбавалі, бацьку расстралялі. З усёй радні засталася адна бабка Грыпіна. А вы нейкі каранцін наладзілі. Так, так. І я на вашым месцы зрабіў-бы таксама. Дайце мне вінтоўку, і я разам з усімі пайду ў бой.

— З вінтоўкай не штука, — гаварыў Рыгор, — з вінтоўкай у нас ёсць каму ісці. От каб, скажам, з самалёта задаць немцам перцу.

— О, каб мне самалёт! — загарэўся Чыгір. — Даў-бы я ім дыхту.

— Ёсць у нас «вутачка», але...

— «Вутачка»! Можна і на «вутачцы» кроў з носа пускаць.

Рыгор, не вагаючыся, загадаў аддаць самалёт ў поўнае распараджэнне Чыгіра, падрыхтаваць яго да бою і чакаць указанняў аб вылеце. Чыгір, радасна ўсхваляваны, аддаўшы чэсць, хутка вышаў з зямлянкі. Ён так махануў дзвярыма, што патушыў газоўку. Запаліўшы агонь, Рыгор схіліўся над картай.

Дні бітвы набліжаліся. Рыгору хацелася даць такі бой, каб немцы больш не лезлі у партызанскі край і, што-б там ні было, захаваць кантроль над дарогамі. Рыгор ведаў, што карная экспедыцыя прадстаўляе вялікую сілу, яна валодае цяжкімі гарматамі, пушкамі і нават самалётамі, а таму ўзмоцнена будаваў бліндажы, робячы некалькі накатаў. Намеснікамі былі прызнаны Гальяш і Ігнат.

Калі былі атрыманы дакладныя дадзеныя разведкі, дзе знаходзяцца асноўныя сілы немцаў, якія павінны былі наступаць, Рыгор аддаў распараджэнне Чыгіру разбамбіць ворага. Увесь дзень рыхтаваўся Чыгір да начнога палёту. Калі ўсё было гатова, да вечара заставалася гадзіны чатыры, Чыгір, па загаду камандзіра партызанскага атрада, лёг адпачываць, але яму не спалася, хацелася хутчэй падняцца ў паветра, каб біць немца.

— Заходзь, заходзь! — адарваўшыся ад карты, аказаўся Рыгор на стук у дзверы. — Што скажаш «жабрак»?

— Шмат чаго ёсць расказаць, — гаварыў, спяшаючыся, малады разведчык Міхась Беразоўскі, скідаючы з плеч торбы.

— У Нараўлянах няма немцаў.

— А дзе яны?

— Асноўныя сілы ў Чорным Бары. У школе—штаб палка. Яшчэ стаяць у Барвёнаве і Прусінаве, Забалоцці і Пурышах. Я гаварыў з самім камандзірам палка, маёрам фонам-Шульке.

— Ха-ха-ха!—зарагатаў Рыгор.— Не фонам, а фон. Як-жа ты да яго дапяў? Гэта-ж вялікая «шышка».

— Мiane да яго прывялі. Прычапіўся адзін, калі я падлічваў танкі, за рукаў і ў штаб. А там маёр фон-Шульке, пагаварыўшы са мною, даў мне заданне, разведць пра партызанскі атрад Рыгора Гарашчэні. Чулі такога?

— Ну-у?

— Ей-права!

— І ты згадзіўся?

— А што-б ад мяне засталася, каб я не згадзіўся: мокрае месца, а так я іх з носам пакінуў.

Міхась Беразоўскі, расказаўшы падрабязна, дзе і сколькі стаіць немцаў, якое ў іх узбраенне, пайшоў адпачываць. Рыгор, схіліўшыся над картай, удасканалваў аператыўны план, па некалькі разоў правяраў, уносіў карэктывы. У зямлянцы было столькі накурана, што хоць ты тапор вешай. Да камандзіра атрада зайшоў Чыгір, даклаўшы, што самалёт гатоў да вылету. Аддаўшы загад лётчыку, Рыгор сказаў:

— Веру, што вы справіцеся з сваёй задачай. Немцы зусім спакойны адносна паветра, а мы іх крыху патрывожым. Заўтра раніцою яны наступаюць, а мы ім ноччу не дадом спаць. Яны вельмі любяць супакой, дык мы іх трохі патурбуем. Калі не хапае сілы палажыць немца, дык хітрасцю вазьмі — падстаў ножку, абы зваліць недавярка. Дзейнічайце!

— Ёсць!

Чыгір, усхвалёваны, расчырванеўшыся, вышаў. Рыгор, накінуўшы на плечы кажух, пайшоў на партызанскі аэрадром, каб самому асабіста праверыць, ці ўсе людзі на месцы, ці ўсё падрыхтавана, каб Чыгір мог усю ноч біць ворага. Рыгор «усім давяраў і ўсіх правяраў». Гэта было яго правілам, якога ён ніколі не парушаў.

15

Калі Гарашчэня падышоў да самалёта, прапелер ужо быў заведзены, Чыгір чакаў загаду ляцець. Рыгор, паглядзеўшы на гадзіннік, падаў сігнал. Самалёт, адарваўшыся ад зямлі, набіраў вышыню. Змяркалася, свяціў месяц, паблісквалі зоры. Ляцець было недалёка. Людзі не разыходзіліся, чакаючы звароту машыны, старанна рыхтуючыся для прыёму ў начны час самалёта.

Пачуўся першы, другі, трэці выбухі. Рыгор радасна ўсміхнуўся, ведаючы, што гэта Чыгіра работа. Задаволеныя партызаны падкідалі ўгару шапкі, успомнілі пра Мікалая Дразда, які захаваў гэты самалёт.

Затарахцела над лесам, гул матора набліжаўся, Чыгір адбамбіўшыся, ляцеў назад. Зрабіўшы над аэрадромам некалькі кругоў, памахаўшы крыллямі (пасля гэтага ўспыхнулі партызанскія агні), лётчык прыземліўся.

— Дазвольце далажыць, таварыш камандзір атрада, — рапартаваў Чыгір. — Заданне выканана!

— Дзякую, — абняўшы, пацалаваў Рыгор лётчыка.

— Служу Совецкаму Саюзу!

За ноч Чыгір восем разоў звярнуўся. Немцы ніяк не маглі дайсці да думкі, як і адкуль у партызан з'явіўся самалёт, ды яшчэ «навейшай» канструкцыі, які зусім бясшумна падлятаў да вёскі і скідаў смертаносны груз.

У тры трыццаць раніцы, як было загадана, камандзіру атрада далажылі разведчыкі, што Чыгір усю ноч не даў супакою немцам, якія то разбягаліся з вёскі ў поле, — некаторыя ў адной бялізне, — то зноў збіраліся. Школа ў Чорным Бары, дзе змяшчаўся штаб, згарэла, былі забітыя, параненыя.

Самалёт атрада, па загаду камандзіра, пасля бамбёжкі быў адпраўлен на раней падрыхтаванае месца. У лагеры ўсе былі ў баявой гатоўнасці. Другая група разведкі далажыла, што ў стане праціўніка ідзе падрыхтоўка да выступлення. Рыгор з нецярпеннем чакаў юнага разведчыка, Міхася Беразоўскага, які чамусьці пазніўся. Нарэшце, засопшыся, хутка ўвайшоў Міхась, ён быў узрушаны, на твары відаць былі чырвоныя плямы.

— Ну, што? — узрадаваўся Рыгор.

— Ледзь не праваліўся!

— У чым справа?

— Жыў курылка. Напароўся на старасту, Віктара Пясецкага, хітрушчы чорт! Ён у іх дарадца па партызанскіх справах. Каб вы чулі, як ён вас лаляў.

— Значыць добра!

— Пры мне пачаў дакладаць, дзе мы знаходзімся. Крыху ілгаў, відаць, недакладна ведае, але была і праўда... А потым схамянуўся... «Як-бы гэта без пастаронніх асоб, — сказаў Віктар Пясецкі, а потым, звярнуўшыся да мяне, спытаўся. — Ты адкуль, хлопча?»

— З Свінцян, — кажу.

— Нешта я не ведаю цябе, — гаворыць Віктар Пясецкі. — Ідзі адсюль.

— Я хуценька вышаў. Ён мяне не пазнаў. А то было-б шмат дроў. Прызнаюся, у мяне душа была ў пятках, а сэрца калацілася, як авечы хвост.

— Малайчына, не разгубіўся.

— Гэта што-б, — кладучы пакунак на стол, гаварыў Міхась, — бачылі колькі зарабіў грошай?.. І ўсё гэта, у рэшце-рэшт, дробязі... Галоўнае — я прыхваткамі скалаціў групу юных партызан; яны разнеслі чутку, што па дарозе Крыніца — Беразнянкі ідзе на дапамогу нам вялікая група партызан. Маёр фон-Шульке паслаў насустрач цэлы батальён, дадаўшы да яго танкі. Учора я баяўся пра гэта сказаць, а сёння адважыўся, вырашыўшы, што далей пярэдняй лініі не пашлеце. Ці адобрыце?

— Адабраю, чаму-ж не адобрыць, — моцна паціскаючы руку, абнімаючы, сказаў Рыгор. — Мала гэтага, прызначаю цябе камандзірам атрада юных мсціўцаў, а калі звязуюся з цэнтрам, — прадстаўлю да ўзнагароды.

— Таварыш камандзір! А цяпер дазволіце курыць?

— Як камандзіру не дазволіць?! Калі ласка, куры, усёроўна паціханьку смаліш. Вось табе тытунь!

— Не-е, у мяне свой тытунь ёсць, а толькі... помніце, як вы ў мяне цыгарку з рук выбілі, яшчэ і вушы накруцілі. Магу сваім пачаставаць. Сам фон-Шульке курыў. Мае хлопцы ў яго захапілі. Можна сказаць першы трафей.

— Што-о?

— Група чорнабораўцаў гранату ў штаб запусціла. Маёр фон-Шульке скапуціўся і школа згарэла не ад бомбы Чыгіра, ён прамахнуўся, а гэта мае хлопцы пусцілі пеўня. Зухі!

— Дык ты зусім герой!

— Я гэта ведаю, — важна сказаў Міхась Беразоўскі, працягваючы. — Але ў мяне ёсць маленькая непрыемнасць.

— Якая?

— Ды хлопцы пры падзеле трафею пабіліся. Пры-

шлося мне захопніку, — не хацеў падзяліцца тыту-
нём, — падзатыльніка даць. Ці правільна я зрабіў?

— З маладых, а ранні, — многозначна сказаў Рыгор
Гарашчэня.—Рукапрыкладства мне не падабаецца. Але
ў даным выпадку правільна ты зрабіў. Толькі, каб
у далейшым гэтага не было.

— Ёсць, таварыш камандзір!

Рыгор у знак удзячнасці моцна паціснуў Міхасю руку.
Яны, скруціўшы з рускай махоркі па «казінай ножцы»,
закурылі. Міхась важна курыў, адчуваючы сябе дарос-
лым, пускаючы колцы дыму.

16

У Рыгора ўсё было напaгaтoвe. Яшчэ з вечара ён па-
знаёміў сваіх памочнікаў з планам абароны. Усе былі ў
захапленні. Партызаны павінны былі даць немцам су-
стрэчны бой, далёка не там, дзе немцы меркавалі распа-
чаць дзеянні, прымусяць іх раней часу разгарнуць свае
баявыя парадкі.

Рыгор надаваў вялікае значэнне ўдарнай групе, якая
павінна была зацягнуць немцаў у пастку, а таму запы-
таўся, хто-б хацеў узяць на сябе камандаванне гэтай
групай. Рыгор ведаў, што задача ўдарнай групы скла-
даная і небяспечная, мажлівы ахвяры, але другога вы-
хаду не было. Без ахвяр не пераможаш. Трэба было
мовай зброі немцам давесці, што партызаны не толькі
моцныя сваімі нечаканымі нападамі, неўлавімасцю, але
таксама моцныя і ў абароне, што яны будуць біцца за
тое, каб не быць адцінутымі ад дарогі і прыложаць усе
сілы, каб захаваць кантроль над важнымі шляхамі.

— Калі даверыш, камандзір, я пайду з гэтай гру-
пай,—гаварыў Ігнат.

— Ты? — вагаўся Рыгор. — А можа хто з маладзей-
шых?

— Прашу мяне прызначыць,—цвёрда сказаў Ігнат.—
Я ім пакажу, дзе ракі зімуюць!

— Добра,—згадзіўся Рыгор. — У чатыры гадзіны раныцы выступаем.

Рыгор дакладна растлумачыў Ігнату яго задачу, папярэдзіўшы берагчы людзей.

— Усё зразумела? — пытаўся Рыгор.

— Так. А толькі...

— Што?

— Ці не лепей сустрэць немцаў у Тоўстым Лесе? Мэрам лепей было-б...

Ігнат нясмела выкладаў свае меркаванні, стала іх абтрунтоўваючы, даводзячы, што выгадней за ўсё іменна там даць першы сустрэчны бой. Тут сказалася добрае веданне мясцовасці. Рыгор, пераканаўшыся ў правільнасці довадаў Ігната, з ім згадзіўся.

У тры гадзіны пяцьдзесят пяць хвілін у зямлянку ўвайшоў Ігнат у поўнай гатоўнасці да выступлення. Ён быў узброен аўтаматам, двума гранатамі і рэвальверам.

— Група гатова да бою, — далажыў Ігнат.

— А ўсё ясна?—запытаўся Рыгор.

— Ясна,—адказаў Ігнат.

— Тады можаш ісці. Чакай загаду аб выступленні.

Ігнат, здзіўлены, паціснуўшы плячыма, вышаў. Для яго незразумелым быў некалькі сухі, афіцыйны тон. Але для гэтага былі прычыны. Рыгор вагаўся, ці правільна ён робіць, што прымае бой супроць рэгулярнай часці немцаў. Пры дапамозе Сяргея ён дастаў рацыю, але звязца з цэнтрам яму ніяк не ўдавалася. І Сяргея не было, а як ён яму цяпер быў патрэбен! А падзяліцца з кім-небудзь аб сваім сумненні ён не мог і гэта вельмі на ім адбівалася. Рыгор змяніўся ў твары, быў сухім і з Марыйкай, яна, нават, пачала непакоіцца, ці кахае ён яе.

«Што рабіць?—думаў сам сабе Рыгор.—Я нясу адказнасць за людзей. А можа з пункту погляду агульных задач не трэба прымаць бою. Можа лепей адыйсці?»

— І чаму ты, Грыша, нейкі такі?

— Які?

— Ты сумуеш па Насці?

— Наста!—сказаў Рыгор.—Добрая дзяўчына!

— Я так і ведала, — заплакала Марыйка. — Ты мяне не кахаш...

— Дурніца маленькая...

Гадзіннік паказаў без двух хвілін чатыры. Рыгор, нервуючыся, ходзячы па зямлянцы, курьў цыгарку за цыгаркай. Пачуўся тупат чалавечых ног. Рыгор адчыніў дзверы.

— Вас клічуць да апарата, — далажыў радыст.

— Іду.

Рыгор вярнуўся ў зямлянку вясёлы, акрылены. З цэнтра сказалі, што ён дзейнічае правільна, прапанавалі яму напісаць дакладную запіску аб баявых справах атрада, з якою асабіста з'явіцца ў цэнтр. Ён аб сваёй радасці, што звязаўся з «вялікаю зямлёю», падзяліўся перш за ўсё з Марыйкай. Яго радасць перадалася ёй, усім партызанам. Людзі ад радасці цалаваліся, пачуўшы, што пра іх Масква клапаціцца, таварыш Сталін сочыць за дзейнасцю партызан.

— З намі Масква! З намі Сталін! — выкрыквалі партызаны.

— З намі ўсе савецкія людзі!

У чатыры гадзіны і пяць хвілін Ігнат з сваёй групай выступіў. Яго праводзіў Рыгор, даваў яму парады, як трымаць сябе камандзіру ў часе бою.

У белым кажуху і валёнках, у цёплых салдацкіх рукавіцах, ва ўсеўзброенні, Ігнат, з нейкай урачыстай узнятасцю, загаварыў:

— Група, па аднаму, за мною, ша-а-агам ма-а-арш!

Партызаны групы Ігната моўчкі пайшлі, заскрыпеў пад нагамі снег. Рыгор Гарашчэня па-бацькаўску іх праводзіў, думаючы, што можа шмат каго з іх больш не ўгледзіць жывымі. Апошнім ішоў цыбаты, як бусел, Панцялей Аўсянік з Марыйкай, якая была прызначана за санітарку. Рыгор пацалаваўся з Марыйкай, памахаў ёй рукою, пажадаўшы вярнуцца з перамогай. Цёпла апранутая, Марыйка ішла па снезе, куляючыся з боку на бок, як качка. Рыгор моўчкі стаяў, яго думкі парушыў Гальяш, які далажыў, што партызаны гатовы заняць абарону.

— Біцца насмерць!—загадаў Рыгор. — Мы павінны быць гаспадарамі дарог, а не немцы.

— Ёсць!—адказаў Гальяш.

Партызан Гальяш быў абвешан кулямётнымі лентамі. З правага боку быў наган, з левага тры гранаты, трафейная фінка. На чорнай барашкавай шапцы, наўскасяк, была чырвоная істужка. Сярэдніх год мужчына, з ружовымі на марозе шчокамі, з аб'іненымі чорнымі вусамі, Гальяш выглядаў па-маладзецку. «Партрэты з яго пісаць», — падумаў Рыгор. Але баючыся, паколькі ён чалавек гарачы і можа наламаць дроў, камандзір яго навучаў:

— У баі перамагае той, у каго больш вытрымкі, спакайнейшыя нервы, хто вышэй духам. Помні, беражы людзей, яны цябе ўберагуць.

— Ёсць, таварыш камандзір! — гаварыў Гальяш. — А толькі не падабаецца мне, што немцы ўсё-ж дазналіся, дзе мы знаходзімся. Мусіць сярод нас...

— У даўгу не застанемся... — перабіў Рыгор. — Будзем квіты... Але выступіць у чатыры ўсё-ж яны не здолелі. Распарадак парушылі. Перш Чыгір не даваў камандзіру палка спаць. А потым Міхасёвы арляняты на век яго ўлажылі спаць.

— Якія арляняты? — пытаўся Гальяш.

— Юныя мсціўцы. Хэўру сабе Міхась завёў, неспакойныя хлопцы. Пусцілі пагалоску, што па дарозе Крыніца—Беразнянкі ідуць вялікія сілы партызан. Маёр фон-Шульке вымушан быў паслаць адзін батальён ім насустрэч.

— Ха-ха-ха! — зарагатаў Гальяш. — І трэба дадумацца? А гэты вар'ят Гітлер думае нас перамагчы? Ніколі!

— І абарону мы будзем трымаць зусім не там, дзе я ўчора гаварыў, а...

Рыгор уручыў Гальяшу план абароны, растлумачыўшы яму, што гэта зроблена для таго, каб не даць мажлівасці варожай разведцы даведацца пра планы партызан.

— Хо-хо-хо! — задаволены, голасна рагатаў Гальяш,

папушыўшы ранішні лясны спакой. Далёка чутно было рэха гальяшовага здаровага смеху. Ён у першы раз так смяўся пасля пахавання жонкі Мэтры.

— Можна ісці?—запытаўся Гальяш.

— Пастой,—сказаў Рыгор.—Папярэдзь людзей, што хутка будуць самалёты, дык каб не бегалі, як зайцы.

— Гэтага не будзе! У мяне такія арлы!

— Не забывайся, што шмат хто з тваіх арлоў яшчэ не абстраляны. Дый за былымі паліцыянтамі глядзі. Бой пакажа, чаго яны варты. Ну, шчаслівай дарогі!

Гальяш з месца так ірвануў, што ажно снег паляцеў. Рыгор, усміхнуўшыся, падумаў: «Трапяткі чалавек, такога характару людзей трэба ўвесь час стрымліваць, іначай яны сабе наробяць шкоды, і другім».

Рыгор моўчкі стаяў, прыкідваў, ці ўсё зроблена, каб расквасіць немцам нос, раскалешмаціць іх у пух і прах. Ва ўсіх яго дзеяннях адчувалася сталасць, прадуманасць, развага. Ён вырас у сапраўднага ваяводу, добрага камандзіра і чулага таварыша. Рыгор быў чыста паголены, у цёплым лёгкім кажуху, у ботах. Па сваёй прыродзе Рыгор быў салдат, не прызнаваў валёнак, як рэпу рэзаў людзям у вочы праўду, за што на яго часта крыўдзіліся, не насіў каменя за пазухай. Прыкладу свайго камандзіра следавалі многія партызаны, хоць шмат хто з іх не разумеў яго душы. Следаванне гэта насіла чыста вонкавы характар, напрыклад, калі партызан хацеў пайсці на якую-небудзь аперацыю, дык ён, перш чым прасіцца ў камандзіра, чыста галіўся. А гэта была слабасць Рыгора, бо ён не пускаў не паголеных партызан на адказныя аперацыі. «Эт, чалавек неакуратны, — любіў паўтараць Рыгор, — не здольны дакладна выканаць заданне».

Да гэтага бою Рыгор асабліва рыхтаваўся. Усе партызаны пабылі ў лазні, змянілі бялізну, пагаліліся. Ён быў чалавек некалькі замкнуты. Цяжкае жыццё ў дзяцінстве, а потым нелады на службе, няшчасце з Настаю,—гэта было яго першае каханне, — наклала свой адбітак. На яго скронях з'явілася сівізна.

Пражыўшы добрых трыццаць пяць год, Рыгор не

меў ні кропелькі асабістага шчасця, яму ніколі не шанцавала і часамі некаторыя з яго нават насміхаліся. Ён гэта бачыў і ад гэтага ў яго на душы становілася яшчэ цяжэй. Калі пачалася вайна, як гэта ні было цяжка для Рыгора, але ён аднойчы злавіў сам сябе на думцы: «Ну, добра, цяпер пакажам, хто лепей і глыбей любіць Радзіму». Унутрана ўпэўнены, што ён, будучы камандзірам атрада, робіць карысную справу, каб зменшыць гора і пакуты сваіх людзей, каб вызваліць сваю краіну ад навалачы, Рыгор апраўдваў сваю «слабасць» перад маёрам Сымонам Дубраво, што папрасіўся, каб той, згодна іх умоўленасці, у яго не страляў, калі ён быў цяжка паранены. Ён успомніў свае словы: «Не трэба... а можа выжыву...»

Толькі ў апошні час Рыгор здолеў спалучыць грамадскае з асабістым. Ён па-сапраўднаму пакахаў Марыйку, хоць яму часам здавалася, што ён хутчэй да яе прывык, гэтак і Марыйка лічыла, але гэта было не так.

Як Рыгор і меркаваў, досвіткам з'явіліся нямецкія самалёты, якія скінулі на «лінію агню», дзе нікога не было, а таксама на лагеры, адкуль усе былі эвакуіраваны, дзсяткі тон чыгуну, а потым увесь гэты ўчастак палівалі зверху свінцовым дажджом. Зямля дрыжэла ад выбухаў, з карэннямі падкідала ўверх дрэвы, але ні адзін чалавек з атрада Рыгора Гарашчэні ад гэтай бамбёжкі не пастрадаў. І гэта было вышэйшым шчасцем для Рыгора, хоць гэтага ніхто і не заўважыў. Рыгор любіў людзей і за іх гатоў быў аддаць сваё жыццё. Наадварот, яго часам лічылі чорствым чалавекам, што ён пасылае людзей на смерць і вокам не міргне. Гэта яго крыўдзіла, але ён ні з кім пра гэта не гаварыў. Такой думкі некаторы час была і Марыйка, але чым больш яна яго пазнавала, то пераконвалася ў адваротным, у вялікай сардэчнасці, чалавечнасці і клопатах пра людзей. Ён ніколі не садзіўся абедаць, пакуль не быў упэўнены, што партызаны паелі. За гэта Марыйка на яго крыўдзілася, але ён адрабляўся жартамі.

Немцы, узброеныя самалётамі і танкамі, пачалі наступленне з трох бакоў. Сілы былі няроўныя. Але Ігнат

ужо ў ходзе бою, што было зусім не прадугледжана ў планах камандзіра атрада, схітрыў. Завязаўшы бой з адной з нямецкіх часцей, ён адступіў у бок другой і, калі тыя, свае сваіх не пазнаўшы, схпіліся за чубы, Ёгнат вывеў з бою сваю групу, страціўшы аднаго чалавека забітым. Рыгор, узрадаваўшыся ваеннай хітрасцю партызана, яго расчалаваў. Ярасна біліся немцы. Пяныя, яны лезлі напралом. Гарэлі танкі, білі гарматы, вылі міны, дзынкалі кулі. І нават, калі немцы схамянуліся, што таўкуць адны другіх, пушчаная ў ход ваенная машына не адразу спынілася. Нарэшце перастрэлка паміж немцамі сціхла.

Выкарыстаўшы замяшачельства ў радах праціўніка, група партызан Ёгната адкрыла па іх губіцельны агонь. Немцы, перастроіўшы рады, павялі наступленне на партызан. Група Ёгната адступала, вабячы немцаў у пастку. Ведаючы характар Гальяша, Рыгор сам быў каля яго.

Група Ёгната адступала, нясучы страты. Сядзеўшыя ў абароне, ва ўмацаваных і добра замаскіраваных пазіцыях, бурчэлі партызаны, але баючыся гневу свайго камандзіра, якога яны любілі, не пачыналі стрэльбу.

— Не магу, — не вытрымаў Гальяш, звяртаючыся да Рыгора. — Няўжо ты не бачыш, як гінуць людзі?

— Бачу.

— Дык чаго-ж ты не страляеш?

— Трэба старацца, каб меней загінула.

— А гэта яшчэ невядома?

— Пакуль не страляць.

— А па-мойму можна.

— Нельга, — цвёрда адрэзаў Рыгор.

— Не разумею цябе, — другім тонам гаварыў Гальяш, — здаецца разважлівы чалавек.

— Ды не гудзі ты над вухам, як камар.

Партызаны групы Ёгната адступалі, аслабіўшы агонь, не паспяваючы падбіраць параненых, пакідаючы на снезе шэрыя кропкі, чырвоныя плямы. Марыйка цягнула на палатцы Міхася, той стагнаў, махаў рукамі. Немцы, падняўшыся ва ўвесь рост, кінуліся ў атаку. Парты-

заны ніяк не маглі ад іх адарвацца. Здавалася, што для ўсіх партызан пагібель немінучая. Гальяш аж за-калаціўся.

— Ну, усё прапала... самнуць... вось дзе нам канцы... і ўсё праз дурноту...

— Замаўчы!—злосна сказаў Рыгор.

Падпусціўшы немцаў метраў на дзвесце, Рыгор скамандаваў:

— Агонь!

Сталі біць партызанскія гарматы, застрачылі кулямёты, аўтаматы. Для немцаў гэта было зусім нечаканым. Жніво было на славу. Пачарнеў снег, перамяшаўся з зямлёю. Пахла порахам. Немцы, не вытрымаўшы такога агню, пакідалі зброю і параненых, у беспарадку адступілі, пакінуўшы на полі бою больш за шэсцьсот забітых.

Рыгор вышаў з умацаванняў, каля вуха празвінела пчалаю куля. «Што за чорт, не можа быць, каб шалёная»,—падумаў Рыгор. Другая куля дала рыкацэт і, жалобна праспяваўшы, паляцела ў дрымотны лес. Рыгор падаўся за дрэвы, стаў прыглядацца. На дубе сядзеў чалавек, трымаючы ў руках вінтоўку з аптычным прыборам. Рыгор, узяўшы ў партызана трохлінейку, прыцэліўся і гахнуў. Промах. Ён у другі раз смальнуў—паляцела галлё з дуба на снег. Стаўшы на калена, Рыгор у трэці раз пальнуў. Адчуўшы небяспеку, чалавек, які сядзеў на дрэве, як сноп зваліўся ў гурбу снегу.

Рыгор заспакоіўся, упэўнены, што збіў снайпера. Ён аддаў партызану вінтоўку. У гэты час чалавек падняўся, пабег паміж дрэвамі і знік у зарасніку. Колькі яго потым не шукалі, так і не знайшлі, як у ваду кануў. Камандзір доўга охкаў і ахкаў, шкадуючы, што яго не зваліў.

— О, чорт!—прагаварыў Рыгор.—І трэба-ж так прамахнуцца!

Скончыўся бой, што цягнуўся каля васьмі гадзін, які таксама дорага абышоўся і атраду. Рыгор Гарашчэня, выстраіўшы партызан, рабіў пераклічку:

- Ахрамовіч!
- Забіты.
- Грыгаровіч!
- Ёсць.
- Макарэвіч!
- Паранены.
- Беразоўскі!
- Забіты.
- Аўсянік!
- Забіты.

Страты партызан: забітых — чатырнаццаць чалавек, параненых—дваццаць сем. Суровы стаяў Рыгор Гарашчэня каля забітых, ён не зводзіў вачэй з юнага партызана, выдатнага разведчыка Міхася Беразоўскага, які выпрастаўшыся, ляжаў з адкрытымі вачыма, гледзячы ў марознае неба. Поруч з ім ляжаў Панцялей Аўсянік з паднятым кулаком, нібы пагражаючы немцу. Другую руку Панцялей Аўсянік прыціснуў да грудзей. Рыгор дастаў у яго з кішэні чорную запісную кніжачку і палажыў сабе, каб перадаць яе родным. Сэрца ў яго разрывалася на часткі.

— Родныя браты!—звяртаючыся да партызан, якія стаялі ля трупаў забітых, гаварыў, хвалюючыся, Рыгор Гарашчэня.—Сябры мае! Каб людзьмі звацца, каб жыла наша радзіма, красаваў наш народ, за гэта гінуць лепшыя нашы людзі, якім-бы толькі жыць і жыць. Ды і мы з вамі гатовы памерці, абы перамагчы. Шмат хто з нас можа не дажыве да той часіны, калі наша краіна прагоніць навалач, якая забрудзіла нашу зямлю. Але тыя, якія застануцца жыць, высока ўзнімуць імёны змагароў, што аддалі сваю кроў кроплю за кропляй за сваю бацькаўшчыну, за свой народ, за сваю сям'ю.

Апошнім у магілу апусцілі Міхася Беразоўскага, у якога на верхняй губе ледзь-ледзь прабіваўся пух. Не вытрымала сэрца старога салдата, у Рыгора пасыпаліся слёзы з вачэй, як град, слёзы, якія наляту ледзянелі.

— Бывайце, любя!—гаварыў усхвалявана Рыгор.— Спіце спакойна. Вы загінулі, як салдаты, чэсна склалі

галовы, не заплямілі авеянага ў баях сцягу, пад якім наш народ пераможа. Над вашай магілай мы клянёмся адпомсціць за вашу смерць!

— Клянёмся! — адказалі гуртам партызаны, падняўшы ў руках зброю.

Пахаваўшы забітых, партызаны, абветраныя, прапахшыя парахавым дымам, узбуджаныя пасля васьмігадзіннага бою, ішлі ў лагер пераможцамі. Не глядзячы на стомленасць, страту стваіх таварышоў, яны высока трымалі галовы, упэўненыя, што вораг будзе разбіты, перамога будзе наша. Іх сустракалі бацькі і дзеці, сёстры і маткі з смуткам і радасцю. Мароз браўся не на жарт, свяцілі зоры, патрэскала ў лесе. Міроніха павяла партызан карміць гарачаю капустаю. То там, то сям былі чутны ціхія ўсхліпы, гэта блізкія і родныя аплаквалі воінаў, якія склалі галовы. Падсілкаваўшыся, закурыўшы, стомленыя партызаны разыходзіліся па зямлянках.

17

Марыйка ўжо даўно спала, а Рыгор усё перагортваў невялічкую чорнага колеру ў пераплёце запісную кніжачку. Адзін рог быў заломлены, відаць, што Панцялей Аўсянік заўсёды яе насіў у кішэні. Дзённік вёўся з першага дня вайны. Лісткі былі спісаны дробным простым почыркам.

22 чэрвеня

«...Вайна застала ў роднай вёсцы. Адпачываў пасля сканчэння інстытута. Старыя плачуць, яны помняць германца па 1918 годзе, просяць бога, каб немец дайшоў да Падгайнаўкі. Трывожна, неспакойна ў мяне на душы. Хацеў з хлопцамі напіцца, але, ліха на яе, гарэлка не бярэ. Выпілі па поўлітра на брата і ўсе цвярозыя.

Правялі ў войска камандзіраў запаса. Зося Бандарчык, выпраўляючы мужа,—яны жылі на дачы ў Падгай-

наўцы,—галасіла, як па нябожчыку, а ўвечары круцілася каля хлопцаў. Прыгнулася, ліха на яе, трэцца, як рыба ў нераце. Праводзіў дадому, пацалаваліся. Агонь, а не жанчына! «Без мужа,—кажа,—не магу і аднаго дня пражыць». Свякроў, угледзеўшы нас у сенцах, абодвух вылаяла. А калі прышоў дадому, маці насварылася. Бацька-ж сказаў: «Калі звязашся з ёю, то не прыходзь дадому». Доўга не спаў, увесь час перад вачыма стаяла Зося, а перад раніцай яе сасніў, нібы з ёю пабіўся. І спляцецца-ж чорт ведае што!

25 чэрвеня

Разгараецца, не на жарты, суровая, жорсткая, якой яшчэ свет не бачыў, вайна. З Мінска ідуць людзі, кажуць, што Мінска не стала, ён увесь у агні, руінах, разбітыя цэнтральныя вуліцы. Па дарогах ідуць жанчыны з клункамі, дзеці, падбіўшыся, плачуць. На маіх вачах наляцеў нямецкі самалёт і расстраляў некалькіх жанчын і дзяцей. Я ляжаў у жыце, кругом дзынкалі кулі, разрываліся, страшна было. Пахавалі забітых пры дарозе. Ніхто іх не ведае і дакументаў на руках ніякіх.

Увечары сустрэўся з Зосяй, сама на шыю чапляецца. Чорт яго ведае, што рабіць. У рэшце-рэшт—я чалавек. Нейкая халера, не жанчына. Бацькі крывяцца. І ў мяне ваганні: розум кажа адно, а пачуцці другое; што перамога, не ведаю.

29 чэрвеня

Сышоўся з Зосяй, дух выматвае. Бацькі заўважылі, што страшна пахудзеў, але маўчаць, не падабаецца ім мая дружба з гэтай жанчынай. Дый мяне нешта пачынае вярнуць ад яе, з гнільцоў кабета, з надрываю, самка.

Вайна дае аб сабе знаць. Па дарогах ляжашь забітыя, іх ніхто не падбірае. Сёння немец з самалёта абстраляў статак кароў, забіў пастушка. Мне незразумела гэта вайна, яшчэ ніколі такой не было. Людзі напалоханы, кажуць, што немцы высаджылі дэсант. Я сам чуў страляніну, але хто страляў, не ведаю. Няўжо нашы адступаюць? Упарта носяцца чуткі, што немцы ўжо ў Мінску, але гэта мусіць хлусня. Не хочацца верыць.

Быў у Райваенкамаце, прасіўся, каб узялі ў войска. Адмовілі, кажуць, што мой год яшчэ не бяруць. Заўшоў у местачковы рэстаран (звычайная харчэўня). Што там робіцца?! Сядзяць людзі, запыленыя, стомленыя, поўныя тугі і смутку, чакаюць, каб з'есці талерку гарачай капусты ці якога супу. Некаторыя з іх па некалькі дзён не елі гарачай стравы.

А па дарогах людзі ідуць, ідуць і ідуць. Прагналі вялікі статак, у кароў распірае вымя; даў—хто хацеў, пайлі параненых байцоў, сцэджавалі малако на зямлю. Адно страхоце. Колькі глуму, колькі прападае дарма чалавечай працы. Цяжка на сэрцы, няўжо прыдзеца і мне ісці? Шкада старых пакідаць. Я пайшоў—бы ўжо, але бацькі не пускаюць.

3 ліпеня

У вёску Падгайнаўка прышлі немцы. Гэта звалілася, як снег на галаву. Грабяць, што пад рукі трапіць. У настаўніцы Марыі Паўлаўны Заслаўскай згвалцілі дачку Ірынку, ёй яшчэ не было поўных шаснаццаці год, прычым усё гэта рабілася на вачах у маці. Зганьбаваў дзяўчынку обер-лейтэнант Ганс Мюлер. Дзе сумленне ў гэтых людзей? І ў іх-жа ёсць дзеці. Зверы, а не людзі. Пасля Ірынку расстралялі. За што? Маці з гора павесілася. Такіх дзікіх зверстваў яшчэ не ведала гісторыя. Мяне агарнула такая злосць, што здаецца перагрыз-бы горла немцу.

Усе людзі хаваюць сваё дабро і мы з бацькам панеслі жыта на пляц, але потым бацька перадумаў, схавалі на могілках і крыж паставілі. Мне-б ніколі не прышла ў галаву такая думка.

Разышоўся з Зосяй, яна сказала, што незадаволеная мною. Ёй роты салдат мала! Асабліва Зося горнецца да нямецкага повара, здаровы такі вярзіла, падобны на гарылу. Агідна! Сорам перад бацькамі, што меў з ёю справу. І чорт-жа нейкі падсунуў мяне да яе.

17 ліпеня

Немцы абдзёрлі мужыка, як ліпку. Сяляне лаюцца, седзячы ў хаце, праклінаюць «новыя парадкі». Мужык пачынае злавацца, выпявае нянавісць да немцаў.

Памерла свякроў Зосі. Нявестка лемантавала на ўсю вёску, але ніхто яе слязам не верыць. У гэты-ж дзень старую пахавалі. Сяляне бурчаць, так, кажуць, рабіць нельга. Зосю іначай у вёсцы не завуць, як «к...». Яна да таго прывыкла, што адгукваецца на гэта слова. Брыда!

1 жніўня

Па ўсім беразнянскім раёне прайшлі пажары. Сяляне на корні спалілі жыта. Пра гэта цяпер многа гаворкі. Людзі, якія і мелі якую крыўду на савецкую ўладу, забыліся. «Бацька,—кажуць,—пакарае і памілуе». Усе чакаюць звароту Чырвонай Арміі. Але калі гэта будзе? Немцы гавораць, што Чырвоная Армія разбіта. Учора бачыў шмат палонных. Як жорстка і бесчалавечна немцы з імі абыходзяцца! Уся дарога, дзе іх гналі, заслана трупамі: гэта немцы прыстрэльвалі тых, якія не маглі ісці. Што мне рабіць? Дзе знайсці паратунак для душы? Я так жыць не магу! І чаму я тады не пайшоў на ўсход, як людзі ішлі! І Зося, і немцы мне—пакаранне.

29 жніўня

Вось ужо больш трох тыдняў, як я нічога не запісаў. Немцы наладжваюць у вёсцы свае «парадкі». Селянін супраціўляецца. Ніколі не ведаў, і калі-б мне хто расказаў, дык не паверыў-бы, што ў беларускай вёсцы так глыбока ўвайшоў соцыялізм у быт. Селянін за калгас! Народ упэўнены, што Саветы прыдуць. Гэта радуе! А немцы ад злосці аж шалеюць. Чуў, што ў Падцацкіх, у настаўніцы, лечыцца камісар, ён быў цяжка паранены. Людзі надзвычай добра пра яго гавораць. Як-бы з ім звязца! Задыхаюся ад «новых парадкаў», не хапае паветра. У народзе адточваецца ярасць, нянавіць да немца, які парушыў яго мірнае жыццё. Селянін стаў маўклівым, знікла ўсмешка, выпявае грозны народны гнеў.

А пракляты нямчур! На колькі год ён адкінуў чалавечтва назад... патрэбна будзе не менш дзесяці год, каб прыйсці ў норму. Хоць наперад цяжка сказаць.

5 верасня

Увесь раён абляцела вестка пра тое, што павешана падцацкаўская настаўніца Наста Свірчэўская. Гэта ўскалыхнула ўсіх. Людзі як ад сну прачнуліся (усе ведалі, што яна хавала камісара і за гэта паплацілася жыццём), з'явілася жаданне помсціць. Ходзяць чуткі, што і камісара злавілі. Шкада, калі так. Усе ўскладалі на яго надзею, што ён калі паправіцца, дык навядзе парадак, які па душы мужыку. І ў мяне з'явіўся нейкі прыліў сіл. Па сабе адчуваю, што калі мне дзе-небудзь трапіць зручны момант, дык я заб'ю немца (хоць я на сваім вяку курыцы не зарэзаў) і гэта будзе помста за Насту Свірчэўскую, хоць я яе ніколі ў вочы не бачыў. І я гэта зраблю. У першым зручным выпадку абавязкова заб'ю немца! Але чым забіць? Хоць у сраёй хаце «і сякера зброя». Бацька кажа, што забіць немца не грэх, а святая справа. Пра гэта ўсе людзі кажуць, а голас народа—голос праўды.

Адчуваю, што Зося мне як-бы ў душу наплязала. Брудная яна жанчына! Яна ў мяне вісіць на шыі, як камень. Мне сорамна перад бацькамі, перад таварышамі, перад людзьмі. Мне здаецца, што кожнае дзіця тыцкае ў мяне пальцам.

6 верасня

Яшчэ раніцою даведаўся, што немцы забілі лесніка. Расказвалі, нібы Мірон сам забіўся, але гэтаму ніхто не верыць.

Пасля снядання нас пад узмоцненым канвоём павялі на рум. Чым не прыгон! Да абеду працавалі, абы дзень прайшоў. Пасля абеду крыху разварушыліся. Пад вечар прышоў на рум Ігнат. І тут адбылося нешта незвычайнае. Я забіў калом немца, лягчэй стала на душы. Ігнат сказаў, што мяне прымуць у партызанскі атрад. Калі я сказаў бацькам пра свае меркаванні, каб пайсці ў атрад, яны цалкам адобрылі і нават падабрэлі, сталі зусім другімі, адпусціліся. Здаецца справа пойдзе на лад! Станаўлюся на грунт. Знойдзены пункт апоры. Я жыву!

15 верасня

Ужо два тыдні, як я ў атрадзе, але задавальнення не знаходжу. Мяне цураюцца, нібы я непатрэбны, лішні чалавек. Празвалі мяне «вучоным». Першыя дні крыўдзіла, цяпер астукаўся, няхай хоць гаршком завуць абы ў печ не ставілі. Мяне не разумеюць. Я магу больш і лепш зрабіць, чым другія. Хацеў ісці да камандзіра, каб з ім пагаварыць, але на маё шчасце ён сам мяне выклікаў. Я ад яго вышаў акрылены. Іду для выканання спецадання.

17 верасня

Сёння ў мяне выдатны дзень. Мною ўзарваны мост праз рэчку Беразнянку, гэтым спынена праца чыгункі самае малое на два-тры тыдні, перабіта ахова немцаў у колькасці трыццаці немцаў і трынаццаці іх падлізнікаў — паліцыянтаў, а астатніх пяцьдзесят сем паліцыянтаў прывёў у штаб атрада. Даведаўся, што ў Беразнянках новы бургомістр, Віктар Пясецкі (праз яго павешана Наста Свірчэўская). Ну і хітры-ж, кажуць, гэты бургомістр. Увечары доўга гаварыў з камандзірам атрада. От гэта чалавек! А як ён любіць людзей! І ён не такі чорствы, як пра яго гаварылі. Калі пазнаёмлюся бліжэй з ім, папрашуся на другое заданне,—забіць Віктара Пясецкага. Я раскажаў Рыгору Гарашчэні пра сваё жыццё, як на споведзі папу, і мне стала лягчэй на сэрцы. Адчуваю, што я нібы на свет нарадзіўся. Цяпер рыхтуемца да складанай аперацыі. Буду біцца, як леў. Немца можна толькі сілай зброі пераканаць, што не бачыць яму Расіі, як сваіх вушэй. І мы гэта зробім! Калі не я, дык мае сябры дойдучь да Берліна.

Цяпер, каб даць зброю, дык беларусы на тры чвэрткі ўсталі-б у строй. Вялікая нянавіць у народзе!

Таварыш! Можа са мною што здарыцца,—усё на свеце бывае,—дык ты, ідучы на Германію, успомні просьбу беларускага партызана,—не вер кракадзілавым слёзам фашыстаў, выразай да аднаго гітлераўцаў, каб яны больш ніколі не ўваскрэслі».

На гэтым дзённік Панцялея Аўсяніка абарваўся, на

гэтым скончылася жыццё чалавека. Рыгор, перагарнуўшы яшчэ некалькі папярэдніх старонак, паклаў памятую чорную запісную кніжачку партызана сабе ў кішэню, лёг, але яшчэ доўга не мог заснуць. І толькі пад раніцу, калі Марыйка ўжо варочалася, ён, накрывшыся з галавою шэрым шынялём, моцна заснуў.

Немцы вылілі ўсю сваю злосць за няўдачу на мірным насельніцтве, амаль цалкам спаліўшы ўсе вёскі, дзе паблізу аперываваў атрад. Але і партызаны давалі жару немцам. Яны сем разоў бралі Беразнянкі, сем разоў забіралі зброю ў салдат і афіцэраў і ўсё ніяк не маглі ўзброіць людзей, якія ішлі да іх у лясы.

Жорстка немцы каралі людзей, якія не падпарадкаваліся «новым парадкам», не выдавалі партызан. Так аднойчы, прыехаўшы ў Падгайнаўку, карацелі разам з бургомістрам Віктарам Пясецкім узялі чатырох самых старых мужчын, дапытваючыся ў іх пра партызан, але яны маўчалі. Ва ўсіх быў адзін адказ:

— Не ведаем!..

Старыя кожны патроху ведалі дзе партызаны, але не гаварылі. Тады немцы іх жывымі закапалі ў магілу, але яны, паміраючы, у страшных пакутах, нічога не казалі. Бургомістр Віктар Пясецкі, прычэпіўся да бабкі Грыпіны, дзе яе ўнук Чыгёр, які ўцёк з палону. Ён старой выбіў апошнія два зубы і, такі не дабіўшыся нічога, застрэліў. У Беразнянскім раёне ўсе, ад старога і да малаго, пайшлі ў лясы. Беразнянцы сталі гарашчэняўцамі.

Шмат клопату прыносіў партызанам Віктар Пясецкі, які, як цень, хадзіў па пятах, а сам, як уюн, з рук высклізваў. За Віктарам Пясецкім па заданню Рыгора Гарашчэні даўно ганяліся, але ніяк не маглі яго злавіць.

— Гэтага павука не ўбярэш, — гаварыў Гальяш. — Ён з вады сухім выйдзе.

— Выходзіць, што ён разумнейшы за нас,—пярэчыў Рыгор. — Не можа гэтага быць! Ён хітры, але дурны, як варона. Рана ці позна ўсёроўна яго куля не міне.

— Вядуць!

— Каго?

— Бургомістра.

— А-а-а, лёгкі на ўспаміне, — абрадаваўся Рыгор Гарашчэня. — Давай яго сюды! Даўно галубчыка чакаем! Што-о! Дык гэта-ж былы бургомістр...

— Былы, былы, — напалохана гаварыў бургомістр. — Яны мяне прагналі, відаць не спадабаўся... Знайшлі нейкага лайдака...

— З печы ад бабы ўзялі, — далажыў Ігнат. — Усе рукі скусаў, пішчаў, як свіння ў плоце...

— Куды яму да баб, лядашны чалавек, — усміхнуўшыся, сказаў Рыгор. — Добрая баба і блізка яго да сябе не падпусціць. Ён бацьку і маці прадасць, не тое што жонку. У яго сумлення кот наплакаў. Прадажны сабака!

Партызаны так зарагаталі, што аж зямлянка затрэслася, пасыпаўся пясок.

— Шка-а-да, а я думаў, што Віктара Пясецкага злавілі, — уголас разважаў Рыгор Гарашчэня. — Што-ж нам з табою рабіць? Нямала і ты нам шкоды прынёс...

— Рыгор Мітрафанавіч! — прасіўся бургомістр. — Па несвядомасці... Цяпер толькі я асазнаў...

— Па вачах сірата, — заўважыў Ігнат, — а па мэце — разбойнік.

— Дайце мне любое заданне... я...

— Лістам сцелецца, — гаварыў Ігнат, — а ўкусіць цэліцца.

— Што вы са мной хочаце рабіць?

— Для драпежнай псіны — кол з асіны, — злосна сказаў Ігнат.

— Прашу вас, дайце заданне...

— Што-о? — гнеўна гаварыў Рыгор. — Якое табе заданне? Колькі ты нашых людзей перавёў... Ды што там, выходзь!..

Усе хлынулі з зямлянкі, заглядаючы ў вочы Рыгору,

яны яго ніколі такім не бачылі. Бургомістр кінуўся цалаваць Рыгорувы боты, але ён адштурхнуў яго нагою.

— Ты не варт гэтага, гадзіна, — сказаў Рыгор, скамандаваўшы. — Станавіся, сабака!

— Заданне...

— Колькі табе разоў прапанавалі...

І, недасказаўшы, Рыгор Гарашчэня, выпусціўшы абойму, спакойна сказаў:

— Закапайце гэту падлу, каб не смярдзела!

Памыўшы рукі, Рыгор сеў абедаць. Ён збіраўся ляцець у цэнтр, каб далажыць аб дзейнасці атрада, атрымаць далейшыя ўказанні. Ён спакойна аддаваў распараджэнні сваім намеснікам, Гальяшу і Ігнату, прасіў іх, каб яны даглядалі за Марыйкай, якая апошнія дні страшэнна нервалалася.

Калі Чыгір далажыў, што машына гатова, каб ляцець, Рыгор захваляваўся (не было Марыйкі), яму неяк сумна стала. Рыгору не хацелася, хоць бы на кароткі час разлучацца з Марыйкай (і чаму яна не ідзе!), з сваімі баявымі сябрамі, са змучанай зямлёю, з роднымі палямі і лясамі, дзе праведзена было столькі трывожных дзён, перажыванняў, сумненняў, удач і паражэнняў, дзёрзкіх аперацый, якія прынеслі немцу столькі страт. Нарэшце з'явілася Марыйка з клункамі ў руках (прадукты на дарогу), яна была засмучонай, відаць, што недзе паціханьку плакала. Угледзеўшы Рыгора, які, разгадаўшы яе душу, усміхаўся, Марыйка, не вытрымаўшы, ухмыльнулася, але слёз не ў сілах была стрымаць, яны сыпаліся, як гарох. Рыгор, абняўшы яе, моцна пацалаваў. Развітаўшыся, Рыгор пайшоў на аэрадром і, як лясны салдат, мімаволі паглядзеў у бок бору, які, спяваючы, праводзіў яго ў вялікую дарогу.

Ігнат Шпакоўскі і партызан Піліп Пацяруха звярталіся з аперацыі. Мароз быў такі, што птушкі на-ляту замярзлі. На вачах у партызан, пералятаўшы цераз

дарогу, верабей каменем упаў. Калядныя маразы даюць аб сабе знаць.

Праходзячы каля роднай вёскі, Піліп Пацяруха прапанаваў намесніку камандзіра атрада, Ігнату Шпакоўскаму, зайсці ў Тарасаўку, каб крыху абагрэцца. Ігнат ахвотна згадзіўся. Партызаны збочылі ад шашы. Змейкай вілася дарожка ў Тарасаўку.

— Два крокі напрост да вёскі, — заўважыў Ігнат, — а ніяк не дойдзеш...

— Гэта-ж мой сват, п'яны, яе праклаў... Так і засталяся... Ніхто пасля не захацеў першым па цаліне праехаць і зрабіць новую дарогу...

Тарасаўка вёска своеасаблівая. У першы час, калі толькі прышлі немцы і пачалі дзяліць зямлю, зажадалася і тарасаўцам мець сваю дзялянку зямлі. Прышоў каморнік, парэзаў зямлю на палеткі, на шнуры (месяц яго кармілі яешняй). Але як прышлося скрапіць акт, дык ніхто не хацеў першым падпісвацца. Тады тарасаўцы прыдумалі такую штуку: каморнік зрабіў круг, па ім усе і падпісаліся, каб не было відно, хто першы. Пасля, як немцы прыціснулі і тарасаўцы адчулі смак нямецкай улады, то яны ўжо і самі не былі рады, што раскідалі калгас.

Ужо ўвайшоўшы ў Тарасаўку, партызаны даведаліся, што ў вёсцы ёсць немцы, праўда мала, але куды ты дзенешся. Калі часам ускочыў, як Піліп ў каноплі, то маўчы ўжо. Добра што вартавыя іх не заўважылі. Яны зайшлі ў хату пагрэцца. Партызаны размясціліся ў крайніх хатах. Вестка, што прышлі партызаны, хутка стала вядомай амаль усім сялянам.

Піліп Пацяруха быў высокага росту, дзябёлы, кулакі тья па пуду. Да вайны ён быў калгасным кавалём. Аднойчы, будучы выпіўшым, (каб напайць яго літра было мала), ён пайшоў аб заклад, што абагне халодную шыну кругом кола. І абагнуў! На кулачкі біцца з ім ніхто не адважваўся.

У хаце Тадоры Барысевіч, што была недалёка ад краю другога канца вёскі, гаспадарыў нямецкі афіцэр,

у чыне обер-лейтэнанта, Вілі Шульц. Ледзь выгаварваючы словы, ён запытаўся ў сялянкі:

— Што вы такая кіслая, як тры дні не елі?.. Весяліцца трэба. Хайль!

Напалоханая Тадора Барысевіч, адыходзячы да печы, сама сабе падумала:

«Мусіць шклянога бога бачыў. Але, ледзь на нагах трымаецца. Чаго яго прынесла нячыстая? Нарабілі хайлю, злыдні, на ўвесь свет».

— Па старому сёння Каляды,—разважаў Вілі Шульц, хістаючыся, ходзячы па хаце, робячы выгляд, што ён ведае тутэйшыя звычаі. — Раней у Беларутэніі ў гэты дзень розныя штучкі вычваралі: хадзілі са звяздою, скакалі, елі куця.

— Ага, — абыякава сказала Тадора Барысевіч.—Калісьці і казу вадзілі. Адным словам добра людзі жылі.

— Цікава! — загарэўся Вілі Шульц. — Прывесці мне сюды казу! Раскажу сваёй Гертрудзе... дзікунства!

— Добра, — выходзячы з хаты, прагаварыла Тадора Барысевіч. — Папрашу хлопцаў, каб прышлі з «казою». Справім, на пацеху тваёй Гертрудзе, ігрышча.

— Гм... Чо-о-орт! — разважаў у голас Вілі Шульц, правёўшы вачыма Тадору Барысевіч. — Страшна есці хочацца. А тут не пачастуюць. Замест хлеба яны хутчэй дадуць камень. Што-б арганізаваць? Быць не можа, каб у гэтай старой чартоўкі не знайшоўся кавалак сала, ці кілбасы...

На двор Тадоры Барысевіч уваходзілі хлопцы і дзяўчаты з «казою». Яны зацягнулі калядную песню: «О-го-го, ка-а-за...»

— Што-о? — здзівіўся Вілі Шульц, заглядаючы ў акно. — Жывая каза? Такой вялікі? Карофа! Шнапс у мяне ёсць. Хайль!

Хлопцы і дзяўчаты з «казою» ўвайшлі ў хату. У Вілі Шульц гарэлі вочы.

— Козачка, а я цябе з'ем! — падыходзячы да «казы», вымаючы фінку, гаварыў Вілі Шульц. — Чаго глядзель, дзікар?..

— Мэ-э, — адступала назад «каза».

— Што вы, пан афіцэр, — прасіла Тадора Барысевіч. — Апошняя каза ў вёсцы. Пры дарозе жывем, кожны бярэ. Пакіньце на развод!

— О, не-е! — кінуўся да «казы» Вілі Шульц. — Зараз я яе распатрашу. Хайль!

— Як сказаць! — паднялася «каза» на ногі. Гэта быў пераадзеты Піліп Пацяруха. — Рана птушачка запела, як-бы кошачка не з'ела.

Партызан Піліп Пацяруха схапіў обер-лейтэнанта, падняў вышэй галавы і кінуў. Вілі Шульц распластаўся на падлозе, жалобна спусціўшы дух.

— Што з ім? — запыталася Тадора Барысевіч.

— А гэта я яго так абняў, што ён абамлеў, — усміхаючыся, гаварыў Піліп Пацяруха. — Адным хайлем менш будзе.

— Ото-ж добра, — задаволеная сказала Тадора Барысевіч. — Трэба адвучыць іх, гэтых злыдняў, хадзіць па нашых хатах.

Партызаны на чале з Ігнатам Шпакоўскім у гэты час трушчылі немцаў, якія, баючыся холоду, пазалязалі на печы. Чутна была страляніна, енчылі фрыцы.

— Вон, прусакі, з рускай печы! — пасміхаўся Ігнат Шпакоўскі. — Выкідай іх, хлопцы, на мароз!

20

Пачарнеў снег, калі Сяргей збіраўся ў дарогу. Прайшла першая ваенная страшная зіма. Ужо на Случчыне пачалася вясна, цвыркалі птушкі, цурчэла вада, змываючы з параненых грудзей зямлі людскую кроў.

Сяргей праходзіў каля Крывічанскіх могілак. Тут адважна і мужна біліся семнаццаць комсамольцаў-партызан, яны ў няроўнай барацьбе загінулі смерцю герояў. Комсамольцы-партызаны ўлажылі больш за сто немцаў. Сяргей, зняўшы шапку над магілай партызан, падумаў: «Спіце спакойна, таварышы! За вашу смерць — адпомсцім! Прыдзе час і над вашай магілай будзе ўзвышацца помнік вечнай славы».

Страшна стала хадзіць па беларускіх дарогах. Куды ні глянь, усюды свежыя магілы, — пасля зімы пазавальваліся — ніхто іх не папраўляў і не прыбіраў. З адной прыдарожнай магілы тырчэла дзіцячая ручка, а на ёй вісеў тэлефонны провад. Поруч была вялікая варонка ад бомбы. Трапляліся магілы з белымі крыжамі, а на версе каскі.

Не пазнаць Беларусь, яшчэ год назад квітнеючую краіну з цудоўнымі дарогамі, з прыгожымі вёскамі і гарадамі, кругом якіх раслі сады. Вось Сяргей праходзіць, дзе некалі, год назад, была вёска Раманавічы. Яна ўся ў руінах, ні адной жывой душы не відаць, — пустыня. Яе немцы спалілі толькі таму, што поруч з вёскай быў лес, а з лесу маглі сюды прыходзіць партызаны. Папрыляталі шпакі, але, не знаходзячы прытулку, пакідалі вёску. Калі Сяргей быў ужо пасярэдзіне Раманавіч, угледзеў аблезлага дзікага ката, які замяўкаў і кінуўся ўцякаць.

За дзесятак як адзін нямецкі шофер на чорным грузавіку давёз Сяргея да Мінска. Ён не пазнаў свайго горада, дзе правёў дзіцячыя годы, юнацтва, вучыўся ва ўніверсітэце. Па вуліцах хадзілі абарваныя дзеці з голымі жыватамі, прасілі хлеба. Галодныя людзі жаласліва заглядалі ў вочы.

На скверы супроць Дому Чырвонай Арміі, дзе некалі было так прыгожа, цяпер стаяла шыбеніца, а на ёй вісела дзесяць чалавек мінскіх патрыётаў. Гарадскі сад высечан на дровы. Уся Совецкая вуліца была ў руінах, парасла трава, пахла гарэлым. «Горад мёртвых», — падумаў Сяргей. Каля аднаго дому Сяргей застанавіўся. Уся сцяна была спісана крэйдаю. Ён чытаў: «Шукаю маму і тату, Ліда Пальчэўская». «Шукаю дзяцей, Віцю і Толю, Вера Данілевіч», «Падабраў хлопчыка, Сымонку, запытацца ў Грыневіча, Кашары 10». На рагах вуліцы стаялі паліцэйскія.

Калі Сяргей зрабіў сваю справу, яго таварышы правялі за горад, бо яму і адной хвіліны там нельга было затрымлівацца. За ім сачыла гестапа.

Сяргей прыехаў у Дрыгвічанскі партызанскі атрад,

яму хацелася даведацца, як ён дзейнічае. Сяргей пабойваўся, ці справіцца барадаты Дрыгвічанскі дзядзька, а цяпер бацька Тарас, з камандаваннем атрада.

— А-а-а, бацька Тарас! Ну як у цябе справы?

— Нічога.

— Ну і ахова ў цябе!

— А што?

— Прайшоў, і ні адзін чалавек не спыніў. Хоць-бы жывая душа спыталася, куды ты ідзеш і чаго?

— А вы, таварыш Сяргей, паспрабуйце назад выйсці.

— І выйду!

— Паглядзім!

Сяргей такі паспрабаваў выйсці з лагера, але не прайшоў і пяцідзесяці крокаў, як яго затрымалі і, пад вартай, прывялі ў штаб. Бацька Тарас, задаволены, рагатаў. А потым, звярнуўшыся да Чыжа, працягваў гаварыць:

— Зразумела? — Дастаць «языка».

— Ёсць, дастаць «языка»! — паўтарыў загад камандзіра Чыж і, павярнуўшыся, вышаў са штаба, нахаду сказаўшы. — Будзе баланс... Мы гэту справу ўтрасём!

Па дарозе Чыж абмяркоўваў, складаў планы, як дастаць гэтага «языка». Штука складаная. Але ён добра ведаў свайго камандзіра, бацьку Тараса: той не пашле без дай прычыны абы куды чалавека, а калі пашле, то і запытае выканання.

Апрануўшыся, каб лягчэй было, узяўшы трафейную фінку, дзве гранаты, Чыж пайшоў на пошукі фрыца. Разведка данесла, што ў горад Дрыгвічы, сем кілометраў ад вёскі гэтай-жа назвы, прыбыла нейкая часць. Прабраўшыся ў логава ворага, Чыж, як спрактыкаваны паляўнічы, цярпліва высочваў зверу. Яшчэ будучы пастушком, Чыж так спрытна падрабляў свой голас пад птушыны, што хлопцы здзівіліся. На яго голас падплывалі дзікія качкі, зляталіся цецярукі. Шкада толькі, што ў яго тады не было стрэльбы.

Гадзіны са дзве, прытаіўшыся каля вялізнай сажалкі, у былым маентку пана Тышкевіча, ляжаў Чыж, чакаючы здабычы. Нарэшце пачулася чужая гаворка. Выйшлі

з хаты два немцы. Змяркалася. Чыж стаў гагатаць, як гусь. Немцы кінуліся ў бок Чыжа. Ён прыціх, але, адчуўшы, што справа дрэнь, калі ўбяручь, завуў воўкам. Немцы, падабраўшы лахі пад пахі, кінуліся ўцякаць, але адзін, спатыкнуўшыся, упаў. Чыж, накінуўся на яго. Абяззброіўшы немца, Чыж павёў яго ў штаб.

— Гітлеру капут! — лапатаў напалоханы обер-ефрэйтар.

— Капут! — сцвярджаў Чыж. — Не вынесці вам касцей з Расіі.

Ад обер-ефрэйтара даведаліся, што гэта часць адведзена з фронту на фарміраванне, што ў некаторых ротах было па дзесяць-дванаццаць чалавек, астатнія выведзены са строю: забіты, паранены.

— Ну, што-ж, трэба іх дабіць, — заўважыў бацька Тарас. — Як вы, хлопцы, глядзіце?

— Ды ўжо-ж, — адказаўся Чыж, хоць у яго ніхто не пытаў. — Яны пасля дарогі будуць спаць без задніх ног...

А першай гадзіне ночы партызаны бацькі Тараса выступілі з лагера, мяркуючы ў чатыры гадзіны раніцы зрабіць налёт на горад Дрыгвічы, каб дабіць рэшткі прышоўшага на фарміраванне 901 палка.

Сяргей, развітаўшыся з бацькам Тарасам, падаўся на ўсход, каб паднімаць народ на барацьбу, на смертны бой з каварным ворагам, які ўварваўся ў дом і бруднымі ботамі топча зямлю.

Чацвярых дзяцей начальніка партызанскага атрада дзядзькі Максіма, што дзейнічаў у Дубровінскай пушчы, разбудзіў, па загаду каменданта горада Налібокі, обер-лейтэнант Шнээр. Старэйшай дзяўчынцы было чатырнаццаць год, а меншаму хлопчыку тры гады. Обер-лейтэнант прышоў іх браць заложнікамі. Паліцыянт у гэты час наклеіваў на хаце загад, дзе гаварылася, што калі Максім не з'явіцца ў камендатуру, яго дзеці будуць расстраляны.

Не хацелася дзецям уставаць, яны спрасонку церлі вочы, хныкалі, крывіліся, а меншы хлопчык плакаў. Старэйшая дзяўчынка, убачыўшы ў хаце чужога чалавека, запыталася ў бацькавай сястры, якая іх даглядала:

— Цёця, чаго ён да нас чэпіцца? Што яму трэба? Чым мы яму не дагадзілі? Чаму ён не дае спаць?

— Ён хоча, каб твой бацька з'явіўся да каменданта, — растлумачвала Зося дзяўчынцы. — Калі бацька прыдзе...

— Тады яны татку заб'юць, — перабіла дзяўчынка, запытаўшыся. — Праўда, цёця?

Зося нічога не адказала дзіцяці, да крыві кусаючы губы.

— Уставайце! — цягаў дзяцей за ногі обер-лейтэнант Шнээр, скідваючы з іх коўдру, якой яны зноў накрываліся, і, звярнуўшыся да Зосі, сказаў: — Навошта вы столькі бераце харчоў? Калі ён заўтра...

Зося нічога не сказала, толькі цяжка ўздыхнула, завязваючы поясам клунак: яна ткала гэты пояс для любага, які невядома дзе цяпер быў.

— Паднімайся! — крыкнуў обер-лейтэнант Шнээр.

Дзеці хутка паўскаквалі, з-пад ілба паглядаючы на злоснага чалавека, які так іх напалохаў. Ні маці, ні цётка, ні тым больш бацька іх ніколі так не будзіў. Дый яшчэ сонца свяціла ў акно, якое было супраць чалесніка. Хутка дзеці сабраліся ў дарогу, не здагадваючыся, які іх чакае лёс. Адна толькі Зося ведала, што назад не вернецца, але нічога дзецям не гаварыла.

Яны ішлі полем, — шапацела жыта, кланяючыся ў пояс; ішлі лесам, — спяваў лес адвечна тужлівую песню; ішлі праз рэчку, — сумна журчэла вада. Старэйшая дзяўчынка застанавілася, каб палюбавацца рэчкаю, якую яна так любіла, дзе праводзіла цэлыя дні.

— Чаго глядзіш? — запытаўся Шнээр. — Ідзі!

— Мне хочацца з рэчкаю развітацца, — як старая, адказала дзяўчынка, — і з Жучком таксама, бо ён не пойдзе праз кладку.

— Зуцок! Зуцок! — клікаў меншы хлопчык сабачку, які іх праводзіў. — Зуцок! Фю-ю!

Сабачка бегаў па беразе, скавытаў, а потым бултыхнуў у рэчку, з галавою схаваўся. Меншы хлопчык заплакаў:

— Зуцок утапіўся...

— Не ўтопіцца!—сказала старэйшая дзяўчынка.

Дзеці, угледзеўшы, як сабачка плыў, задаволеныя смяліся. Жучок, выбегшы з вады, усіх апырскаў. Дзеці рагаталі.

— А куды мы ідзем?—запытаўся ў Зосі хлопчык.

— У казённы дом, — не ведаючы як адказаць, гаварыла Зося:—У халодную.

Старэйшыя дзеці пераглянуліся паміж сабою, яны ведалі, што халодная, гэта астрог, куды садзяць людзей, меншы-ж хлопчык, відаць нічога не зразумеўшы, ніяк не рэагаваў. Ён маўчаў. Яны ішлі па лузе, ім кланяліся краскі, трава была вышэй за хлопчыка. Ён, сарваўшы некалькі кветак, зноў пачаў распытваць.

— А цаму ў халодную? Хіба табе гораца?

— Не.

— Тады не пойдзем.

— Трэба ісці.

— Дык вазьмі мяне на рукі.

— У мяне рукі занятыя.

Хлопчык, паглядзеўшы на Зося, — яна несла вялікі клунак, — прымірыўся, што трэба самому ісці. З-пад ног у хлопчыка пырснула птушанё. Хлопчык пабег за ім, упаў і заплакаў. Старэйшая дзяўчынка, каб заспакоіць браціка, злавіла яму птушачку.

— Бачыш, якая харошанькая!

— Ой, ты-ж задушыш!

— Не-е!

Задаволены хлопчык першым ішоў, размаўляючы з птушанём, даючы яму есці, піць. Але птушачка нічога не брала ў рот, яна вырывалася з рук, ціўкала, трапяталася.

— Не муч, дзіцятка, птушаняці,—угаварвала Зося. — Пу-у-сці... Кожнаму жыць хочацца... на волі... ніхто не хоча быць у няволі... Трапечацца, як гэта птушачка...

Хлопчык, відаць, уважыў просьбе цёткі, але хутчэй за ўсё птушанё ўшчыкнула яго за палец, бо ён раптам выпусціў з рук птушачку. Задаволеная Зося пагладзіла хлопчыка па галоўцы. Птушанё, даляцеўшы да куста лазы, так у ім зашылася, што дзеці ніяк не маглі яго знайсці, дый немец не даваў затрымлівацца. Хлопчыку шкада было птушаняці, у яго каціліся буйныя, як боб, слёзы.

Яны вышлі на бальшак, што вёў аж да самага горада Налібокі. Тут былі вялізныя баі. Упарта біліся савецкія войскі, але, не вытрымаўшы націску немцаў, адступілі. Зосі ўспомніўся жудасны малюнак. Ішлі бежанцы з дзецьмі, цягнучы за плячыма вандзэлкі, падалі, падымаліся. Як усё жывое цягнецца да сонца, так і яны цягнуліся на Усход, шукаючы сабе паратунку.

Паабапал дарогі, што ішла ад горада Налібокі, людзі гналі жывёлу. Стаяла спёка. Недалёка, лежачы, без адной нагі, гнеды конь скуб траву. Каля яго была лужына на крыві. Пачуўшы топат конскіх капыт, гнеды, захропшы, хацеў падняцца, але не мог. Там-жа ляжала карова, яе ўсю расперла, па ёй поўзали мурашкі, над ёю кружылі мухі. Па дарозе на дзесяткі кілометраў расцягнуўся абоз, высока падымаўся пыл.

Праходзячы каля прыдарожнай магілы, Зося цяжка ўздыхнула. Там была пахавана невядомая жанчына з дзіцем. Як цяпер, Зося бачыла яе твар. Жанчына ляжала з раскінутымі рукамі, гледзячы ў блакітнае неба. Яе вочы былі адкрытымі. Дзіцятка ляжала поруч з маці, з пераламанай ручкай і разбітым чэрапам. Валялася лялька, Гэта нямецкі самалёт, спусціўшыся нізка, прышыў з кулямёта жанчыну з дзіцем да зямлі.

Зося на свае вочы бачыла, што, калі наляцеў немец, людзі кінуліся ў бакі, палеглі. Тады самалёт развярнуўся, апусціўся нізка-нізка і стаў паліваць свінцовым дажджом, сеючы смерць. Выпусціўшы ўсе патроны, ён паляцеў назад. Шмат тады хто не падняўся. «Пракляцеце вам! — паглядзеўшы на обер-лейтэнанта Шнэера, падумала Зося. — Колькі вы прынеслі няшчасця людзям, пакінулі сірат, нарабілі калек».

Обер-лейтэнант Шнээр, не вытрымаўшы погляду Зосі, падаўся назад, схапіўся за рэвальвер, а потым апусціў руку. Яму стала няёмка за сябе. Каб не падаць віду, што ён спалохаўся жанчыны, обер-лейтэнант хутка ўсунуў руку ў кішэню, дастаў з партабака сігарэту, спяшаючыся, стаў закурваць.

— Цёця, чаго ты задумалася? — запыталася, хвалючыся, старэйшая дзяўчынка.

— Так сабе, — адказала Зося, гладзячы выгарэўшыя на сонцы ільняныя валасы дзяўчынкі.

Яны ўваходзілі ў горад. Обер-лейтэнант скамандаваў ісці па сярэдзіне вуліцы. Застанаўліваліся людзі, паціскалі плячмі, яны ніколі не бачылі такіх арыштантаў. Босыя дзеці ішлі па бруку. На адным з дамоў сядзелі галубы. Іх нехта напалохаў. Галубы, залапатаўшы крыллямі, праляцелі над галовамі дзяцей. Заглядзеўшыся, хлопчык спатыкнуўся, заламаў ногаць на назе, заплакаў. Прышлося Зосі яго ўзяць на рукі.

Прайшоў год як немцы «гаспадарылі» ў горадзе Налібокi, гэта наклала свой адбітак. Гарадскі сквер, дзе заўсёды было шмат народу, пуставаў. Алеі павысякалі на дровы, у цэнтры скверу стаяла шыбеніца, там некалькі дзён вісеў чалавек з дошчачкай на грудзях, дзе было напісана: «Так будзе з кожным партызанам». На самай справе гэты чалавек ніколі не быў партызанам, яго павесілі за тое, што ён адмовіўся плаціць падатак нямецкім уладам.

Пры ўваходзе ў сквер вісеў вялізны партрэт фюрэра з надпісам: «Гітлер — вызваліцель». На скрыжаванні вуліц стаяў паліцыянт. Каля партрэта праходзіў народ, пасміхаўся. Паліцэйскага гэта здзівіла, ён кінуў пост і падышоў да партрэта. Аказваецца, хтосьці зрабіў такую прыпіску: «Вызваліў ад ежы і адзежы». Паліцыянт збянтэжана кінуўся зрываць партрэт, але сам спалохаўся. Ён дзіка зароў на першага сустрэчнага:

— Чаго глядзіш, вар'ята не бачыў! — і пачаў пераганяць людзей на другі бок вуліцы.

На пляцы, супроць памяшкання, дзе быў райвыканком, немцы зрабілі могiлкі. Стаялі ў рады крыжы, а

наверсе вісели каскі. Крыжы на могілках раслі, як грыбы пасля дажджу. Не было таго дня, каб немцы не пахавалі каго-небудзь на могілках. Кажуць, што рабочыя, якія выраблялі дамавіны для пахавання немцаў, — адзінае ў горадзе прадпрыемства, якое працавала, — высунулі сустрэчны план на перавыкананне задання, і шэф майстэрняў—немец, прыняўшы план, прэміраваў рабочых па васьмушцы махоркі. Калі гестапа даведлася пра гэту прэмію, доўга здзекваліся з шэфа, арыштаваўшы некалькіх рабочых.

На галоўнай вуліцы, дзе пасля бамбёжкі некаторы час стаялі шкілеты дамоў, цяпер былі руіны. Немцы ўзарвалі гэтыя дамы, а цэглу выкарысталі на ўмацаванні, якія яны будавалі недалёка ад гораду.

Зося ішла па вуліцы, высокая трымаючы галаву. Вецер раздзімаў пасмы яе чорных, як смоль, валасоў. Усім кідалася ў вочы, што гэта чарада белагаловых дзяцей, не яе дзедзі. Пагалоска пра незвычайных арыштантаў маланкай абляцела ўвесь горад.

Белы твар Зосі, задумёныя чорныя вочы, прабор пасярэдзіне, высокая, тонкая постаць, чорная сукенка, усё гэта ёй вельмі ішло, так аблагароджвала гэту дзяўчыну, уздымала. Яна выглядала прыгажуняй, хоць такой і не была.

Падбіралася пад поўдзень, пякло жнівеньскае сонца. Яны падыходзілі да базару, недалёка ад царквы, на цвінтары якой таўпіўся народ. Нехта пусціў пагалоску, што немцы тых дзяцей, якія нехрышчоныя — будучь расстрэльваць. І вось маткі, беручы за руку дванаццацігадовых хлапчукоў і дзяўчынак, вялі іх хрысціць. На базары стаялі вазы з паднятымі аглоблямі, вісели хамуты, каля бочкі з каламазю таўпіліся сяляне. Расхаджвалі нямецкія салдаты, носячы на руцэ бялізну, рознае рыззё, гадзіннікі, брытвы. Каля аднаго воза шапталіся муж з жонкаю.

— Бацька, — гаварыла жанчына, паказваючы на салдата. — Глядзі, унь той даўгі ярманец маю подгычку носіць, што надоечы «арганізаваў»... Пойдзем, прыцэнімся...

— От, не чапай ліха, пакуль ціха, — буркнуў селянін. — А чаго ты леншага ад іх чакала? З цябе здзяруць і табе прададуць. Фюлеры!..

Гаманілі мужчыны на ўсе галасы.

— Пачым каламазь?

— Адна марка.

— А калі на грошы?

— Дзесяць рублёў.

— Згарыць яна!

— Прадаеш хамут?

— Адчапіся!

— Каму брытва! брытва!

— Колькі хочаш?

— Яйкі.

— Дзе ты іх возьмеш, тья яйкі! А на маркі?

— Найн.

Аднатонна дзілінкалі званы. Калі Зося з дзецьмі праводзілі каля базару, ужо відаць была турма. З на-тоўпу пачуўся голас:

— Лесавікі!

Лесавікамі тут звалі партызан. Усе хлынулі з базару. Стрыглі коні вушамі. Чыкіляючы, бег стары дзядзька. Кожнаму цікава было паглядзець, каго ўзялі.

— Або-о! — успляснула рукамі жанчына. — Да чаго мы дажылі? Мужчыны! Што-ж гэта робіцца?

— Чые-ж гэта дзеці? — пытаўся кульгавы селянін.

— Максімавы.

— Тумілевіча?

— Няўжо-ж.

— А гэта што за яна?

— Яго сястра.

— А дзе-ж жонка?

— Перад вайною памерла.

— Можа і добра, нечага не будзе бачыць людзкіх пакут.

— Не вытрымае Максім.

— Ты не ведаеш гэтага чалавека.

— Што чалавек! Бацькоўскае сэрца не камень. Ён так любіў сваіх дзяцей.

— Разыйдзіся!—крыкнуў обер-лейтэнант Шнэер.
Дзеці, канвайруемыя обер-лейтэнантам, прайшлі праз базар у напрамку да гарадской турмы. Іх моўчкі праводзілі сяляне.

Обер-лейтэнант Шнэер увёў Зося з дзецьмі ў сыры падвал, дзе ніколі не бывала сонца. Бразнулі дзверы, Зося з дзецьмі апынулася за кратамі, зазвінелі ключы.

— Цёця, унь мышка, мышка!—ажывіўся хлопчык.— Злаві мне яе!

— Гэта, дзіцятка, пацук,—цяжка ўздыхнуўшы, прагаварыла Зося.— Ён кусаецца.

Старэйшыя дзеці, стаміўшыся за дарогу, паселі на бруднай халоднай падлозе і хутка заснулі. Меншы-ж хлопчык не мог спаць.

— А хто там ходзіць?—пытаўся хлопчык.

— Вартавы,—адказала Зося.—Сцеражэ, каб мы не ўцяклі.

— Цёця,—ажывіўся хлопчык, пачаўшы фантазіраваць.—Давай абхітрым немца і ўцячэм да таткі ў лес. Там назбіраем жалудоў.

— Як-жа мы ўцячэм?

— Праз страху.

— Нічога, дзіцятка, не выйдзе, нас зловяць.

Каля акна з кратамі хадзіў нямецкі салдат з аўтаматам. Калі ён праходзіў, цень на сцяне то ўмяняшаўся, то павялічваўся, прымаючы розныя формы: то цень быў падобны на крыж, то на звера, то на каршуна. Зося засынала. Па вуліцы праехала падвода, скрыпелі нямазаныя калёсы. Вартавы пусціў кароткую чаргу з аўтамата, рванула падвода, лыгнула вачыма Зося, прагнуўся хлопчык:

— Цёця, ці скоро дзень?

— Не ведаю.

— А дзе-ж наш татка?

— На рабоце.

— А чаму ўсе дзядзі прыходзяць з работы, а наш татка не.

— От, спі!

Нарэшце хлопчык здаўся, скруціўся ў камячок, за-
снуў. Толькі адна Зося не спала. Выбіўшыся са сну,
яна думала, як выратавацца ад гэтай напасці. Розныя
думкі прыходзілі, але выйсця не было. Зося была чала-
векам адукаваным. Яна вучылася ў Ленінградзе на трэ-
цім курсе Педфаку, шмат чытала і любіла гісторыю.
Яна ўспомніла 1812 год, але прышла да думкі, што
такога нашэсця наша краіна яшчэ не бачыла, што та-
кіх пакут нашы людзі яшчэ ніколі не пераносілі. Думкі
ў Зосі праносіліся з маланкавай хуткасцю. Шмат Расія
перажыла, перажыве і гэту напасць. Зосі хацелася да-
жыць да таго часу, як немцы пабягуць без аглядак з
Расіі, а што гэта будзе—яна ні на мінуту не сумнява-
лася.

Успомніўся Зосі вобраз любімага ёю хлопца, чац-
вертакурсніка Юркі, які ў першы дзень вайны пайшоў
у Чырвоную Армію. Яна шкадавала, што, кахаючы
Юрку больш двух год, была для яго такой далёкай.
Колькі з-за гэтага было з Юркам непрыемнасцей, па
некалькі дзён дзьмуўся, не размаўляў. «А можа яно і
лепш,—думала Зося.—Нечага, куды ні павернешся,
адна, ніякіх за табою хвастоў». Досвіткам Зося за-
снула. Яна ў першы раз, як пайшоў Юрка ў войска,
яго сасніла. Дый як сасніла: нібы Юрка вярнуўся з
вайны, яны гулялі вяселле і Зося, згодна старых звы-
чаяў, садзілася на пасад; спляцецца-ж чорт ведае што,
мусіць не быць гэтаму вяселлю. Зося трымала ў руках
пояс, які выткала Юрку, пакручвала яго ў руках.

Максім усю ноч прасядзеў на пні, пад кашлатай елкай,
не звёўшы ні на хвіліну вокам. «Што рабіць?» — думаў
партызан.—Пайсці, здацца, выратуеш сям'ю, але здра-
дзіш людзям, якія табе давяраюць. Ды толькі каб і пай-
шоў, дык хіба ўратуеш сям'ю? Не. І цябе на век пра-
клянуць тыя, лёс якіх знаходзіцца ў тваіх руках. Пар-
тызаны без камандзіра, як пчолы без маткі. А можа і
не зачэпяць? Няўжо ў іх няма сэрца?

Доўгай здалася ноч Максіму, ён ніяк не мог дача-
кацца раніцы. «А што каб паспрабаваў іх выратаваць,—
падумаў Максім Туміловіч.—Толькі сілы нехапае, дый

невядома, які там гарнізон, а весці людзей на верную пагібель, роўназначна здрадзе».

Максім курыў цыгарку за цыгаркай, не знаходзячы выйсця. «Скалечылі яны мне жыццё,—думаў камандзір партызанскага атрада.—Каб я ведаў, што ўратую дзяцей, гатоў-бы сам прыняць смерць. Я пажыў ужо, бацьку шмат і добрага і дрэннага, а ў дзяцей усё жыццё наперадзе». Не вытрымалі нервы ў Максіма, закалацілася сэрца, ён заплакаў. Убялёны сівізнаю, стары, загартаваны ў бойках, Максім Туміловіч абліваўся слязьмі. Ён плакаў паціху, каб ніхто не пачуў яго горкіх слёз.

Партызаны, якія ўвесь час наглядалі за сваім камандзірам, загаманілі.

— Дзядзька плача!

— Цішэй ты!

— Няхай выплацаца, лягчэй на сэрцы стане!

Максім устаў, пастаяў, уголас сам сабе сказаў:

— Не магу! Што будзе, то будзе... трэба дзяцей ратаваць...—і, поўны рашучасці, пайшоў у бок горада, захапіўшы з сабою вуздэчку. Партызаны, нічога не гаворачы, здзіўленыя, не ведаючы што і казаць, глядзелі адзін на другога. Раптам Мікола Цыбулька тоненькім галаском парушыў маўчанне:

— Прадаваца пайшоў!

— Як ты смееш!

— А можа?

— Быць гэтага не можа! Хіба мы першы год ведаем гэтага чалавека. Ну, можа пайшоў праведаць... свая кроў...

— Перадаць каманду! А толькі хто возьме?

— Што-б там ні было, а трэба, хлопцы, быць напаягатове,—гаварыў намеснік начальніка партызанскага атрада Нупрэі Купрэйка.—Я Максіму веру, але мала што можа ў хвіліну адчаю прыйсці чалавеку ў галаву... Дзеці.. Трэба мець вялікую сілу волі... Я сам, каб з маімі малымі гэта здарылася, не ведаю, ці вытрымаў-бы... Паглядзім... Час лепшы суддзя... Каманду атрадам бяру на сябе...

Нупрэі Купрэйка для перасцярогі выставіў дзор-

ных. Ён Максима Туміловіча любіў за яго адвагу, востры розум, кемлівасць, мужнасць. Але ці мала Нупрэі ведаў людзей такімі, а яны аказаліся другімі. Былі людзі, якім Нупрэі давараў як самому сабе, а потым высвятлялася, што яны самыя злыя ворагі.

— Цікава, па чым ён прадасць нашы галовы?—уголас разважаў Мікола Цыбулька.

— Кінеш ты ці не,—абурывся Нупрэі Купрэйка,—а то я табе адкручу галаву!

— Дарэмна ты, Мікола, вернеш на начальніка, гэта ўсё таму, што ён цябе ўзгрэў!..

Марудна цягнуўся час, нерваваліся людзі. Гэта перадалося і Нупрэю, які кусаў сваю рыжую бародку. Раптам Нупрэі Купрэйка ўстаў: нізкі, тоўсты, спрытны, ён быў, як корч. Падняўшы галаву, Нупрэі Купрэйка запытаўся:

— Чаго, хлопцы, засумавалі? Давайце песню!

Партызаны ціха заспявалі, але песня не клеілася, людзі думалі пра другое, як пазбавіцца ад гэтай навалачы, што так зламала жыццё.

Над галовамі партызанаў праляцеў напалоханы цярчук, залапатаўшы крыллямі. Партызаны насцярожыліся, яны ведалі, што пэўна недзе чалавек ходзіць.

— Дзядзька ідзе,—парушыўшы цішыню, загаварыў узрадаваны, як дзіця, Нупрэі Купрэйка.—Я так і ведаў, што ён не здасца.

— А хто гэта з ім ідзе?—пытаўся Мікола Цыбулька.

— Сяргей,—адказаў Нупрэі Купрэйка.

— Сяргей, Сяргей,—зашапталіся партызаны.

Паволі ішоў Максім з вуздэчкаю ў руках, від у яго быў грозны, у вачах гарэў агонь нянавісці. Вышэй сярэдняга росту, шырокі ў плячах, ён нагадваў казачнага асілка, народнага волата. Падышоўшы да партызан, Максім загаварыў:

— Дайсці да такой агіднасці, каб дзяцей браць заложнікамі, могуць толькі немцы. Але, хлопцы, як мне не цяжка, я ўжо сказаў пра гэта таварышу Сяргею, а я да іх не пайду.

— Нічога сабе бацька,—голасна сказаў Мікола Цыбулька, але Максім не пачуў яго.

— Сціхні ты!—цыкнуў Нупрэй Купрэйка.

— А дзе ты, начальнік, быў?—запытаўся тоненькім галаском Мікола Цыбулька.—Тры гадзіны не было. Куды ты хадзіў?

— У разведку,—нічога не падазраючы, адказаў Максім.—Праўда, немцаў у горадзе шмат, затое ёсць каго біць.

— А можа,—памкнуўся нешта сказаць Мікола Цыбулька.

— Замаўчы!—крыкнуў Нупрэй Купрэйка.

— Яны хочуць звесці са свету маіх дзяцей і мяне разам з імі,—працягваў Максім.—Але я жывым у рукі не дамся. Клянуся, што я ім жорстка адпомшчу.

Партызаны стаялі, як укапаня. Яны яшчэ ніколі не бачылі такім свайго камандзіра. У думках партызаны таксама кляліся адпомсціць немцам за здзекі над чалавечай годнасцю, за спаганення хаты, за стапаня палі роднай зямлі.

— А я Сяргея зусім не такім уяўляў,—загаварыў Мікола Цыбулька.—Мне думалася, што ён вялізны дзядзька, здаровы, адно-ж, пальцам папхні...

— Здаравяка знайшоўся!?—іранічна заўважыў Нупрэй Купрэйка.

— Таварыш Сяргей,—загаварыў Максім Туміловіч.—Вас шукаў прадстаўнік ЦК Васіль. Вы яму вельмі патрэбны.

Сяргей з Максімам адышліся ў бок, селі на камлі вывернутай хвоі, доўга пра нешта гаварылі, потым Максім перадаў Сяргею нейкую пісульку, той, прачытаўшы, спаліў яе. Раптам хруснула суччо.

— Хто там?—злосна запытаўся Максім.

— Я, таварыш камандзір,—сказаў Мікола Цыбулька.

— Што табе тут трэба?

— Іду на пост.

— То і ідзі сабе, няма чаго табе тут круціцца.

— А я і не кручуся,—праходзячы, заўважыў Мікола Цыбулька.

— Хто такі?—пытаўся Сяргей.

— Партызан.

— Надзейны чалавек?

— Нічога за ім дрэннага не заўважаў. А там ліха яго ведае! Трэба будзе прыгледзецца.

— Ну добра, дык я пайшоў. Дзейнічай так, як умоўліся.

— Ёсць!

— То бывай!

— Я вас правяду!

Яны некаторы час ішлі па лесе моўчкі, кожны заняты сваімі думкамі, а калі падышлі да рэчкі, паглядзелі ўдалячынь, там было відно возера, чыстае, як крыштал, шумнае, як мора. Хвалі, налятаючы адна на другую, размывалі берагі. З запаведніка выбег лось з ласянем, павёў лось мысай па ветру, ці не відаць дзе каго, вярнуўся ў лес, а за ім ласянё.

— Прыгожы наш край. Куды ні глянеш, усюды хараство!—гаварыў Сяргей.—Павер мне, Максім, шмат дзе я пабыў на свеце, але такога вось кутка нідзе не бачыў. Мы можам ганарыцца сваёй краінай, бараніць яе трэба да апошняга, покуль будзе біцца ў грудзях сэрца, цячы ў жылах кроў. А калі хто з нас загіне, ну што-ж, без гэтага не бывае, мы ваюем з моцным, каварным і хітрым ворагам. Усяго добрага, братка. Трымайся! Ні адзін разумны чалавек цябе не папракне, ты правільна зрабіў, што не пайшоў, ты не мог пайсці іначай яны-б і цябе забілі разам з тваімі дзецьмі. Яны-б яшчэ пасмяяліся з твае даверлівасці. Яны-б рады былі, што не будзе каму адпомсціць за тваіх дзяцей. А ты жыві і помсці! Бывай!

— Шчаслівай дарогі!

Сяргей пайшоў. Максім моўчкі стаяў каля ляснага возера. Рваў вецер, шумелі хвалі, стагнаў лес, трашчалі дрэвы. Ганяліся адна за другой навыверадкі хмары. Ярка свяціла сонца, афарбоўваючы ў розныя колеры ваду возера, якое гнеўна бушавала. Але найшла вялізная чорная хмара, засланіла сабою сонца. Максім, пастаяўшы крыху, пайшоў у лагер, поўны дум.

Каб не гора, якое яго апанавала, ён-бы залюбаваўся-б прыгожасцю, што так шчодра надзяліла гэты край прырода. Але яму не да гэтага было, ныла сэрца, балела душа.

Обер-лейтэнант Шнэер, па загаду каменданта, вывеў дзяцей з халоднай, паставіў ля сцяны і, паглядзеўшы на гадзіннік, суха сказаў:

— Застаецца адна хвіліна. Калі не з'явіцца бацька, вы будзеце расстраляны.

Дзеці, пераступаючы з нагі на нагу, вялікімі вачыма паглядалі то на каменданта, то на афіцэра, які іх вёў, то на салдат, што стаялі з аўтаматамі. Сярод дзяцей была і Зося, яна, нервуючыся, кусала губы. Рыжы прускі афіцэр паглядаў на гадзіннік, потым на каменданта, той кінуў галавою. Афіцэр скамандаваў:

— Агонь!

Заляскалі аўтаматы. Зося паспела сказаць:

«Усіх не перастраляеце! Партизаны за нас адпомсцяць!»

Пачуліся стрэлы. Хлопчык, асунуўшыся на зямлю, скурчыўся ў сударгах, потым, выпрастаўшыся, раскінуў ручкі. Зямлю арасіла гарачая дзіцячая кроў.

Сэрца Максіма прагнула помсты. Ён высунуў дзёрзкі план: днём, у нямецкай форме, увайсці ў горад Налібокi, разграміць там штаб фашыстаў, разбіць камендатуру. У яго яшчэ цяплілася надзея выратаваць дзяцей. Толькі нечаканым ударам можна было змяць нямецкі гарнізон, які як па ўзбраенню, так і па людскому складу ў некалькі разоў перавышаў атрад. План быў прыняты. Партизаны рыхтаваліся да бою.

— А дзе-ж Мікола Цыбулька?—запытаўся Нупрэй Купрэйка.

— Ён быў на варце,—адказаў партизан.

— Калі тое было,—гаварыў Нупрэй Купрэйка,—ён даўно змяніўся.

— То можа да цёшчы пайшоў,—жартаваў партизан.—Любіць да жонкі лётаць.

Далажылі пра гэта камандзіру атрада. Максім, па-

думаўшы, нахмурыўся, і, узважыўшы ўсё, многазначна сказаў:

— Та-ак! Ну што-ж, у сям'і не без вырадка. А дзе ў яго цёшча?

— Якая цёшча!—злаваўся Нупрэй Купрэйка.—Была ў сабакі хата. У Цімахах нейкую «папажу» завёў.

— Усё-ж пашлі, правер. Калі ён там, абяззброіць і прывесці сюды, будзем судзіць.

— Ёсць!—чотка сказаў Нупрэй Купрэйка.

У поўдзень па вуліцах горада Налібокі стройна ішла партызанская група. Максім чотка камандаваў:

— Айн! Цвай! Драй!

Дзеці хаваліся ў каліткі. Кот, які прабягаў па тратуару, з перапалоху так драпануў, што апынуўся на страсе дому. Нямецкі афіцэр, які снацыраваў па вуліцы з нейкай дамай, ветліва аддаў чэсць камандзіру атрада.

Партызанскі атрад падыходзіў да камендатуры, напяваючы папулярную нямецкую песеньку «Ком цурык!». Вартавы, нічога не падазраючы, адчыніў браму. Партызаны ўвайшлі на двор і перш за ўсё знялі вартавога, што той і не пікнуў. З камендатуры тыцкнуў свой нос Мікола Цыбулька і хутка падаўся назад, пазнаўшы партызан. Заняўшы ўваходы, партызаны закідалі гранатамі камендатуру і казармы. Чутны былі выбухі, паднялася страшэнная паніка, беспарадачная страляніна нямецкіх салдат. Яны крычалі:

— Партызан! Партызан!

Максім Туміловіч, выцягнуўшы з-пад стала каменданта горада Налібокі, маёра Іогана Бекера, запытаўся:

— Дзе дзеці?

— Расстраляны,—сказаў Іоган Бекер.

Камандзір партызанскага атрада, упіўшыся ў горла рукамі, задушыў каменданта.

Партызаны, разграміўшы нямецкі гарнізон горада Налібокі, забіралі на машыны графеі. Адных толькі аўтаматаў яны налічылі больш за сто штук. Было знішчана каля трохсот нямецкіх салдат і афіцэраў. Колькі партызаны не шукалі Міколу Цыбульку, яго не

было. Вялікія страты панеслі і партызаны: адных забітых было дзесяць чалавек і шмат параненых.

Людзі, якія былі ў турме, выкарыстаўшы паніку сярод немцаў, разбегліся. Узяўшы на машыну расстраляных дзяцей і Зося, падабраўшы забітых таварышоў, партызаны хутка зніклі. Падаспеўшы карны атрад з танкамі і гарматамі застаўся ні з чым. Партызанаў і след прастыў.

Пахавалі сям'ю Максіма разам з партызанамі ў брацкай магіле на ўскраіне лесу, недалёка ад новай стаянкі пры дарозе. Часта бывае Максім ля магілы родных і блізкіх яму людзей, часта бываюць і партызаны. З невялічкае магілы вырас вялізны курган. Гэта партызаны і праходжыя людзі жменямі нанасілі жвіру. Кожны, хто-б не праходзіў і не праязджаў ля кургана, лічыць сваім абавязкам прывезці зямлі.

Ходзіць атаман Максім па палях і нівах Беларусі, сеючы немцам смерць.

Далёка бачны курган, ён расце не па днях, а па часінах.

22

— Я яе ўзяць буду, — ідучы за дзяўчынай, аблізваючыся, як кот гаварыў свайму другу Эрнст фон-Вернер. — Іду аб заклад... Слова немца!..

Здагадаўшыся, што ідзе гандаль дзявочымі косамі, Марына прыбавіла крокі. Следам ішоў Эрнст фон-Вернер, высокі, худы, у акулерах з залатою аправаю. Марына адчула холад за спіною, нібы за ёю крочыла смерць. Напалоханая, Марына аглянулася. Зачапіўшыся нагою за дошку на тратуары, яна ледзь устаяла на нагах. «А, каб на цябе ліха, — падумала Марына, — чаго ты прычাপіўся». І раптам набегла другая думка: «А што, каб яго ўвабраць?—добры быў-бы ўлоў. Не, лепей не чапацца...»

Хударлявая, русакудрая, з сінімі вачыма, Марына ледзь не абамлела, калі ўгледзела, што з ёю параў-

няўся Эрнст фон-Вернер. Ён зняў капялюш, пакланиўся. Выпраўка афіцэра, прычоска, маленькія рыжыя вускі паказвалі, што Эрнст фон-Вернер стараецца быць падобным да фюрэра. Напамаджанымі рэдкімі валасамі ён старанна хаваў сваю лысіну. Марына не адказала на прывітанне, зрабіўшы выгляд, што яго не заўважыла.

Эрнст фон-Вернер, будучы бургомістрам у Нарачы, арганізаваў школу шпіёнаў. Партызаны не адзін раз за ім ганяліся, але яго цяжка было ўзяць. Ён прыносіў шмат непрыемнасцей партызанам. Марына, ідучы поруч з Эрнстам фон-Вернер, углядалася ў клёны, топалі і ліпы, на лісцях якіх ляжаў тоўсты пласт пылу, але яна нічога гэтага не бачыла. Пацямнела ў яе вачах, разбягаліся кругі, падалі іскры. Праязджалі нагужаныя да адказу чорныя аўтамабілі, яны ішлі і ішлі на фронт, везучы жывую сілу і боепрыпасы. Яшчэ ўчора гэта дарога кантраліравалася партызанамі, якія вялікімі сіламі немцаў былі адціснуты ў бок, ці, як казалі немцы, загнаны ў балота. Уся гэтая дарога была замініравана. На вачах у Марыны немцы ўзялі селяніна з поля і загадалі яму праехаць з валамі цераз мост. Старога з яго валамі і сявёнкай ускінула ўверх, парваўшы іх на часткі. Немцы рагаталі.

Марына, нервуючыся, церабіла свае залацістыя пасмы валасоў, як-бы скідаючы з іх павуцінне, якое асядала нямаведама адкуль на яе галаву, казытала шчаку, лезла ў рот. Раптам яна ўспомніла, як аднойчы прагаварыўся Рыгор, сакратар іхняй падпольнай арганізацыі, які хацеў было даць ёй важнае заданне. Ён гаварыў пра гэта з прадстаўнікамі ЦК Сяргеем і Васілём, але потым перадумаў, сказаўшы: «Гэта трашчотка ўсю справу праваліць», крыўдна тады ёй стала. Марына ўсю ноч праплакала.

«Дрэнна Рыгор мяне ведае», — падумала Марына.

Як пасля высветлілася, справа ішла аб тым, як прыбраць гэтага-ж Эрнста фон-Вернера, які не даваў жыцця не толькі тут, але і на ўсім Палессі.

— Марына, што вы ўцякайце, — загаварыў Эрнст

фон-Вернер і, не даўшы ёй сказаць і слова, прадаў-жаў. — Я хацеў запрасіць вас працаваць у мяне сакратаршай... Не думайце супярэчыць, дарэмная трата часу, для вас-жа будзе горш...

— Адкуль вы мяне ведаеце? — разгублена запыталася Марына.

— Мне гаварыў пра вас мой друг, афіцэр Іоган Шмідт, які другі год жыве ў вашай кватэры, — сказаў Эрнст фон-Вернер. — Між іншым, ён заняў у вас усе пакоі, а вы жывеце на кухні. Сёння-ж будзе вызвалены для вас адзін пакой. Вы ідзеце дадому? Можна да вас зайсці?

— Калі ласка! — выпаліла Марына і сама да таго разгубілася, што не ведала, што сказаць. — У нас шмат кветак...

Марына хацела ўцячы, але Эрнст фон-Вернер схапіў яе за руку.

— Пачакайце! — сказаў Эрнст фон-Вернер, — я хацеў вас запрасіць да сябе... у госці...

— Ой, што вы, — замахала Марына рукамі, як птушка крыллямі. — Вы і з нямецкімі дзяўчатамі так абыходзіліся? Цікава!?

— Тады я пайду да вас і парву вашы кветкі, — ні з таго, ні з сяго сказаў Эрнст фон-Вернер. — Патапчу нагамі... Я немец... мне нельга супярэчыць...

— Так, так, — многазначна здзівілася Марына. — Што-ж тады будзе, калі я сапраўды пайду да вас сакратаршай?.. Палезеце цалавацца... Вы на гэта сквапныя... Памаўзлівыя, як каты...

Эрнст фон-Вернер, шмат чаго не разумеючы, прпус-каў міма вушэй, а часамі рабіў выгляд, што не разумее.

— Вы такой карошы, — гаварыў Эрнст фон-Вернер. — Такой, як вы, на свеце няма...

— Я-ж не варона з сырам, — зарагатала Марына. Ёй абрыдалі кампліменты і, бегучы ў кватэру, сказала. — Аўф відэрзэен!

Эрнст фон-Вернер вётліва паклانیўся і пайшоў назад, насвістаючы нескладны матыў нямецкай салдацкай песні. Яго постаць нагадвала вялізны пыталынік.

Як ён не стараўся выпрастацца, але нічога з гэтага не выходзіла. Гарбатага, як кажуць, магіла выпрастае.

Марына, выглянуўшы з акна, паглядзеўшы ў бок ішоўшага Эрнста фон-Вернера, паківаўшы пальцам, сказала:

— Што-ж, пайду сакратаршай, паглядзім — хто каго «узяць»... Нам таксама палец у рот не кладзі, адкусім...

— Ты з кім там, унучка, гаворыш? Ідзі сюды! Не падабаецца мне, калі людзі сам-на-сам размаўляюць.

Прайшоў месяц, як Марына працавала ў гарадской управе. За гэты час яна крыху ўспомніла мову, якую некалі вывучала ў інстытуце, навучылася праз пяце ў дзесятае гаварыць па-нямецку.

— Вы даўно абяцалі са мною прайсціся, — звяртаючыся да Эрнста фон-Вернера, сказала аднойчы Марына. — Пойдзем на рэчку купацца...

— Купацца? — загарэўся Эрнст фон-Вернер і раптам астыў, успомніўшы, што трэба ісці праз лес. — Давайце лепей пройдземся ў поле... Не люблю я рускі лес... Ён такі дзікі... Дый... Не-е...

— Вы трус! — усміхнуўшыся, сказала сакратарша. — Калі вы баіцеся, то я адна пайду... Вам не шкада будзе, калі я ўтаплюся?..

— Мне няма часу, праца... — прасіўся Эрнст фон-Вернер. — Давайце ў другі раз сходзім... У мяне чамусьці дрэнны настрой... Сэрца... Мне сёння не хочацца ісці...

— А мне іменна сёння хочацца ісці купацца, — настойліва гаварыла Марына. — Не пайду-ж я ў маразы на рэчку... Такія дні, як сёння, рэдка трапляюць... Дык як?.. Мы-ж з вамі ўмовіліся... Э-эх вы, кавалер!?. А яшчэ выхваляліся: мы — рыцары; баіцеся дзяўчыны... Нічога з вамі не здарыцца...

— Іду, — з адчаю сказаў Эрнст фон-Вернер. — Не дарма кажуць: «калі жанчына чаго захоча, то паставіць на сваім...» Не думаў я, што ў беларускай дзяўчыны...

Яны ішлі лесам. На ўсе галасы спявалі птушкі. Эрнст фон-Вернер быў асцярожным, як стары ліс; ён ні на

хвіліну не выпускаў з рук рэвальвера. Да рэчкі заста-
валася метраў дзвесце. Эрнст фон-Вернер упёрся, як
баран перад новымі варотамі — і ні ўзад, ні ўперад.

— Хто там? — запытаўся Эрнст фон-Вернер.

— Касцы, — адказала Марына.

— А можа гэта партызаны?

— Глупства, якія тут партызаны?

— Я не буду купацца. Не хачу. Нешта ў мяне ногі
ломіць. Баюся прастудзіцца. Мне ніколі доктар не раіў
купацца. Рэўматызм!..

— То я адна пайду, — пабегла Марына.

— Чорт, а не дзяўчына, уся гарыць, — сказаў Эрнст
фон-Вернер. — Але ўсё-ж такі будзе на маім. Я яе пе-
рахітру! Яна будзе маёю і неўзабаве.

Эрнст фон-Вернер лаяў сябе за мяккасць, за неда-
пушчальную для немца сардэчнасць. Прайшло больш
месяца, як ён цягаецца за хвостом гэтай дзяўчыны, а
карысці — кот наплакаў. Над ім спадцішка насміхаліся,
рыхтуючыся піць на грошы, якія Эрнст фон-Вернер
даў у заклад.

Марына ў купальным касцюме бегала каля рэчкі.
Эрнст фон-Вернер у бінокль разглядаў яе постаць.
Але Марыне не да купання было. Ва ўмоўленым месцы,
дзе іх павінны былі сустрэць партызаны, нікога не
было. Зноў будзе непрыемнасць ад Рыгора. А яшчэ
горш, калі дазнаюцца Сяргей з Васілём. «Разявака, —
скажуць, — дзяўчына». Марына ледзь не плакала.
«А што калі ён здагадаўся і таму не пайшоў далей?»
Да таго-ж Марына ведала, што ў другі раз Эрнста фон-
Вернера сюды і на вяроўцы не зацягнеш. Марына вы-
рашыла не купацца, а цягнуць свайго «кавалера»
ўглыб лесу.

— Каб я ведала, што вы такі баязлівец, — падбегшы
да Эрнста фон-Вернера, забыўшыся зашпіліць блузку,
насупіўшыся, гаварыла Марына, — ніколі-б з вамі не
пайшла сюды... Людзі будуць смяцца... Ды схавайце
вы свой рэвальвер...

Марына ніяк не магла аддыхацца, у яе то падыма-
ліся, то апускаліся дзявочыя грудзі. Пасалавелі вочы

ў Эрнста фон-Вернера, сталі маслянымі, ён гатоў быў зверам накінуцца на яе, але апасаўся, што наробиць крыку (недалёка былі касцы), астыў. Марына, схямануўшыся, зашпіліла блузку.

— О, мая мілая, што ты сказала? — ускочыў Эрнст фон-Вернер. — Я з табой гатоў ісці куды хочаш... Я прысеў, бо мне захацелася адпачыць... А рэвальвер не схаваю... Кажуць, што тут кожны куст страляе...

— Пройдземся па беразе, — усміхаючыся, гаварыла Марына. — Дык пойдзем, а толькі хутчэй, мне тут абрыдла быць. Вось гэта сцежка — найкарацейшы шлях. Хутчэй дадому!

— Хутчэй дадому, — задаволена ўсміхнуўся Эрнст фон-Вернер. — Гэта мне падабаецца. Вы мне нагадваеце адну старую знаёмую: па вобліку — арыйка, па характару — французжанка, а сэрцам — руская. Не, я так... Лезе рознае ў галаву...

— Ой, і труслівы-ж вы, як заяц... Гэта-ж птушка паляцела...

— Птушка...

Яны ішлі каля рэчкі, якая вужакай вілася каля лесу. Марына моцна прыціскала халодную руку да гарачага цела, імкнучыся загаварыць Эрнсту фон-Вернеру зубы. Але засады не відаць было. Марына хвалявалася. Нарэшце паказаўся нейкі хлопец. Марына павесялела.

— Гэта мусіць партызан, — занепакоіўся Эрнст фон-Вернер. — Я буду страляць!

— Што вы, гэта-ж пастушок, — заспакойвала Марына. — Чуеце, як ён добра іграе... Ту-у-у...

Хлопчык на дудачцы мацней зайграў. Чутно было: Ту-у-ту-ту, ту-у-ту-ту, ту-у-у, што азначала, увага, падрыхтавацца, быць напегатове. Эрнст фон-Вернер трымаў пастушка на прыцэле. У гэты час двое партызан, якія былі ў засадзе, накінуліся на Эрнста фон-Вернера. Ён з перапалоху некалькі разоў стрэліў. Абяззброены Эрнст фон-Вернер, паглядзеўшы перш на партызан, а потым на Марыну, запытаўся:

— Яна ведала пра засаду?

— Ведала, — адказала Марына.

— Не чакаў... А я лічыў вас ягнём... Ах, ах, які я дурань!

— Ніхто ў гэтым не сумняваўся, — іранізавала Марына. — Дык як, хто каго ўзяць?! Берлінскія дурні, вы лічыце нас ніжэйшай расай, ды мы больш забыліся, чымся вы ведаеце.

23

І хоць Эрнст фон-Вернер злажыў галаву,—яго партызаны расстралялі,—але сплеценае ім павуцінне не было рассечана. Тайныя і яўныя агенты гестапа, дзе подкупам, а дзе пагрозай смерці, рабілі сваю чорную справу.

Галава Сяргея ацэньвалася ў пяцьсот марак. Акрамя гэтага абяцалі таму, хто зловіць Сяргея жывым, даць на Украіне маёнтак. Кошт галавы Сяргея ўсё павышаўся, асабліва пасля таго, калі немцы дазналіся, што ён пабыў на «вялікай зямлі». Сума за галаву Сяргея расла не па днях, а па гадзінах, яна вырасла да двух тысяч марак.

Немцы ведалі, што Сяргей узначальвае партыйны цэнтр, што ён з'яўляецца душою партызанскага руху, а таму асабліва за ім ганяліся. Нарэшце яны вырашылі паслаць спецыяльную карную экспедыцыю ў раёны, занятыя гарашчэняўцамі, дзе па іх звестках працаваў і Сяргей.

Перш чым паслаць карную экспедыцыю Людвіга Клозе, з генералам вёў гутарку намеснік Гітлера ў Беларусі Вільгельм Кубэ. Ён папярэдзіў начальніка экспедыцыйнага корпуса, што з партызанамі Рыгора Гарашчэні не так лёгка саўладаць, яны маюць свае аэрадромы, трымаюць сувязь з Масквою, ёсць свая рацыя. Па меркаваннях Вільгельма Кубэ недзе паблізу ад Беразьянкі павінен быць Сяргей. Вільгельм Кубэ паабяцаў, калі Людвігу Клозе ўдасца зловіць Сяргея, дык ён будзе хадайнічаць перад фіюрэрам аб узнагародзе і чарговым прысваенні звання.

Вільгельм Кубэ скардзіўся Людвігу Клозе, што партызаны не даюць яму мажлівасці нармальна працаваць. Ад рук партызан гінуць яго лепшыя людзі. Па яго думцы беларусы не такі ўжо ціхі і мірны народ. З ім трэба трымаць вуха востра. Толькі пад страхам смерці можна прымусіць беларусаў працаваць на немцаў. І Людвіг Клозе рушыў у паход.

Вестка, што з-пад Мінска ідуць карнікі на чале з генералам Людвігам Клозе, устрывожыла Сяргея. Немцы рыхтаваліся да вясенняга наступлення 1943 года, а таму ім трэба было скончыць з партызанамі. А Сяргей у гэты час выконваў заданне—спыніць працу чыгунак, што вялі да фронту. Задача гэта цяжкая і складаная, чыгунка ахоўвалася рэгулярным войскам і паліцэйскімі.

Карнікі ўжо вялі баі з паасобнымі атрадамі Рыгора Гарашчэні, яны цяснілі партызан. Сяргей абавязкова павінен быў бачыцца з Васілём, каб пагаварыць з ім, як хутчэй прагнаць адсюль немцаў. Яму хацелася не прапусціць ні аднаго цягніка з боепрыпасамі і жывой сілай да фронту. А для гэтага трэба было, каб Васіль арганізаваў удар з тылу па карніках.

— Так, адна галава добра, а дзве лепей,—ходзячы ў развалку па зямлянцы, разважаў уголас Сяргей.—Я павінен неадкладна ўгледзець Васіля, ён мне да чорцікаў патрэбен. Пайду!

Калі Сяргей павярнуўся да Рыгора, у яго паблісквалі сінія вочы, яшчэ больш «задраўся» кірпаты нос, відаць выспеў план, як ударыць немцаў. Ён задаволена прычасаў растапыранымі пальцамі сваю русую чупрыну. Па суровых бровах відно было, што ён цвёрда вырашыў ісці.

— Але-ж гэта небяспечна, — супярэчыў Рыгор Гарашчэня. — Дарога Беразнянкі — Дрыгвічы блакіравана немцамі, а абмінуць яе нельга.

— Ваяваць таксама небяспечна, аднак мы ваюем,—кальнуў прыжмураным вокам Сяргей. — Я адзін пайду.

— Чаму гэта?

— Бо табе тут патрэбны людзі.

— Не маеш права адзін ісці, — некалькі павысіў голас Рыгор. — Вазьмі хоць чалавек пяць.

— Добра, — урэшце згадзіўся Сяргей. — Але не больш трох, хопіць.

Рыгор Гарашчэня больш не настайваў, бо ведаў, што ўсё гэта дарэмна: Сяргей быў цвёрдага характару. За гэта Рыгор Гарашчэня яго вельмі любіў.

Сяргей сеў з Рыгорам, закурыў, а потым папярэдзіў Рыгора, што калі часам здарыцца якая няўдача, дык каб ён абавязкова звязаўся з Васілём і паведаміў яму ўстаноўкі цэнтра.

Як толькі сцямнела, Сяргей, у суправаджэнні трох партызан, узброеных аўтаматамі, выправіўся ў дарогу. Яму ноччу трэба было прайсці самы небяспечны ўчастак, каля смалярні, а там маглі быць карнікі. Але Сяргей спадзяваўся на тое, што немцы не вельмі любілі ноччу ваяваць і іх там магло не быць. У крайнім выпадку ён ведаў адну сцэжку, куды ні адзін немец не пойдзе.

Мікола Цыбулька яшчэ днём дачуўся пра тое, што Сяргей збіраецца ісці да Васіля. І як ён не стараўся каб патрапіць у ахову, але яму гэтага дамагчыся не ўдалося. Рыгор Гарашчэня выбраў у ахову да Сяргея самых храбрых і адважных людзей. Ведаючы, што другой дарогі няма, акрамя як каля смалярні, Мікола Цыбулька незаўважаным выправіўся наперад. Яму жыцця не дала думка займець дзе-небудзь на Украіне свой маёнтак, завесці сям'ю і ціха жыць да скону. «Ну, Мікола, лаві момант, — думаў сам сабе Цыбулька. — Калі цяпер не ўбярэш Сяргея, то не бачыць табе ціхага жыцця, як сваіх вушэй». Кіламетрах у двух, а можа крыху меней, ва ўсякім разе яшчэ далёка заставалася ісці да смалярні, Мікола Цыбулька спыніўся, закурыў, задумаўся. Яму хацелася ўзяць Сяргея жывым. А каля смалярні маглі быць карнікі, яшчэ, чаго добрага, адбярць у яго Сяргея, яны-ж за ім ганяюцца.

Ступаючы па калена ў гразі, — яшчэ лясныя дарогі не прасохлі, — прыкладна гадзіны праз дзве пазней, гуськом ішлі адзін за другім партызаны і кожны думаў

пра сваё. «З імі цягацца не лёгка, усё народ бывалы, у кусты не падасца,—думаў сам сабе Мікола Цыбулька, седзячы ў засадзе.—Аднак і я не лыкам шыты».

Сяргей, адзеты ў ватоўку, каб лягчэй было, ішоў першым. Яго нешта трывожыла, ён аглядаўся па баках. «Што за чорт,—думаў сам сабе Сяргей,—ніколі ў мяне не было так неспакойна на душы». Ён паволі ішоў. Мікола Цыбулька з засады бачыў партызан, яны, цяжка ступаючы, хлюпалі па гразі. «Маёнтак»—мільганула ў галаве Цыбулькі. Але смашны арэшақ, толькі як яго раскусіш?

Каля невялічкага раўчука партызаны застанавіліся. Яны стаялі гуртам. Свяціў месяц, іх лёгка было распазнаць; тут былі людзі, з якімі Мікола Цыбулька не раз еў разам кашу, хадзіў на аперацыі. Яны зусім не заўважалі, што Мікола Цыбулька ходзіць з каменем за пазухай, што ў ім сядзіць звер. А зрабіў яго такім Эрнст фон-Вернер, гэта ён разбудзіў у ім звера.

Сяргей крыху пастаяў каля раўчука, выбраў больш вузкае месца, лёгка пераскочыў, аддзяліўся ад партызан. Мікола Цыбулька, не марудзячы, даў доўгую чаргу з аўтамата па партызанах, тыя пападалі. Пачалася страляніна і з боку смаярні.

— Таварыш Сяргей, сюды, сюды,—клікаў, адбегшыся ў бок, Мікола Цыбулька.

— А ты хто?—спытаўся Сяргей.

— Партызан,—адказаў Мікола Цыбулька.—Тут засада. І з смаярні страляюць. Кругом карнікі.

— А чаго ты тут?

— Мяне Рыгор Гарашчэня паслаў у разведку. Загадаў «языка» дастаць. Ды хіба так лёгка робіцца, як гаворыцца.

— Хлопцы! — падпаўзаючы да раўчука, гаварыў Сяргей.

— Яны забітыя,—шаптаў Мікола Цыбулька.—Куды вам трэба? Я магу абвесці смаярню, мне тут кожная сцэжка вядома.

Страляніна павялічылася, дзынкалі, разрываючыся,

жулі, звінелі асколкі. Карнікі былі зусім блізка. Ужо чутна была чужая гаворка.

— Мне трэба на Беразнянскую дарогу,—гаварыў Сяргей.

— А там?—пытаўся Мікола Цыбулька.

— А там відаць будзе.

— Пайшлі!

Сяргей і Мікола Цыбулька падаліся ў бок і, прыгінаючыся, выйшлі з зоны агню. Карнікі ўсё стралялі. Сяргей, ідучы па лесе, паабдзіраў сабе твар, рукі, набраў поўныя боты вады. Ён відаць моцна ўвагрэўся, бо расшпіліў ватоўку.

— Ну, вось і ўвесь страх,—гаварыў Мікола Цыбулька, вышаўшы на прагаліну.—Цяпер можна закурыць.

— А гэта што за вёска будзе?

— Міхановічы.

— О-го-го,—падазрона сказаў Сяргей,—куды ты завёў.

Віднелася. Гурчэлі вясеннія воды, на гары круціўся вятрак. На вуліцы ў Міхановічах і ў дварах стаялі нямецкія машыны.

— То ты можаш вяртаць назад,—гаварыў Сяргей, не высоўваючыся вельмі з лесу,—а я адзін пайду.

— Не, я вас аднаго не пушчу.

— Я вам загадваю ісці па сваёй справе.

— А я тут па сваёй справе,—пярэчыў Мікола Цыбулька, аглядаючыся кругом.—Я вас не адпушчу ад сябе ні на крок, пойдзем са мною.

— Што-о?—уханіўся за рэвальвер Сяргей.—Ах ты сволач!

— Хальт!—крыкнуў немец.—Хэндэ хох!

Карацелі схапілі Сяргея, скруцілі назад рукі, павялі ў вёску. Напалоханыя людзі заглядалі ў вокны, калі вялі Сяргея па вуліцы. Сяргей ішоў без шапкі, вецер раздзімаў яго русыя валасы. Мікола Цыбулька задаволена пасміхаўся, ён адчуваў сябе пераможцам, марыў пра маёнтак. Сяргея, пасля першага допыту, пасадзілі на машыну і павезлі ў горад.

Гаманілі бары ад Белавежскай пушчы і да Палескіх лясоў. Маланкай абляцела вестка, што Сяргей схоплен немцамі і знаходзіцца ў горадзе Беразіянкі, у раёне дзейнасці партызанскай брыгады Рыгора Гарашчэні. Камандзір брыгады, выклікаўшы да сябе ў зямлянку Гальяша, Ігната і Піліпа, іх атрады лічыліся лепшымі ў брыгадзе і на самай справе былі такімі, паставіў перад імі задачу: разграміць злучэнне эсэсаўцаў вядомага ката генерала Людвіга Клозе, паспрабаваць вызваліць Сяргея, хоць ён і сам мала верыў, што ўдасца гэта зрабіць. Немцы ведалі, хто такі Сяргей і яго не так лёгка было ад іх вырваць, тым больш, што падышла група Людвіга Клозе, фактычна дывізія, праўда яны не ўсе былі ў горадзе, частка аперывавала супроць партызан. Тым не менш Рыгор Гарашчэня хацеў схіпіцца з Людвігам Клозе, дастаткова вопытным генералам.

— Ну, як?—запытаўся Рыгор Гарашчэня, ходзячы па зямлянцы.

— Загад ёсць загад,—сказаў Гальяш.

— Я сабраў вас, каб параіцца.

— Калі параіцца,—гаварыў Гальяш,—то ці варта рызыкаваць. Які-б для нас не быў дарагі Сяргей, але ўсё-ж гэта адзін чалавек.

—Ды які чалавек!—ажывіўся Ігнат.

— Гальяш як хоча,—гаварыў Піліп Пацяруха.—А я павяду сваіх хлапцоў. Што з таго, што немцаў многа? Гэта-ж добра, ёсць каго біць.

— Дык і я павяду, але толькі так гаворыцца.

— Ну і добра!—усхвалёвана гаварыў Рыгор Гарашчэня.—Значыць, ідем!

Камандзіры атрадаў разам з камандзірам брыгады доўга абмяркоўвалі план дзеяння. Марыйка ўжо даўно спала, калі яны разыходзіліся. Самае цяжкае было прабрацца ў цэнтр горада, бо ўсе подступы ахоўваліся, а таму Рыгор Гарашчэня ўзяў гэта на сябе. Як ён туды пойдзе, яшчэ не ясна было, а толькі па яго думцы яму

трэба было ісці. Раптам прышла ў галаву думка—наладзіць «вяселле» і такім чынам прабрацца ў горад.

— Правільна!—уголас падумаў Рыгор.—Паедзем з Марыйкай вянцаца...

Растармашыўшы Марыйку, ён доўга з ёю гаварыў, абмяркоўваючы да дробязей сваю паездку. І Марыйка гэтым захапілася. Рыгор пасля паездкі ў цэнтр стаў больш упэўненым, цвёрдым, рашучым, самастойным у вырашэнні спраў, ён адчуў глебу «вялікай зямлі» пад нагамі. Яны з Марыйкай яшчэ доўга не спалі.

Ноччу да генерала Людвіга Клозе прывялі Сяргея. Генерал устаў, калі Сяргея ўвялі, прайшоўся, прапанаваў Сяргею сесці. Людвіг Клозе быў высокім, стройным і, не глядзячы на свае годы,—яму было больш за пяцьдзсят год,—выглядаў добра, адчувалася вайсковая выпраўка. Ён злоснымі вачыма глядзеў на Сяргея, глядзеў зверху ўніз, падкрэсліваючы сваю перавагу, трымаўся як пераможца з пераможаным. Ён быў увесь сівы, на яго лысіне парос «мох», ад чаго ён быў некалькі смешным. Генерал Людвіг Клозе валодаў рускай мовай. На яго твары бачны былі маршчыны, блага расла барада.

Сяргей быў сярэдняга росту, абросшы барадой, вусамі. І хоць ён быў апрануты ў звычайны сялянскі палітон, у боты паляўнічага, але не быў падобны на селяніна. Калі ўгледзецца ў яго твар, асабліва вочы, відаць было, што гэта інтэлігент. Ён паглядзеў на генерала і прышоў да выніку, што перад ім небяспечны вораг, чалавек, які здольны на ўсё, абы дасягнуць сваей мэты. Памераўшыся вачыма з генералам, Сяргей, увесь сабраны, падрыхтаваны да самага горшага, сеў. Насупроць яго вісеў партрэт Гітлера. Сяргей, паглядзеўшы на яго, адварнуўся і, успомніўшы словы Сталіна, што Гітлер падобны на Напалеона, як кацянё на ільва, усміхнуўся. Генерал зрабіў выгляд, што нічога не заўважыў.

— А вам, Сяргей, барада не ідзе, — усміхнуўся генерал Людвіг Клозе. — Сусанін, не Сусанін, да таго яшчэ-ж рыжая... У першабытных людзей ператварыліся... Яшчэ Пётр Першы рэзаў бароды...

Ён хацеў пахваліцца веданнем рускай гісторыі, яе лю-

дзея, пасмяяцца над іх звычаямі. У кожным яго слове адчувалася пагарда да ўсяго рускага, як незаслугоўваючага ніякай увагі.

— А што за чалавек без вусоў і барады? Скапец! — падкрэслена рэзка адказаў Сяргей.

— Гм... гм... — разгубіўся Людвіг Клозе, не ведаючы, што сказаць.

Генерала вырuchyў Сяргей, запытаўшыся:

— Можна закурыць?

— Курыце.

Генерал, устаўшы, абвёў рукою сваю гладкую, як бубен, бараду і, прайшоўшыся, спытаўся:

— Дык вы адмаўляецеся назваць атрады, якія вамі арганізаваны, і дзе яны стаяць?

— Нічога не ведаю.

Генерал пазваніў, увайшлі Мікола Цыбулька і Віктар Пясецкі; яны, сагнуўшыся, стаялі ў дзвярах. Людвіг Клозе, звярнуўшыся да Міколы Цыбулькі, запытаўся:

— Дзе вы сустракаліся з гэтым чалавекам?

— У атрадзе дзядзькі Максіма Туміловіча.

— А вы? — звярнуўся генерал да Віктара Пясецкага.

— Ён прыходзіў у атрад Рыгора Гарашчэні.

— Можаче ісці, — праз плячо сказаў генерал Міколе Цыбульку і Віктару Пясецкаму.

Яны задам выйшлі за дзверы.

— Ну, а цяпер што скажаце?

— Нічога.

— Дарэмна, будзеце шкадаваць, — пазваніў генерал Людвіг Клозе; увайшлі два здаравенныя каты. — Пагаварыце з ім па душах, покуль не папросіцца.

— Гэта мы можам.

— У нас і мёртвы загаворыць.

Вышэйшы кат, падышоўшы да Сяргея, на вачах у генерала, стукнуў Сяргею пад бок. Сяргей пахіснуўся. З другога боку ўдарыў ніжэйшы кат і, так яны, нібы гуляючы ў мяч, білі яго, ведучы да дзвярэй, а пасля што было, не паддаецца чалавечаму ўяўленню. Сяргея білі па галаве, выварачвалі рукі, выкалалі перш адно вока, потым другое. Ён толькі стагнаў, некалькі разоў

губляў прытомнасць, але маўчаў. Ніжэйшы кат да таго абясцілеў, што ледзь трымаўся на нагах.

Вышэйшы кат, сабраўшы апошнія сілы, стукнуў Сяргею нагою ў грудзі. З рота ў Сяргея хлынула кроў, ён, лапяхнуўшы некалькі разоў, стаў канаць.

— Вось дык ён! — здзівіўся вышэйшы кат. — З чаго толькі робяць такіх людзей... Каб каго другога гэтак, не вытрымаў-бы...

— Эге, — гаварыў ніжэйшы кат. — І колькі таго чалавека... камар...

— Ідзі далажы, што маўчыць...

— Ідзі ты далажы...

Генерал Людвіг Клозе сам сюды прышоў і, капянуўшы нагою, загадаў:

— Адліць і зноў біць... біць... біць... пакуль не загаворыць...

— Гатоў! — сказаў вышэйшы кат.

— Сілы не хапае больш біць, — высалапіўшы язык, гаварыў ніжэйшы кат.

— Павесіць! — крыкнуў генерал Людвіг Клозе. — Дзесяць дзён не знімаць...

Прышоўшы да сябе, генерал Людвіг Клозе цяжка апусціўся ў крэсла, паглядзеў на партрэт Гітлера, уголас падумаў:

— Наша карта біта. Такіх людзей не пераможаш. З Расіяй нельга ваяваць!

Рыгор Гарашчэня з Марыйкай ехалі ў Беразнянкі, а за імі на некалькіх падводах «сваты», пахаваўшы аўтаматы і кулямёты ў вазы. Зайграў гарманіст. Партызаны заспявалі. Рванулі коні, забразгацелі колы, узняўся пыл слупам. Чым бліжэй партызаны пад'язджалі да горада, тым больш былі стрыманыя. Аперацыя была надзвычай складанай.

На ўзмыленай тройцы гладкіх коней Рыгор уязджаў у горад, уся дуга была расквечана, у грывах коней былі рознакаляровыя істужкі. Іх застанавіў нямецкі вартавы.

— Вяселле, — сказаў па-нямецку Рыгор, сунуўшы вартавому кавалак сала, той махнуў рукой, каб ехалі.

Праходжыя як на дзіва глядзелі, яны даўно не бачылі такога багатага вяселля. Калі яны пад'ехалі да гарадскога скверу, убачылі Сяргея, які вісеў на шыбеніцы. Рыгор хацеў выскачыць з брычкі, але Марыяка яго стрымала за руку. У Сяргея не было паловы барады, гэта каты па валаску яе выскублі. Рыгор ад злосці аж затросся.

Як і было ўмоўлена, калі яны пад'ехалі да царквы, зазванілі званы, немцы з штаба генерала Людвіга Клозе павыходзілі і, паразяўляўшы раты, глядзелі на «вяселле». Раптам з вежы ўдарыў кулямёт, затрашчалі аўтаматы, пасыпаліся гранаты. Генерал Людвіг Клозе быў зложан напавал меткай куляй партызанскага снайпера. У горадзе пачалася паніка. З усіх бакоў стралялі. А партызаны Ігната, Гальяша і Піліпа грамілі немцаў на подступах да горада.

Рыгор не хацеў доўга затрымлівацца. Ён аддаў загад зняць труп Сяргея з шыбеніцы і, праехаўшы галонам па вуліцы, што аж іскры з падкоў ляцелі, змятаў невялікія групы немцаў, якія сустракаліся на дарозе. Неўзабаве ён выехаў з горада.

Як пасля высветлілася, немцаў было паложана пад горадам да пяцісот чалавек, дый у самім горадзе больш за сто салдат і афіцэраў, сярод іх генерал Людвіг Клозе. Партызанамі быў забіты і Мікола Цыбулька, які выдаў Сяргея. Бургмістр Віктар Пясецкі і на гэты раз выкруціўся.

Ад'ехаўшы ад горада кілометраў з пятнаццаць, на скрыжаванні чатырох дарог, пахавалі без усялякіх прамоў Сяргея,—яго сапраўднага імя і прозвішча ніхто не ведаў,—даўшы салют, ад якога зямля задрыжэла.

Далей паехалі паволі. Ганцы з атрадаў нахаду даносілі камандзіру брыгады аб стратах партызан, а яны былі даволі вялікімі, хоць у параўнанні са стратамі немцаў,—нязначныя.

Сабраўшы разбітыя часці і, прыняўшы на сябе камандаванне, маёр фон-Грабер, каб выслужыцца перад вышэйшым начальствам, каторы дзень, без усялякіх вынікаў, гойсаў па лесе, прачэсваючы бары, баючыся

кожнага куста, за якім, як яму здавалася, стаіць партызан. На правым беразе ціхай Беразнянкі рэдка дзе засталіся вёскі, усюды палыхалі пажары. Перабраўшыся на другі бераг рэчкі, дзе па сцверджанню Віктара Пясецкага (бургмістр і на гэты раз не быў у горадзе) павінны былі быць гарашчэняўцы, разведка эсэсаўцаў пачула, як хруснула суччо.

— Партызаны!—крыкнуў напалоханы эсэсавец і кінуўся дакладаць па начальству.

— Агонь!—скамандаваў начальнік карнай экспедыцыі, маёр фон-Грабер.

Рассыпаўшыся па ўскраіне маладога сасонніку, карачелі адкрылі агонь з усіх відаў зброі. Маёр фон-Грабер паслаў матыцыкліста з данясеннем камандуючаму экспедыцыйным корпусам, што правабярэжжа Беразнянкі ачышчана ад партызан. Зраўняны з зямлёю вёскі: Прысады, Калоссе, Дубрава, Стары Бор і Махавая; спалена насельніцтва гэтых вёсак, як актыўныя памагатыя партызан. Цяпер пераправіліся на левабярэжжа Беразнянкі, і вядзём бой з буйнымі сіламі партызан (брыгады Рыгора Гарашчэні). Тэрмінова патрабуецца падмацаванне і боепрыпасы.

Позна ўвечары на некалькіх машынах прыехалі аўтаматчыкі, прывёзшы з сабой патроны, міны, снарады і загад генерала:

«Загадваю трымацца. Раніцою высылаю самалёты. Пасля апрацоўкі з паветра атакаваць і знішчыць партызан».

— Дык вось яно, якія справы!—гаварыў сам сабе маёр фон-Грабер.—Трымацца...

— Але нешта я не чую адказу з боку партызан,— заўважыў капітан Гросшулер, які ўзначальваў аўтаматчыкаў.

— Прыціснуты да зямлі, чуецца—мыкаюць, як каровы,—паглядзеўшы пагардліва на бязвусага капітана, сказаў маёр.

— Я ім можа не генерал Людвіг Клозе, якому даўно варта было падаць у адстаўку, а не ваяваць. З рускімі трымай вуха востра, гэта можа не французы, дзе мы

прайшлися маршам. Загадаю да раніцы трымаць партызан пад агнём. Калі з'являцца нашы самалёты, падыміце мяне. Чатыры ночы не спаў. Можаче ісці.

Усю ноч карацелі стралялі. Пахла дымам і смалю.

Маёра фон-Грабера разбудзіў вялікай сілы выбух. Гэта самалёты апрацоўвалі лес.

— Дазвольце далажыць, гер маёр, боепрыпасы на зыходзе, — рапартаваў капітан Гросшулер.

Пасля апошняга залёту самалёта, маёр фон-Грабер, скамандваўшы перанесці агонь артылерыі ў глыбіню, падняў салдат у атаку. З крыкамі «гох» немцы кінуліся ў гушчар і... аслупянелі. На суччы, дрыгаючы нагамі, даходзіла падбітая карова. Гэта па ёй усю ноч білі карацелі. Як кажуць: у страху вочы вялікія. Тысяча фрыцаў ваявала з адной каровай.

— Асмелюся далажыць, — загаварыў, усміхаючыся, капітан Гросшулер. — Ніякіх партызан у наяўнасці не аказалася... Проста смешна, маёр, адкуль...

— Калі вы такі разумны, то чаго-ж вы ўсю ноч стралялі? Варона! — ускіпеў фон-Грабер. — Патроны ўсе? Я так і ведаў. Цяпер, калі партызаны не будуць дурнымі, але іх бог гэтага пазбавіў, дадуць нам дыхту. Трэба ўляпётваць, пакуль не позна. Стойце! Пішыце: партызанская брыгада Рыгора Гарашчэні знішчана, захоплены вялікія трафеі — адна карова. Цьфу ты! Хоць кароў пабярэм... Напісалі? Давайце падпішу. Што-о? Адна карова? Глупства!

— Вы так казалі.

— Ска-а-залі, — скрывіўся фон-Грабер. — Калі кажуць адзін, трэба разумець тысяча... Так робіць Гебельс, сам фюрэр... А чаму нам нельга? Тым больш, што кароў мы па вёсках набралі...

Падпісаўшы паперку, фон-Грабер і Гросшулер стаялі, задаволена пасміхаючыся. Данясенне пайшло ў штаб.

Міроніха яшчэ ўвечары, шукаючы карову з партызанскага статку, пачула стральбу немцаў. Яна ім адказала з дубальтоўкі. Страляніна яшчэ больш павялічылася. Раніцаю яна прывяла сюды партызан. Калі стральба з боку немцаў сціхла, партызаны адкрылі агонь.

Немцы кінуліся ўцякаць (у іх не было патронаў). Партызаны білі фрыцаў, як курапатак. Прыціснутыя да рэчкі, немцы кінуліся ўплаў. Ём у дагонку пасыпаліся кулі. Фрыцы ішлі на дно, пускаючы бурбалкі. Рэчка Беразнянка пачырванела ад крыві. Так «разбітыя» гарашчэняўцы мясілі немцаў. Енкі і стогны фрыцаў былі чутны далёка. Адзін немец, уцякаючы, крычаў: «Партызан раззлаваўся! Капут!» Ён зароў, як звер, калі яго зваліла меткая партызанская куля. Немец курчыўся, сударажна абнімаючы зямлю.

— Вось гэта і будзе «другая Масква», — ідучы поруч з Васілём, гаварыў бацька Даніла, — ці іначай, «малая зямля». Тут з часу устанаўлення Совецкай улады ні адна варожая нага не ступала. Жывём мы па савецкіх законах.

І сапраўды, толькі яны перайшлі рэчку, як зусім змяніўся пейзаж. Замест вузкіх палосак, тут былі шырокія калгасныя палі. Сцяною стаялі жыты, вышэй чалавечага росту, хвалямі пераліваючыся на сонцы. Цвіла грэчка, далёка разносячы свае пахі, гулі пчолы. Насустрэч Васілю з Данілам трушком, на мышастым коніку, ехаў селянін. Параўняўшыся, селянін прытрымаў каняку, пакланіўся.

— Куды, Міхале, сабраўся? — запытаўся Даніла.

— Да кума.

— Гавары, гэта свой чалавек, — сказаў Даніла дадаўшы. — Таварыш Васіль.

— У разведку.

— Што-о! — здзівіўся Васіль.

— Гэта наш камандзір узвода, — растлумачыў Даніла.

— Зусім не падобны на камандзіра.

— Сена рабіць ездзіў, — апраўдваўся Міхал, — але ў Ніве з'явілася нейкая навалач, камандзір роты з лугу мяне і паслаў. Можна ехаць?

— Можна.

Селянін тузануў мышастага, той паволі пайшоў.

заскрыпелі нямазаня калёсы. Даніла з Васілём некаторы час ішлі моўчкі, кожны заняты сваімі думкамі. Наляцеў вецер, абдаў іх пылам. Даніла быў каранасты, ішоў, перавальваючыся, з нагі на нагу, увесь абросшы барадою. Твар у Данілы быў бронзавым, барада на сонцы парыжэла, вусы крыху падпалены. Васіль дзябёлы, чысты, паголены, у плячах «сажань». На ім ні адна рубашка не вытрымлівала.

— Дзе мелі рубашку парваць?

— Ніткі гнілыя, распаўзлася.

— Не, па жывому месцу.

— То мусіць крамніна доўга ляжала, не мае мацунку.

— Ці не плечы толькі вінаватыя?!

— Можа і яны.

На скрыжаванні дарог яны сустрэліся з «касцамі» і «грабцамі», тыя весела балагурылі, але як угледзелі Данілу з незнаёмым чалавекам, сцішыліся.

— Дазвольце далажыць, — рапартваў, падбегшы да Данілы, старэйшы «касец». — У Мохайцы немцы, у колькасці трыццаці чалавек, прыехалі нарыхтоўку рабіць. Задача — іх знішчыць.

— Чым-жа вы будзеце іх біць? — пытаўся Васіль. — Рыскована з голымі рукамі.

— На сваёй сенажаці і каса зброя, — бойка адказаў «касец».

— Гэта ўсё аўтаматчыкі, — растлумачыў Даніла, — а толькі зброя пахавана. Бачыце, якія ў іх гарбы, як у вярблюдаў. Ну, што-ж, «касцы», з богам у дарогу. Аб выкананні далажыце.

— Ёсць, далажыць! — сказаў «касец» і, павярнуўшыся, скамандаваў. — За мною, марш!

«Касцы» моўчкі прайшлі каля Данілы з Васілём. Правёўшы іх вачыма, Даніла з Васілём пайшлі. Пякло сонца. Праз некаторы час яны апынуліся на сенажаці. Пахла мурагом. Жанчыны грэблі сена, мужчыны падносілі копы да стагоў. Спорылася праца. І Даніла з Васілём, параспільваўшы кашулі, цягалі сена. Прывыкшыя да працы людзі згравалі сена з ахвотаю. Васіль так за-

хапіўся падношваннем коп, што і не заўважыў, як сонца садзілася за лесам. Раптам пачуўся сігнал трывогі. Аددзяліліся дзеці і старыя. Замест граблей у руках людзей аказалася зброя.

— Што такое? — запытаўся Васіль.

— Зараз даведаюся, — адказаў Даніла.

Да камандзіра партызанскай брыгады, бацькі Данілы, падбег старшыня аднаго з кадгасаў «малой зямлі», які далажыў:

— Таварыш камандзір брыгады! Разведка данесла, што немцы рыхтуюцца акружыць «Малую Маскву». Ідуць вялікія сілы. У Беразнянку прышла дывізія, гарашчэняўцы з ёю вядуць бой. У Мохаўцы не нарыхтоўшчыкі, як меркавалі, а разведка 703 эсэсаўскага палка. «Грабцы» з «касцамі» яе знішчылі.

— Як?—абурываўся бацька Даніла.—І «языка» не ўзялі? Колькі разоў я гаварыў!

— «Языка» вядуць.

— Добра.

— У Ніве танкеткі.

— Да Рыгора Гарашчэні паслалі сувязнога?

— Так.

— А ад іх ёсць?

— З хвіліны на хвіліну чакаем.

У вачах у Данілы гарэлі агеньчыкі, выпяваў нейкі план. Ён стаяў поўны рашучасці. Мірны чалавек стаў партызанскім камандзірам, ваяводай. Дастаўшы з планшэткі карту, нахіліўшыся з Васілём, ён стаў разглядаць, зазначыўшы:

— Гм... Хочыць акружыць! Вырасылі, кажаш, з «Малою Масквою» скончыць? Зубы зломіць! А мы тут рассячэм. Трэба паведаміць Дрыгвічанскі атрад. Сабраць да мяне камандзіраў!

Пачулася стральба, гэта ніўскія партызаны, з брыгады бацькі Данілы, пачалі бой з немцамі. Стральба нарастала, пачуліся стрэлы гармат, бой разгарэўся жорсткі, крывепралітны, ішла барацьба за родныя гоні, за сям'ю, за радзіму.

— А хто? — запытаўся другі гестапавец.

— Стараста з вёскі Нізок. Таксама па гэтай справе.

— Ага! — сказаў першы гестапавец.

— Угу! — сказаў другі гестапавец.

Яны абодва вышлі.

Сымон Базылёвых павесялеў, што абвёў навокал пальца гестапаўцаў. Ён пасля размовы з Васілём нібы ў другі раз на свет нарадзіўся, акрыяў, адчуў грунт пад нагамі. Развітаўшыся, яны ўмовіліся сустрэцца пры больш зручных варунках, каб пагаварыць, што далей рабіць. Сымон Базылёвых пайшоў акрылены, наважыўшы распачаць сапраўдную барацьбу супроць немцаў. Старая маці, благаславіўшы сына, праводзіла яго ў дарогу.

Бургомістр, пасадзіўшы «старасту» з Нізка на нямецкую машыну, пажадаў яму шчасліва даехаць да мястэчка Дрыгвічы. Яны развіталіся сябрамі. Васіль быў ужо на машыне, калі да Сымона Базылёвых падышлі гестапаўцы. Шофер даў газ, Васіль памахаў рукою, бургомістр з гестапаўцамі, кінуўшы галовамі, махалі рукамі. Машына павярнула на дарогу і знікла з гарызонта.

27

І ўдзень і ўначы, не ведаючы стомы, тупаў дзед Даніла з сякераю каля млына: то ён застаўку зробіць, то кулак, — млын у яго працаваў, як добры зладжаны механізм. А навокал млына быў пасыпан жоўты пясок. Ён любіў пагаварыць з людзьмі, пачуць, што добрага на свеце, самому расказаць, што на сваім вяку бачыў. Млын стаў своеасаблівай яўкай, адкуль ва ўсе бакі цягнуліся сувязі з партызанамі.

Стаяў млын далёка ад дарог, на рэчцы Чылі, каля невялікага пасёлка Бровары, Беразнянскага раёна. Млын быў абнесен, як шчыкетам, плакучымі бярэзінамі. Гэта Даніла ў маладосці, калі быў млынаром у пана Цыбульскага, іх пасадзіў. Кожную весну дзед

Даніла ставіў дзесяткі бочак з бярозавым сокам і частаваў ім прыязджаючых сялян. Цяпер сок пілі партызаны. Рэчка каля млына была абсаджана вербамі, голле якіх нізка апускалася над вадою. Усё гэта рабіла млын казачным. На стрэхах яго парос зялёны мох.

Дзед Даніла быў увесь белы, як голуб. Толькі яго вусы крыху парыжэлі ад тытуню. Зімой і летам ён хадзіў у кажуху, падпяразаны папругаю, прынесенаю яшчэ з імперыялістычнай вайны. Па нядзелях дзед Даніла даставаў з свайго салдацкага сундучка георгіеўскі крыж і з ім, заклаўшы рукі назад, спацыраваў каля млына ці хадзіў з вудачкаю лавіць рыбу, альбо садзіўся на прызбе. Каля яго заўсёды круцілася чарада дзяцей, ён ім апавядаў пра свае ваенныя паходы, як ён крыж дастаў, перахітрыўшы немцаў — прывёў «языка», нямецкага афіцэра, — раскаваў казкі. Яго невялічкія блакітныя вочы заўсёды хітра ўсміхаліся. А калі пачалася вайна, дзед Даніла ні на адзін дзень не знімаў георгіеўскага крыжа. Ён сам сябе лічыў салдатам.

Кругом Броварскага млына раскінулася сенажаць. Далёка бачны быў лес Дрыгвічанскага лясніцтва, які прытуліў мноства партызанскіх атрадаў. Да млына з усіх бакоў цягнуліся падводы, везучы збажыну. Дзед Даніла ведаў усіх на дзесяць—пятнаццаць кілометраў, а то можа і больш. Ён знаў хто чым дыхае, у каго што баліць, з кім пра што гаварыць, каго чым зацікавіць. Сказаўшы, каб засыпаў чарговы падводчык у кош зерня, дзед Даніла вышаў пакурыць. Каля млына раўло, бушавала, быў вялікі напор вады, далёка ляцелі ад кола срэбныя пырскі, бісерам рассыпаючыся, пенілася вада, кружыла. Да дзеда Данілы падышоў падцацкавец.

- Дзед Даніла! А калі мне змелеш?
- Ты, здаецца, з Падцацкіх?
- Так.
- Дзе жывеце?
- У зямлянках.
- Пад вечар засыплем. Та-а-ак. Ладная ў вас была

толькі я не той, за каго вы мяне лічыце. Так, так. Не той!

Сымон Базылёвых задзёрыста, знізу ўверх, глядзеў на Васіля. Ён быў невялікага росту, тоўстым, дужым, па сваёй сіле амаль не ўступаў Васілю. Відаць было, што Васіль яго кальнуў у самае сэрца. У Сымона Базылёвых ад злосці раздзімаліся ноздры на яго пляскатым носе, сціскаліся кулакі, ён гатоў быў схапіцца з Васілём і сілай давесці, што ён не той чалавек, за каго яго прымаюць.

— А хто-ж вы?—усміхаючыся, гаварыў Васіль, у ва-
чах якога гарэлі нядобрыя аганькі.

— Чалавек.

— Аблічча чалавечае, а...

— Не!—перабіў Сымон Базылёвых.—Прызнаюся, я з савецкаю ўладаю часамі не мірыўся, мала гэтага, мяне аднойчы савецкая ўлада пакарала, але-ж гэта была бацькоўская перасцярога. Мая ўлада мяне і карала. А чаму я не мірыўся? Чаму? Здавалася, як гэта Янка будзе Мікітам кіраваць? Адно-ж,—нішто. Я доўга не ішоў у калгас, боязна было, як тое, як гэта, а там жонка, як дзяцел дзяўбе. Але як пайшоў—то з гэтай дарогі не саступлю. Не-е! Немец навучыў, як савецкую ўладу любіць, як калгас шанаваць.

— А выходзіць саступілі, крануліся з месца.

— Мяне пад руляй рэвальвера прымусілі быць бур-
гомістрам, — гарачыўся Сымон Базылёвых. — Перад
вайною я быў старшынёю местачковага калгаса. Ніхто
дрэннага слова пра мяне не сказаў. Калгас быў першым
у раёне. А калі прышлі немцы, мяне завочна прагаласа-
валі быць старшынёю «абшчыны». Супраць народа не
папрэш. А потым...

— Цікава, чаму гэта выбар выпаў на вас, — другім
тонам пытаўся Васіль. — Мусіць, вы немцу спадабаліся.

— Як я бачу, вы мне не верыце, — хвалюючыся гаварыў Сымон Базылёвых.—Што-ж, ваша справа, а толькі я народу не здраджу. Трасцу немец хоць якое каліва зерня ў мяне возьме. Спалю, а не дам. Я ўрос у сваю зямлю і сваю радзіму не прадам. Выходзіць, сустрэліся

старыя сябры,—памятаеце, кароў разам пасвілі,—пагаварылі і разышліся, як у моры караблі. Дык вы ведаеце, чаго я да вас прышоў?

— Чаго?

— Мяне прыслаў камендант даведацца, ці не было вас тут.

— Выходзіць, я не памыліўся.

— Як сабе хочаце, так і лічыце, мне цяпер усё адно, а толькі маё сумленне будзе пры мне, дзеці мае не ўпікнуць мяне, што я здрадзіў... Папярэджваю, пакуль не позна, ідзіце адсюль. Бачыце, як гойсаюць гестапаўцы, унь іх ідзе цэлая гайня. Сцеражыце сябе, вы патрэбны народу. Вы сумленне партыі, так, так, а ў партыю я веру. Яна выведзе наш народ з гэтай вайны яшчэ больш згуртаваным, зцэментаваным. Бывайце здаровы!

Сымон Базылёвых, увагнуўшыся, прайшоў да дзвярэй, уздрыгнуліся плечы, відаць было, што ён страшэнна перажываў недавер'е, і, не вытрымаўшы, заплакаў.

— Стойце! — сказаў Васіль.

— Прашу вас, хутчэй ідзіце адсюль, а то будзем разам з вамі вісець на шыбеніцы. Мяне ўжо некалькі разоў камендант гэтым страшыў. Ага, я чуў, што ў Рыгора Гарашчэні цяжквата з хлебам, дык няхай мяне не мінае. Дрыгвічанцы ў мяне бралі хлеб. Сотня, другая пудоў у мяне і для яго нарыхтавана. Дый мяса можна будзе падкінуць, каб падтрымаць хлопцаў, добра б'юць германца. А ты мне не верыш. А я ўсё гэта ад сэрца раблю.

— Сынok, гэты чалавек праўду кажа, — умяшалася маці, — ён на вецер слоў не пускае. Адпусціся.

— За хлеб дзякуй, — моцна паціскаючы руку Сымона Базылёвых, сказаў Васіль. — Партызаны гэтага не забудуць. Я шчыра рад, што ты, Сымон, застаўся чалавекам. Прабач, а я дрэннае пра цябе падумаў.

У хату без стуку ўскочылі два гестапаўцы.

— Ён? — спытаўся першы гестапавец, звяртаючыся да бургомістра.

— Не, — адказаў Сымон Базылёвых.

галавою відаць было чорнае неба, пад раніцу зноў браўся мароз.

У першы раз за свае трыццаць пяць год Васілю захацелася хутчэй пакінуць лясное царства, прыгаством якога ён заўсёды захапляўся. Васіль, бывала, доўга не хацеў выходзіць з свяцілавіцкага лесу, а цяпер спяшаўся, каб хутчэй выйсці. Шумелі векавыя дубровы, спяваючы сваю адвечную песню. Паказаліся агні, кілометрах у двух стаяла мястэчка Свяцілавічы, адкуль ён быў родам. Ваўкі, правёўшы яшчэ метраў з дзвесце, адсталі. Кажух на Васілю ўвесь быў падраны, абпэцканы. Ён, расперазаўшы папругу, распрануўшыся, гідліва кінуў яго ў бок ад дарогі. Памыўшы снегам рукі, Васіль у адной ватоўцы пайшоў. Цяпер толькі ён адчуў стому, боль спіны і мускулаў. Васіль быў як пабіты, нібы ён калоды варочаў, да таго-ж балела нага. Пачало ўдзецца. Васіль не хацеў заходзіць у мястэчка, бо там усе яго ведалі, але вымушан быў збочыць, бо да таго змогся, што далей не мог ісці.

Маці са слязамі радасці на вачах кінулася насустрач сыну, яна яго больш за дзесяць год не бачыла. Угледзеўшы на назе кроў, старая ледзь не абамлела. Васіль расказаў маці пра здарэнне з ваўкамі. Старая, сцягнуўшы валёнак, перавязала яму нагу. Накарміўшы сына яешняй з праснакамі, напайўшы гарачым малаком, маці папераджала:

— Табе тут, дзіцятка, заставацца нельга. Некалькі разоў да нас прыходзіў бургомістр і пытаўся пра цябе.

— А хто тут бургомістрам? Свой сабака, ці прывезены.

— Свой.

— Тым горш. А хто?

— Сымон Базылёвых.

— Няўжо? От падлюга! Я-ж з ім разам вучыўся.

Ніколі-б не паверыў, што гэты чалавек падасца на сабачы хлеб.

Пачуўся стук у дзверы. Маці ад страху аж прысела. У хаце стала да таго ціха, што каб муха праляцела, і то было-б чутна.

— Уваходзьце! — усхвалявана сказаў Васіль.

— Дзень добры ў хату! — пераступіўшы парог, сказаў Сымон Базылёвых і, угледзеўшы здзіўленне на тварах, халодныя позіркі Васіля і маці, разгублена спытаўся. — Не чакалі?

— Прызнацца па праўдзе, не, — адказаў Васіль.

— А я вас даўно хацеў бачыць, некалькі разоў заходзіў да маці. Я ведаў, што вы былі ў Беразнянцы, працавалі пад імем Васіль. А сёння ўначы атрымаў дэпешу, што вы адтуль зніклі.

Васіль устаў, закурыў. Пакульгваючы, прайшоўся па хаце. Ён галавою амаль даставаў стол, а таму прыгінаўся, кінуў папяросу. Відаць было, што ён нерваваўся. Маці, склаўшы рукі на грудзях, маленькая, шчупленькая, ціханька стаяла каля чалесніку, нечага чакаючы.

— Па мяне прышлі? — хвалюючыся, запытаўся Васіль.

— Так.

— Дык ведайце, што я жывым не здамся!

— Ведаю ваш характар! Кроў з носа, а са свайго не саступіце.

— Каб ты бачыў, сыноч, — перабіла маці, бачачы, што ў іх гаворка не клеіцца, — што ў нас учора чаўпалося. Усіх яўрэяў перабілі. Кат Мачульскі вырываў шчыпцамі зубы, выварочваў сківіцы. Дзецям пераламлівалі хрыбты аб калені. Ператрэсліся ўсе. І няўжо вам, Сымонка, не балела сэрца?

— А чаго? Пан бургомістр напэўна дапамагаў, — саркастычна заўважыў Васіль.

— За каго вы мяне лічыце! — абурыўся Сымон Базылёвых.

Зусім не рэагуючы на словы бургомістра, Васіль, блізка падышоўшы да яго, спытаўся:

— Што-ж вы не бярэце мяне?

— Я хачу пагаварыць з вамі па душах.

— А ці ёсць яна ў вас, пан бургомістр, гэтая самая душа?

— Вы маеце падставы са мною так гаварыць, — стрымліваючы сябе, сказаў Сымон Базылёвых. — А

Круціла, мяло, засыпала снегам вочы, свету белага не відаць было, аднак Васіль мусіў ісці з Беразнянкі насустрэч ночы, бо яму пагражаў арышт. А хто трапіў у гестапа, той назад не вяртаўся. Завывалі лютаўскія вятры. Пад поўнач Васіль апынуўся ў Беразнянскім лесе. Крыху сцішэла. Аглянуўшыся, Васіль угледзіў аганькі. «Няйначай ваўкі»,—мільганула ў Васіля думка. Яно так і было. Васіля даганяла гайня галодных ваўкоў. У Васіля валасы дыбкі сталі. Ён схпіўся за рэвальвер, але, успомніўшы апавяданне свайго дзеда, астыў.

Дзед Васіля служыў у лейб-гвардыі драгунскім палку. — Адноўчы,—апавядаў дзед унуку,—на казака напалі ваўкі. Казак, выхапіўшы клінок, адцяў ваўчыцы галаву. Раззлаваліся ваўкі, разарвалі на кавалкі ваўчыцу, звалілі казацкага скакуна, данскога рысака,—казак на сваім кані ездзіў з ветрам навывперадкі,—самога казачыну ўлажылі. Праз некалькі дзён у снезе знайшлі казакову шапку, пераламаную напалам войструю шапку і шматок маладзецкай казаковай чупрыны.

Успомніўшы дзеда, які казаў, што ваўкі баяцца агню, Васіль стаў запальваць запалкі, якія на вятры тухлі. Ляскалі зубамі раззлаваныя ваўкі, паказваючы клькі, але адскоквалі, пабачыўшы агонь, а потым, зноў насядалі.

Церушыў снег, слепячы вочы. Пасля поўначы трэснуў мароз, пачалася адліга. На Васілю,—ён быў цёпла апрануты, у добрым сялянскім кажуху з вялікім каўняром, туга падпяразаны папругаю, у ладных валёнках,—рубца сухога не было.

Ужо больш за кілометр Васіль ішоў у саправаджэнні звяруг, а лесу і канца краю не відно было. Стаялі стройныя сосны, кашлатыя елкі, каржакаватыя дубы, плаксівыя бярозы, крохкія алешыны, частаколам рос арэшнік. «Вось дзе мая пагібель»,—падумаў Васіль. У гэты час ваўчыца заскуголіла, завылі ваўкі, Васіль падаўся назад і, не заўважыўшы яловай галіны, зача-

пўся галавою, зляцела шапка, пасыпаўся снег за каўнер.

Толькі Васіль хацеў нагнуцца, каб падняць шапку, як зайшоўшы з боку воўк, зрабіўшы скачок, ухапіўшы яго за кажух, адарваў поўкрыса. Ваўкалька ад злосці аж патрос кавалак кажухыны, нібы паддаючы азарту другім, менш спрактыкаваным ваўкам. Ён ужо не аднаго каня злажыў, а колькі жарабят парэзаў — і ліку не было. Да яго кінуліся меншыя ваўкі, майстры цягаць авечак. Большы воўк, нібы гуляючы, адкінуў кажухыну, меншыя ваўкі за яе ўхапіліся, каб патачыць зубы.

Не вытрымаў Васіль. Зусім не цэлячыся, ён пусціў два стрэлы ў гайню, зваліўшы нейкага нягэглага ваўка. Вось тут і пачалося: у адзін міг ваўкі растрыбушылі забітага; Васіль тым часам так драпануў з векавой дубровы, што выскачыў на прагаліну, на некаторы час адарваўшыся ад гайні.

Калі ваўкі зноў дагналі Васіля, збочыць нікуды нельга было, бо ляжалі гурбы снегу вышэй чалавечага росту. Ён, злаўчыўшыся, смальнуў па ваўчыцы, што тая, зароўшы, падварнула пад сябе галаву. Тут пачалася барацьба чалавека са зверамі не на жыццё, а на смерць. Ваўкі, выскаліўшы зубы, кідаліся на Васіля, у іх ад злосці пена з рота кавалкамі падала. Васіль расстраляў усе патроны, зваліўшы яшчэ чатырох ваўкоў. Але астатнія тры ваўкі не адставалі, яны сляпцом да яго лезлі.

«Ну ўсё, канец, — падумаў Васіль. — Не ўвабралі немцы, то ваўкі даканаюць». У гэты час воўк з разбегу ірвануў Васіля за лытку, у таго іскры пасыпаліся з вачэй. Цёпла стала ў валёнку. Васіль інстынктыўна выхапіў фінку, на якую быў зусім забыўся. Воўк, пакаштаваўшы чалавечай крыві, мо на метр скокнуў, ударыўшы яго лапамі ў грудзі. Васіль, схапіўшы леваю рукою ваўка за каршэнь, праваю распаласаваў фінкаю ваўкальку зверху данізу і, як кацянё, моцным штуршком адкінуў ваўка ад сябе.

Васіль вышаў на поле. Скрыпела пад нагамі, над

манію. У лесе можна было пачуць плач дзяцей, рыканне кароў, іржанне коней.

Гаманілі людзі на ўсе галасы.

— Прыкладзі вуха да зямлі і ты пачуеш крокі Чырвонай Арміі, якая хутка нас вызваліць,—гаварыў стары дзед унуку.

— Бог яго ведае, ці дачакаемся яснага дня,—гаварыла старая бабка.—А хоцацца дажыць да таго часу, калі скончыцца вайна.

— Дажывем,—умяшаўся падышоўшы Рыгор Гарашчэня.—Хутка дзень вызвалення! Чырвоная Армія фарсіравала Дняпро, скоро і на нашай вуліцы, як сказаў таварыш Сталін, будзе свята.

Рэха данесла гарматны стрэл. Стары дзед ад радасці перахрысціўся, стаў цалаваць сваю старую.

— Адчапіся ты, — бурчэла старая, — пасароміўся-б людзей! А каб ты спруцянеў!

Людзі ад радасці падкідалі шапкі, у дзяцей гарэлі вочы. Бригада Рыгора Гарашчэні апошнія тры месяцы не праяўляла асаблівай актыўнасці, у яе задачу ўваходзіла ахова мірнага насельніцтва. Яна тысячамі адбівала ў немцаў людзей, якіх яны везлі і гналі на катаргу ў Германію. Цяпер перад партызанамі была пастаўлена задача—правесці Чырвоную Армію па партызанскіх сцежках з тым, каб ударыць па немцах з флангу. На гэтую аперацыю Рыгор паслаў Гальяша і Піліпа. Гарматныя стрэлы набліжаліся, радалася Рыгорава сэрца.

— О-ой! О-о-ой!—пачуўся душараздзіраючы крык жанчыны.

— Што такое?—запытаўся Рыгор у падышоўшага Ігната Шпакоўскага.

— У Свяцілавічах немцы павесілі Сымона Базылёвых. Нехта падказаў аб нашых з ім сувязях, пра тое, што ён уратаваў Васіля. Гэта яго жонка плача. Яна з чарадою дзяцей уцякла. Просіць, каб знялі цела з шыбеніцы, дапамаглі пахаваць.

Рыгор зняў шапку. За гэты час ён значна змяніўся, пастарэў, пасівеў, вядома, столькі клопату ўзвалілася

на яго плечы. У лагеры Рыгора Гарашчэні было больш за дзесяць тысяч адных мірных жыхароў, якіх трэба было карміць, адзяваць і абуваць. Сымон Базылёвых добра падтрымаў брыгаду. Пры яго дапамозе партызаны каля тысячы пудоў узялі сабранага немцам хлеба, больш за сотню рагатай жывёлы адабралі ў немчуры.

— Пашлі людзей, — сказаў Рыгор, адзеўшы шапку, — каб знялі цела Сымона Базылёвых. Стары заслужыў, каб яго пахавалі, як чалавека.

— Добра, — сказаў Ігнат Шпакоўскі, збіраючыся ісці.

— А гэта што ў цябе? — пытаўся Рыгор.

— Сцяг палка, які я захаваў, — гаварыў Ігнат. — Набліжаецца Чырвоная Армія. Я скокнуў у Падцацкія і яго адкапаў. Перадам камандаванню. Гэты сцяг не запламлен. Мы з ім пойдзем у бой, пад гэтым сцягам пераможам. Так, так. Я чалавек халасты. Возьмеш мяне ў полк?

Рыгор Гарашчэня ад радасці пацалаваў Ігната Шпакоўскага. Падбегла заклапочаная Марыйка, яна жартуючы гаварыла.

— Грыша! Вой, вой! Вы што-ж гэта, дзядзька Ігнат, у мяне мужа адбіваеце?!

— Ого! Адаб'еш у цябе! Ды вас-жа вадою не разальеш, — жартаваў Ігнат і, звярнуўшыся да Рыгора, спытаўся. — Можна ісці?

— Ідзіце.

Ігнат Шпакоўскі, казырнуўшы, пайшоў, каб выканаць загад камандзіра, пахаваць Сымона Базылёвых. Яго жонка ціха ўсхліпвала, плакалі дзеці, іх заспакойвалі жанчыны, якія таксама насілі за плячыма шмат гора.

— Ці не ўскочыла ты, Марыйка, у саладуху?! — Жартаваў Рыгор. — Дзе ты ўкачалася ў муку?

— Гэта ж я цеста мясіла, надочы дзед Даніла прасіў хлеб спячы, Чырвоную Армію сустракаць. Хлеб ужо ў печы.

— А-а-а. Добра!

Кананада набліжалася.

Ударыўшы з флангу па немцах, Чырвоная Армія з

— Брэшаш!—крыкнуў немец, схапіўшы старога за горла.—Бургомістр ужо ў нашых руках. Кажы, дзе Васіль!

— Пастой! Задушыш!—крахтаў дзед Даніла, а потым, злаўчыўшыся, так смальнуў наском бота ніжэй жывата немцу, што той, дзіка зароўшы, як мячык ад яго адскочыў і, зламаўшы струхнелае пярыла, паляцеў з ім у ваду. Дзед Даніла з моста бутыхнуў у яго каменем. Немец, нешта замармытаўшы, пайшоў на дно, заставіўшы на паверхні кругі крыві, якія падханілі хвалі і разнеслі па рэчцы.

— Ну вось і канцы! — задаволена сказаў стары і, падабраўшы аўтамат, схаваў яго пад мостам. Сяляне здзіўлена глядзелі на дзеда Данілу. Яны не паспелі і аглянуцца, як ён аходаў фрыца.—Чаго гледзіце? Няма чаго стаяць склаўшы рукі. Самі немцы не пакінуць нашай зямлі, вельмі-ж ужо сквапны кавалачак. Таварыш Сталін патрабуе, каб усе мы падняліся, білі немца, што чым можа. З Украіны ўжо гоняць няпрошаных гасцей. А калі паўстане народ, то ніякі ліхадзей тут не ўтрымаецца. Унь яшчэ бяжыць адзін лайдак. Калі ты яго не заб'еш, то ён цябе заб'е. Цяпнем!

Толькі немец параўняўся з сялянамі, як яны накінуліся на яго і, заткнуўшы горла нейкай анучай, завязаўшы назад рукі, разгойдаўшы, кінулі з моста ў рэчку. Немец, як тапор, пайшоў на дно, пускаючы бурбалкі.

— Амінь!—сказаў дзед Даніла.—Святую справу зрабілі. Адным злыднем менш будзе.

Неўзабаве да млына падышла цэлая група немцаў, якія зусім неўзаветку для дзеда Данілы акружылі млын. Да млынара падышоў обер-сфрейтар, запытаўшыся:

— Сюды пайшлі два салдаты, куды яны дзеліся?

Дзед Даніла, каб захаваць сляды, спакойна адказаў:

— Яны ўбачылі каля лесу нейкага конніка і за ім пабеглі.

— А гэты коннік не быў тут?

— Нейкі праязджаў, а хто ён, не ведаю.

Обер-ефрэйтар аддаў па-нямецку загад і ўсе салдаты з аўтаматамі наперавес рушылі ў бок лесу. Дзед Даніла, правёўшы іх вачыма, пасміхаўся ў вус, падумаўшы: «нашы вашых заўсёды абдураць, мы больш забыліся, чымся вы ведаеце».

Пад вечар да млына пад'ехалі на некалькіх падводах партызаны Піліпа Пацярухі з брыгады Рыгора Гарашчэні, яны ўсе былі ўзброены аўтаматамі.

— Грузі, хлопцы, збажыну, ні каліва не пакінем немцу.

— Ёсць,—казырнуў дзеду старэйшы партызан.

Да млына падыходзілі сяляне з пасёлку. З'яўленне тут немцаў іх непакоіла. Дзед Даніла аддаваў апошнія распараджэнні:

— Калі прыедуць немцы, скажаце, што наскочылі партызаны, хлеб забралі і млын падпалілі.

І дзед Даніла, перахрысціўшыся, пусціў «пеўня». Далёка ад'ехалі партызаны ад млына, а полымя усё шугала, валіў чорны дым, ляцелі ўгару іскры. Дзед Даніла моўчкі ішоў, на яго твары яшчэ акрэсленай бачны былі глыбокія маршчыны. Пануры, ён пакідаў родныя гоні, свае палеткі, дзе хлапчуком збіраў васількі, гуляў з дзецьмі ў коні, карміўся з гэтага поля ўвесь свой век. Ён наважыў адстаяць сваю зямлю ад нямецкай навалачы, а калі дзед Даніла што вырашыць, быць гэтаму, ніякая сіла яго не спыніць. Калі ён пайшоў па якой дарозе, то ніхто яго не саб'е. Позна ўвечары яны дабраліся да атрада Піліпа Пацярухі, ветліва сустракалі партызаны дзеда Данілу.

Каінчалася трэцяе лета вайны. Чырвоная Армія прыбліжалася да раёна дзейнасці партызан Рыгора Гарашчэні. У лагеры гарашчэняўцаў было ажыўленне, з усіх бакоў цягнуліся людзі ў лес, каб захаваць сабе жыццё, не быць заняволенымі. Немцы перад сваім адступленнем хапалі людзей і гналі іх на катаргу ў Гер-

— Дык грузі, мужчыны! Хлопцы там без хлеба сядзяць. Павязеце праз Раманавічы, Мохаву, Кашары. У Ніве запытаецца Гаўрылу Грака, скажаце, што вязеце млынароў падарунак. Ён перавязе вас на пароме і скажа, дзе згрузіць.

— Добра, — ад'язджаючы, сказаў падцацкавец.

Нагружаныя падводы адна за другой аддаляліся ад млына. Задаволены дзед Даніла праводзіў іх вачыма, пакуль яны зусім не зніклі з гарызонта. Гаманілі паміж сабою мужчыны, лаячы немца. Пачуўся конскі тупат, гэта ехаў верхам Васіль, на добрым скакуну. Дзед Даніла вышаў яму насустрач. Ветліва прывітаўшыся, Васіль запытаўся:

— Можна мне які пуд змелеш?

— Завозна.

— А калі я добра папрашу?

— Што з вамі зробіш, прыдзецца памеркавацца.

— Што ў цябе новага?

— Нічога асаблівага. Надоечы быў у горадзе, увесь разбураны, на пляцы бачыў зайца. Зашыўся ў быльняг і не шманае. Вось да чаго дажылі!

— Як лістоўкі?

— За лістоўкі — хлеб пякуць партызанам.

— То сёння яшчэ будуць. А цяпер мне тэрмінова трэба адправіць пошту ў атрады. З кім-бы толькі?

— З сямі атрадаў у мяне людзі ёсць. Хутка яшчэ будуць. Адпраўлю.

— Што яшчэ новага ў цябе?

— Трэба вудачкі зматваць.

— А што?

— Гестапа цікавіцца.

— Адкуль табе вядома?

— Бургомістр Сымон Базылёвых папярэдзіў. З яго запасаў паслаў Дрыгвічанскаму атраду сто пудоў мукі.

— Добра.

Забрахаўшы ў пасёлку сабакі. Дзед Даніла насцеражыўся.

— Немцы, — прыслухаўшыся, сказаў дзед Даніла.

— Адкуль табе вядома?

— Чуеце, як заліваецца канцавога Івана сабака, тоненькім голасам брэша,—гаварыў дзед.—Гэта-ж ён так не любіць немцаў. Вы зараз-жа едзьце. Рызыкаваць дарэмна не варта. Ваша галава патрэбна нам. З богам у дарогу. Усяго добрага! Шукайце паромшчыка.

Васіль, прышпорыўшы скакуна, прыгнуўшыся, маланкай пранёсся каля млына і хутка знік. Дзед Даніла вальней уздыхнуў, абмяркоўваючы, што яму рабіць, каб не трапіць на крунок гестапа.

Пачуўся стрэл, заенчыў сабака, перастаў брахаць,—гэта немец яго ўлажыў. Заплакалі з перапалоху дзеці, загаманілі жанчыны, загагаталі гусі, над млыном мягнулася чарада галубоў, моцна б'ючы крыллямі. Дзед Даніла выпрастаўся, выставіўшы свой георгіеўскі крыж.

— Хлопцы!—гукнуў дзед Даніла, раздаючы партызанам пакеты.—Гайда ў дарогу, хутка! Скажаце, што млын больш не працуе, а таму змалоць нельга. Даставіце мне распіскі. А ты, Хвядос, скажаш Піліпу Пацяруху, каб прыслаў падводы, забярэм нямецкі хлеб. Ну, з богам, па аднаму, не лавіце толькі варон! А ты, Мікола, здасі гэту пісульку асабіста Рыгору Гарашчэні, а калі часам туга будзе, дык ведаеш, што трэба рабіць!

— Ведаю.

— То ідзі!

Партызаны хутка зніклі. Дзед Даніла, каб не паказаць усхваляванасці, прайшоўся на мост, закурыў, зацягнуўся некалькі разоў і кінуў цыгарку ў ваду; яна ваўчком закруцілася ў віры. Да дзёда Данілы падбег немец.

— Васіль тут быў?

— Які Васіль?

— Такі вялікі, дужы, прыгожы, на гнедым скакуну,—яму свяцілавіцкі бургмістр каня падараваў.

— Не-е, нікога не бачыў.

— І бургмістр не прыязджаў на парцы ўзмыленых?

— Не,—паціснуў плячыма стары.

дзяўчына Наста, шкада што загінула. Такіх-бы людзей больш!

— Ага, — згадзіўся падцацкавец. — Праглынуць запіску. Яшчэ і цяпер Віктар Пясецкі не можа сабе гэтага дараваць. Цікава, адкуль была тая запіска і што ў ёй пісалася? Ты, пэўна, ведаеш?

— Важная была запіска, — зазначыў дзед Даніла, — з Масквы. Указанні аб разгортванні партызанскага руху.

— Вось яно што!

— Дык як, дзед Даніла, — адазваўшы ў бок, пытаўся падгайнавец, ён збіраўся ехаць, — дасі мне лістоўку? Ну хоць-бы адну.

— А спячэш партызанам хлеба?

— А як-жа!

— Тады другі інтэрас, — дастаючы з-за пазухі лістоўку, гаварыў дзед Даніла, — чую голас гаспадара. А толькі бабе не паказвай.

— Чаму? Мая баба—ого, колькі яна перапякла партызанам хлеба. Смачнейшага хлеба ў Падгайнаўцы ніхто за яе не спячэ. Не баба, а золата!

— А хто яна? Адкуль?

— З Нівы, пчаляра Вінцэся дачка.

— Кацярына?

— Няўжо-ж.

— Крутая ў цябе, мусіць, жонка, але гаспадыня павінна быць добрая, калі толькі яна па маці пайшла. Не павінна прадукты сапсуць. Другая зварыць капусту, хоць ты на сабаку вылівай. Важная справа гаспадыня ў хаце! Бачыш, што тут напісана: «прачытай—перадай таварышу». Не дай бог даведаюся, што скурый, галаву адкручу!

— Ты такі, я цябе ведаю, — ад'язджаючы, сказаў падцацкавец.

— То глядзі-ж, каб хлеб быў спечаны!

— Будзе!

Да млына на ўзмысленых конях, якія грызлі цуглі, што падала з рота камякамі пена, пад'ехаў свяцілавіцкі бургомістр, Сымон Базылёвых, ён злосна пагля-

дзеў на сялян, якія, не давяраючы яму, разыходзіліся ў розныя бакі. Не стаялі разгарачаныя коні, яны капытамі білі зямлю.

— А-а, дзед Даніла! — крыкнуў Сымон Базылёвых. Добры дзень!

— Дзень добры! — ветліва пакланіўся дзед Даніла.— Якім ветрам сюды занесла?

— Па справах, — ціха гаварыў бургомістр. — Выдасі Дрыгвічанскаму атраду сто пудоў мукі. Толькі, каб ні гу-гу. Павесяць. Зразумела?

— Чаму не!

— Ну, а як рыба?

— Не даюць лавіць. Але я ўсё-ж ухітраюся. Вось і сёння шчупака падхапіў. Не адмоўцеся прыняць у падарунак. У мяне яна кожны дзень бывае.

— Дзякую.

— Няма за што.

— Што я яшчэ хацеў табе сказаць? Ага, будзь асцярожней, Нешта гестапа табою цікавіцца.

— Не было напасці.

— Будзь здароў! Мне трэба ехаць.

— Куды так спяшаецца? Можа вып'еце соку?

— Магу. Ну і мацунак! А-ах!

Развітаўшыся, Сымон Базылёвых паехаў. Загрукацела брычка, пераязджаючы цераз мост. Неўзабаве каламашка бургомістра знікла. Сяляне, не разумеючы адносін дзеда Данілы з Сымонам Базылёвых, лаялі бургомістра на чым свет стаіць, а ім у гэтым дапамагаў стары.

— Чаго ён прыезджаў? — запытаўся адзін з сялян.

— Хацеў мукі ўзяць, — хітра гаварыў дзед Даніла.

— Але хіба я яму дам, лепей партызанам адпраўлю. Хоць цяпер-бы паслаў, але няма з кім.

— Не трэба вельмі званіць аб гэтым, — аказаўся сялянін.

— Усіх гэтых людзей я ведаю, — адказаў дзед Даніла. — Ці раз кожны з іх рабіў мне паслугу. Хто адвязе, без чаргі змялю.

— Я, — пачуўся голас, пасля другі, трэці, чацвёрты.

ходу авалодала городам Беразнянкі. Гэтая вестка хутка абляцела ўсе атрады Рыгора Гарашчэні, увесь лагер, усе акаляючыя вёскі. Народ лікаваў. З зямлянак выпаўзалі і старыя і малыя. Шумелі лясы, гаманіў бор, спяваў гай, разносячы па зямлі людскую радасць, якой не было меры.

Пачуліся галасы:

— Вядуць!

— Каго?

— Беразнянскага бургмістра.

— Віктара Пясецкага?

— Так.

— От гэта добра! — узрадаваўся Рыгор. — Нарэшце! Давайце яго сюды, на суд народны, шмат ён папіў людской крыві. А колькі праз яго праліта слёз? Мы пакляліся, што не даруем ні адной дзіцячай слязінкі.

Піліп з Гальяшом падвялі Віктара Пясецкага, у яго былі звязаны назад рукі. Ён увесь калаціўся ад страху, з-пад ілба пазіраючы то на камандзіра, то на народ. Яны расказалі, што злавіў Віктара Пясецкага паромшычк, дзед Даніла, які быў млынаром.

— Да пары збан ваду носіць: вушка адарвецца і збан паб'ецца, — злосна гаварыў Рыгор Гарашчэня. — Што-ж з табою рабіць?

— Павесіць! — крычалі сяляне.

— Чаго думаеш, камандзір? — сурова загаварыў стары дзед.

— Няма чаго з ім валаводзіцца.

— Даруйце! — прасіўся Віктар Пясецкі. — Па несвядомасці... Памілуйце... я адзячу... ягамосці...

— Не-е, — гнеўна сказаў стары дзед. — Табе цяпер нікуды не ўцячы ад народнай кары. Колькі ты людзей са свету звёў?.. Наста... Мірон... Дый усіх не пералічыш. Старыя, да мяне! Як ты скажаш, Міроніха, што з ім рабіць?

— Павесіць! — не вагаючыся, сказала Міроніха.

— Павесіць! — крычалі старыя.

— Ну, што-ж, камандзір, вырашай! — гаварыў стары дзед. — Голас народа — голас божы.

— Імем народа, — сказаў Рыгор Гарашчэня, — вырашаю,—Віктара Пясецкага, як ярага ворага, пакараць смерцю праз павешанне.

— Правільна! — крычаў натоўп.

Людзі схапілі Віктара Пясецкага, адвялі ў бок і, на галіне горкай асіны, павесілі. Старыя былі задаволены, што камандзір выканаў іх волю. Яны паглядалі ў той бок, дзе вісеў бургомістр.

Кананада набліжалася ўсё бліжэй і бліжэй, ужо чутны былі стрэлы з кулямётаў, кароткія чаргі з аўтаматаў, ружэйныя стрэлы. Пачулася «ура». Гэта чырвоныя воіны пайшлі ў атаку і, змяўшы нямецкую абарону, захапілі Свяцілавічы. Так увесь Бераснянскі раён быў вызвалены ад нямецкай навалачы.

Людзі рыхтаваліся да сустрэчы Чырвонай Арміі. Марыйка дастала з печы хлеб. Міроніха насыпала ў сальніцу соль. Стары дзед прынёс вышываны рушнік.

— Чырвоныя! — нехта крыкнуў.

Каля лесу ішлі байцы Чырвонай Арміі. Яны ішлі на захад вызваляць родную зямлю.

— Вось яны, нашы вызваліцелі!—сказаў нехта.

Старыя, дзеці, мужчыны і жанчыны кінуліся на сустрэчу Чырвонай Арміі. Наперад вышлі Міроніха, Ігнат Шпакоўскі і Піліп Пацяруха, яны перадалі камандзіру хлеб, соль. Ігнат Шпакоўскі дастаў з-за пазухі сцяг палка і перадаў яго генералу, які пад'ехаў на машыне. Сяляне дзяліліся апошнім з байцамі, паілі іх малаком, частавалі яблыкамі.

— Дарагія вы мае сынкі, родныя!—загаварыла раптам Міроніха. — Няўжо-ж гэта не сон? Не! Такі гэта ў яве. Доўга мы вас чакалі, кожны дзень успаміналі, нарэшце дачакаліся. Спяшайцеся, саколікі, хутчэй ідзіце наперад! Там яшчэ шмат нашага народу пакутуе, а мы, тымчасам, будзем, чым можам, вам дапамагаць. Дзякуй вам, што вы нас вызвалілі з няволі, дзякуй таварышу Сталіну!

Рушылі чырвоныя палкі, а генерал яшчэ доўга гаварыў з камандзірам партызанскай брыгады, разглядаў з ім карту, а потым яны селі ў машыну і паехалі.

Позна ўвечары Рыгор вярнуўся ў лагер, паведаміўшы, што ён ідзе ў Чырвоную Армію і забярэ ўсіх тых, хто пажадае з ім пайсці. Ахвотнікаў знайшлося шмат, гэтым было закладзена ядро палка, сцяг якога быў захаваны.

Досвіткам сяляне правялі свайго камандзіра з групай людзей у Чырвоную Армію, а потым распаўзліся ва ўсе бакі, цягнучы з сабою скарб, разышліся па раскіданых гнёздах, каб пачаць жыццё спачатку.

Студзень, 1944 г.

Масква.

Рэдактар М. Клімковіч

АТ 29162. Падпісана да друку 10/V 1945 г.
Тыраж 10 тыс. экз. Фармат паперы 60 x 84/16. Аб'ём 9,5 аўт. арк.
Друк. арк 11.1/2. Заказ № 2603.

Друкарня імені Сталіна, Мінск, вул. Пушкіна, 55.

ЦЕНА 7 руб. 50 коп.

80000002727350

Л. С. Соловьев
М. 1964 г.

1964 г.
Л. С. Соловьев
1994 г.